

---

*Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoria, magistra vitae, nuntia vetustatis.*  
*M. Tullius Cicero, De Oratore 2.36*

# Гарадзенскі палімпсест.

## XII – XX стст.

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі

Горадня, 7 лістапада 2008 г.



Горадня – Беласток

2008



## ГРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА

Серыя «Гарадзенская бібліятэка»  
выдаецца пад патранатам  
Аляксандра Мілінкевіча,  
лідэра Руху «За Свабоду»,  
лаўрэата прэміі імя А. Сахарова  
Еўрапейскага парламента  
«За свабоду думкі»

Лагатып серыі і праект вокладкі: Аляся Раднова

Каардынатар серыі: Павал Мажэйка

Навуковае выданне

Рэцэнзенты:

Доктар гістарычных навук, прафесар З.В.Шыбека.

Кандыдат гістарычных навук, дацэнт С.М.Токць.

**Гарадзенскі палімпсест. XII – XX стст.** Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф.Смаленчука, Н.У.Сліж. – Горадня-Беласток, 2008. 228 с., іл.

Матэрыялы зборніка прысвечаныя гісторыі Горадні. Аўтары артыкулаў імкнуліся прачытаць знішчаныя часам і людзьмі старонкі гарадзенскага мінулага. У цэнтры іх увагі апынуліся праблемы палітычнай, ваеннай і нацыянальна-культурнай гісторыі. Асобнае месца ў зборніку адведзена крыніцазнаўству і публікацыі дакументаў.

Зборнік адрасаваны навукоўцам, а таксама ўсім, каго цікавіць гісторыя Беларусі і мінулае яе гарадоў.

## Прадмова

Гэты зборнік з’явіўся ў выніку скандалу. У красавіку 2008 г. шэраг беларускіх і польскіх гісторыкаў байкатавалі правядзенне юбілейнай канферэнцыі “Гродна і гродзенцы: дзевяць стагоддзяў гісторыі”. Яе галоўнымі арганізатарамі былі кафедра гісторыі Беларусі ГрДУ імя Я.Купалы (загадчык І.Крэнь) і Гарадзенскі гарвыканкам (А.Антоненка). Байкот быў выкліканы тым, што арганізатары ў апошні момант выкраслілі з складу яе ўдзельнікаў двух гісторыкаў – Алеся Смаленчука і Аляксандра Краўцэвіча. Гарадзенскія чыноўнікі “ад ідэалогіі” разам з “чэснымі” гісторыкамі на пасадах з гістарычнага факультэту ГрДУ пры вызначэнні складу ўдзельнікаў навуковай канферэнцыі выкарысталі ідэалагічную пэнзуру.

Гэты абуральны факт шмат гаворыць пра сітуацыю ў Горадні. Чыноўная Горадня разам з афіцыйным Менскам сёння з’яўляюцца нефармальнымі лідэрамі, як у справе знішчэння гарадской гісторыка-культурнай спадчыны, так і “зачысткі” гістарычнай навукі і адукацыі ад навукоўцаў, якія супрацьстаяць “экскаватарнай археалогіі” і г.зв. “рэканструкцыі” гістарычных цэнтраў гэтых гарадоў. Між тым значыства навукоўцаў толькі ў тым, што яны настойваюць на выкананні палажэнняў Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” і прывядзенні ўсіх рамонтна-будаўнічых прац у адпаведнасць з Генеральнымі планамі развіцця Горадні і Менску.

Варта яшчэ раз падкрэсліць, што **рэканструкцыя па-гарадзенску** – гэта фактычнае знішчэнне гісторыка-культурнай аўтэнтычнасці гораду і ператварэнне помнікаў гарадской архітэктуры ў муляжы пад адкрытым небам або ў пляцоўкі з бетону і пліткі. Менавіта гэта адбываецца зараз у гістарычным цэнтры Горадні на вачах яе жыхароў, у т.л. выкладчыкаў і студэнтаў гістарычнага факультэта ГрДУ, большасць якіх дэманструе поўную абьякавасць да лёсу гістарычнай Горадні.

Звесткі пра “ідэалагічны” адбор удзельнікаў канферэнцыі ўскалыхнулі навуковую супольнасць краіны. Адным з першых ідэю байкоту выказаў гісторык Генадзь Сагановіч. Яе падхапілі вядомыя даследчыкі з Менску, Горадні, Берасця, Гомеля, Беластоку і Кракава. Паводле неафіцыйных ацэнак, у канферэнцыі не прынялі ўдзелу каля 40 навукоўцаў (!) Прычым некаторыя з іх заявілі, што наогул адмаўляюцца ўдзельнічаць у “навуковых” мерапрыемствах гістарычнага факультэту ГрДУ. Асабліваю мужнасць праявілі гарадзенцы, якія вытрымалі моцны псіхалагічны і адміністрацыйны ціск і не пабаяліся адкрыта асудзіць ідэалагічную пэнзуру і тое пагардлівае стаўленне да гістарычнай навукі і гісторыкаў, якое прадеманстравалі арганізатары канферэнцыі.

Салідарнасць гісторыкаў стала ПАДЗЕЯЙ у навуковым і культурным жыцці. Асабіста гэта адчуў падчас сустрэчы з кіраўніком Цэнтра еўрапейскіх

даследаванняў Універсітэту ў Стэнфардзе прафесарам Амірам Вайнерам. Салідарнасць беларускіх навукоўцаў зрабіла моцнае ўражанне на амерыканскіх калегаў. Сапраўды, сярод навуковай і універсітэцкай супольнасці нашай краіны праявы публічнай падтрымкі тых, хто трапіў у “чорныя спісы” адміністрацыйных ідэолагаў надзвычай рэдкая.

Перамога афіцыйных і неафіцыйных “ідэолагаў” абярнулася навуковым правалам канферэнцыі. Між тым гісторыя Горадні, асабліва ў сітуацыі той пагрозы, якая навісла над гістарычнай унікальнасцю горада, заслугоўвае самай сур'ёзнай увагі. Менавіта таму нарадзілася ідэя альтэрнатыўнай канферэнцыі без ідэалагічнай цензуры. Адзіным крытэрыем адбору яе ўдзельнікаў быў высокі навуковы ўзровень прапанаваных тэкстаў<sup>1</sup>. Дасланыя да ўдзелу ў канферэнцыі заяўкі і тэксты рэцэнзаваліся вядомымі гісторыкамі. Частка дасланых тэзісаў і рэфератаў была адхіленая арганізатарамі. Спадзяюся, што іх аўтары не пакрыўдзяцца і прымуць чынны ўдзел у падрыхтоўцы зборніка гістарычных тэкстаў “Таямніцы каралеўскага гораду”, які будзе чарговым выданнем у серыі “Гарадзенская бібліятэка”<sup>2</sup>.

Канцэпцыя канферэнцыі адлюстравалася ў яе назве – “Гарадзенскі палімпсест. XII – XX ст.” Нагадаю, што паняцце “палімпсест”, звязанае з гісторыяй кніжнай культуры. Да вынаходніцтва друкарскага станка ва ўмовах дэфіцыту пергаменту асновай для стварэння новай кнігі часцяком былі іншыя рукапісныя кнігі, тэкст якіх знішчаўся. Новая кніга пісалася на выскабленых старонках. Гэты вобраз добра разумеюць даследчыкі беларускіх гарадоў, у тым ліку і Горадні. На працягу стагоддзяў яна вельмі часта ператваралася ў своеасаблівы палімпсест, у якім чарговая ўлада спрабавала пісаць уласную гісторыю, вынішчаючы пры гэтым былы вобраз горада і ягоныя традыцыі. У пэўным сэнсе гэта адбывасца і сёння на нашых вачах... **Задача даследчыкаў Горадні – працягачь знішчання часам і чарговымі “адміністратарамі” старонкі гарадзенскага мінулага.**

Сярод аўтараў зборніка вядомыя і маладыя даследчыкі з Горадні, Менску, Вільні, Кракава, Беластоку, Варшавы і Стакгольма. Тэксты раздзела “Гісторыя” асвятляюць праблемы гарадабудаўнічага развіцця Горадні XII – XX стст., у т.л. гісторыі яе храмаў, лёсу Горадні ў войнах XVI – XVII стст. з Маскоўскай дзяржавай і Швецыяй, удзелу гарадзенскай шляхты ў палітычным жыцці Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XVII – XVIII стст., рэфармацыйнай дзейнасці славутага гарадзенскага старосты Антонія Тызенгаўза. Даследчыкі

<sup>1</sup> Прапанова прыняць удзел у канферэнцыі была таксама накіраваная выкладчыкам гістарычнага факультэту ГрДУ.

<sup>2</sup> У серыі “Гарадзенская бібліятэка” (рэдактар А.Смалянчук, каардынатар П.Мажэйка) ужо выйшлі з друку наступныя выданні: Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16 – 18 ст.). Гародня – Wrocław, 2008; Бічэль Д. Хадзі на мой голас. Гародня – Wrocław, 2008; Сяўрук П. Небыцця не існуе. Невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху. Гародня – Wrocław, 2008.

аналізуюць склад насельніцтва Горадні на рубяжы XIX – XX стст., асабліва сці штодзённага жыцця гораду ў адлюстраванні “Нашай Нівы”, характарызуюць дзейнасць Беларускага нацыянальнага камітэту ў Горадні (1918-1921), а таксама адносіны вучнёўскай моладзі Гарадзеншчыны да г.зв. “першых Саветаў” (1939-1941). Асобна трэба адзначыць матэрыялы раздзела “Гістарыяграфія. Крыніцазнаўства”, якія паказваюць даследчыя магчымасці крыніцазнаўчай базы архіваў і музеяў Беларусі і Польшчы па гарадзенскай тэматыцы, звяртаюць увагу на гістарычныя крыніцы, што захаваліся ў гарадзенскіх храмах.

... “Гарадзенскі палімпсест” таксама адлюстравваўся ў назвах горада над Нёманам. Як вядома, існуюць розныя неафіцыйныя варыянты назвы, кожны з якіх нясе ў сабе адбітак пэўнай эпохі. Калі “Гародня” падаецца больш адпаведнай назвай для даследчыкаў Сярэднявечча і ранняга Новага часу, то “Горадня” – для гісторыкаў, што займаюцца першай трэцю XX ст. Варыянт “Гродна” часцей ужываецца пры даследаваннях гарадской праблематыкі другой паловы XX – пачатку XXI ст. Рэдактары зборніка вырашылі захаваць аўтарскія варыянты назвы горада.

У заключэнні хочацца выказаць удзячнасць усім навукоўцам, якія праявілі салідарнасць і далучыліся да байкоту ідэалагічнага “маразму” у ГрДУ, а пазней даслалі свае тэксты для нашага зборніка і выказалі згоду на ўдзел у канферэнцыі “Гарадзенскі палімпсест. XII – XX стст.”

Выданне гэтага зборніка было б немагчымым без падтрымкі Грамадскага руху “За свабоду!”, шведскіх партнёраў з *NGO Center for Development Cooperation “Forum Syd”* і арганізацыйных намаганняў гарадзенскіх сяброў і калег.

Вялікі вам дзякуй.

Рэдактар  
Алесь Смалянчук,  
доктар гістарычных навук

## Спіс ілюстрацый

Гарадзенскі замак у XVI ст.

Фрагмент гравюры Мацея Цюндта па малюнку Ганса Адельгаўзера 1568 г. .... 7

Плашча Стэфана Баторыя на паштоўцы часоў Другой Рэчы Паспалітай ..... 111

Пячатка гарадзенскага магістрата XVI ст. .... 177

КП – 9217. Delineacya[!] Placu z Domem drewnianym Koszary zwanym, oraz z Częścią  
Lodowni drewnianey[!]: w ogóle[!] Morg ieden[!] w Sobie zawieraiącego[!]. Podpisuię[!]. .... 199

КП – 8495. Plan Placów w Mieście Grodnie. Wyliczenie Placów w Mieście Grodnie  
do Klasztoru PP.Brygidek należnych po uczynionym wymiarze  
przez Niżej podpisanego Geometrę w Roku 1830 dnia 14 Sierpnia Uczynione. .... 200

КП – 9010. Планъ Геометрической Части Города Гродна, то есть:  
Плаца съ строеніемъ Гродненской Еврейской Больницы. .... 201

КП – 14757/3. Планъ города Гродны. Составленъ въ Губернской  
Чертежной въ 1892 году. Печ. въ Типо-Литографіи Грод. Губерн. Правленія. .... 202

НД – 251/13, 14. Orientacyjny plan miasta Grodna. Wydawnictwo księgarni E. Ibierskiego,  
Grodno. Zakł. graf. Ł.Miejlachowicza, Grodno. 1932 r. .... 203

Гісторыя.  
Гародня ў XII – XVIII ст.



## Фармаванне гістарычнага цэнтру Гародні

Планіровачнае развіццё Гародні на працягу доўгага (каля тысячагоддзя) перыяду прайшло некалькі этапаў:

1. Канец X – XIV ст. Узнікненне і развіццё паселішча паводле традыцыйнай для ўсходнеславянскіх гарадоў схемы: дзядзінец – вакольны горад – пасад.

2. XV – XVI ст. Стварэнне па заходнееўрапейскаму ўзору двухцэнтравай прасторавай кампазіцыі (замак і рынак з ратушай), развіццё новага пасаду паводле прамавугольна-квартальнай схемы, узнікненне Занёманскага пасаду.

3. XVII – XVIII ст. Фармаванне вуліц барочнага кшталту (плаўныя дугі) і новай сістэмы архітэктурных дамінантаў (барочныя касцёлы ў ключавых пунктах гарадской тэрыторыі), узнікненне архітэктурнага комплексу Гарадніцы.

4. XIX – XX ст. Змена архітэктурнага аблічча горада (перабудова пад цэрквы або знос некалькіх касцёлаў), будаванне фабрычных і адміністрацыйных будынкаў (у межах цэнтру або па-за межамі гораду XVIII ст.)

5. XX – пачатак XXI ст. Паступовае вынішчэнне гістарычнай забудовы цэнтру (у час святowych войнаў і, галоўным чынам, праз дзеянні савецкіх і лукашэнкаўскіх уладаў).

\*\*\*

Як і многія іншыя старажытныя беларускія гарады, Гародня пачыналася з невялікага ўмацаванага паселішча эпохі сярэднявечча. На працягу XI – XII ст. тут сфармавалася тыповая для ўсходнеславянскіх гарадоў планіровачная структура. Менавіта, трохчасткавая: дзядзінец (месца жыхарства князя, умацаваны адміністрацыйны цэнтр - Стары замак) – вакольны горад (умацаваны пасад – Новы замак) – неўмацаваныя пасады (сягалі да сучаснай Савецкай плошчы і вуліцы Падольнай).

Саме старажытнае паселішча ў Гародні, якое датуецца канцом X – пачаткам XI ст., адкрыта археолагамі на мысе пры ўпадзенні р. Гараднічанкі ў Нёман. Тут знаходзіўся дзядзінец горада эпохі Кіеўскай Русі. Вакольны горад, па ўсёй верагоднасці, размяшчаўся на суседнім узвышшы, дзе ў сярэдзіне XVIII ст. быў пабудаваны каралеўскі палац (Новы замак). Найстаражытнейшыя матэрыялы, знойдзеныя падчас раскопак на Новым замку, датуецца XI – XII ст. Па даных археалогіі, у XI ст. ужо быў заселены правы бераг Гараднічанкі насупраць дзядзінца, а таксама тэрыторыя, прылягаючая да Старога замку з усходу.



У XII ст. тут пабудавана мураваная Прачысенская царква. У XI – XII ст. быў заселены ўчастак, што прылягае да Старога замку з паўночнага ўсходу і Падол (зараз вуліца Падольная).

Адметнасна тагачаснай гарадзенскай планіроўкі былі мураваныя храмы (4 ці 5) з своеасаблівым вонкавым выглядам, што для сучасных даследчыкаў стала адной з падстаў выдзялення асобнай Гарадзенскай архітэктурнай школы XII ст.<sup>1</sup> З усіх помнікаў гэтай школы толькі адна Барысаглебская царква ў паўразбураным выглядзе захавалася да нашых дзён. Яна размешчана на правым беразе Гараднічанкі за межамі асноўнай тэрыторыі горада. Усе астатнія вядомыя нам збудаванні адкрытыя археолагамі. Да іх адносяцца: гэтак званая “Нижняя царква” ў цэнтры дзядзінца (ужо ў XIV ст. ляжала ў руінах), княскі перам на паўднёва-заходнім ускрайку Замкавай гары, сцяна з плінфы (відавочна, уваходзіла ў комплекс з драўлянымі ўмацаваннямі), збудаваная на самым мысе, Прачысенская царква на пасадзе на ўсход ад дзядзінца. Назва апошняй вядома па дакументах XVI ст. Падмурак і рэшткі сцен Прачысенскай царквы знойдзены ў 1980 г. на тым месцы, дзе храм паказаны на гравюры 1568 г.<sup>2</sup> Можна меркаваць пра наяўнасць у канцы XII ст. у Гародні яшчэ двух цэркваў: на вакольным горадзе (па дакументах XV – XVI ст. тут вядомая Васкрасенская царква, а падчас нашых раскопак у 1987 – 1988 г. на Новым замку знойдзены кавалкі сцен з плінфы) і гэтак званая “Малая царква” (на пасадзе на паўночны ўсход ад дзядзінца быў раскапаны развал плінфы), вядомая па крыніцах канца XIV ст. Абодва гэтыя храмы паказаныя на гравюры 1568 г.

Па летапісных звестках, якія адносяцца да XIII ст., мы ведаем пра існаванне яшчэ адной архітэктурнай дамінанты: вежы вальнскага тыпу на гарадзенскім дзядзінцы. “Столб бе бо камен высок стоя пред воротаы города. И бяху в немъ заперлися Прузы и не бысть имъ мимо нъ паити к городу, пабивахуць бо со столпа того”<sup>3</sup>. Месцазнаходжанне вежы вызначаецца даволі дакладна – каля моста, што злучае вакольны горад з дзядзінцам. Відавочна, вежа ўвайшла ў склад умацаванняў замка Вітаўта, збудаванага ў канцы XIV – пачатку XV ст., і відная на гравюры.

Гэты магутны мураваны замак у гатычным стылі быў узведзены на месцы ранейшых умацаванняў дзядзінца. У плане ён паўтараў абрысы дзядзінца і меў форму няправільнага трохвугольніка. Абарончыя збудаванні замка Вітаўта грунтоўна разгледжаныя ў працы Я.Вайцэхоўскага<sup>4</sup>. Чатыры з пяці вежаў (акрамя ўпамянутай круглай) былі ў плане квадратнымі (12 x 12 м). Даўжыня сцен па

<sup>1</sup> Галоўнымі прычынамі выдзялення гэтай школы, акрамя багата дэкараваных маёлікавымі пліткамі і шліфаванымі камянямі сценаў, былі таксама кампазіцыйныя асаблівасці гарадзенскіх мураваных будынкаў і спецыфічная тэхніка іх будавання.

<sup>2</sup> Да гарадзенскай архітэктурнай школы акрамя названых помнікаў належыць недабудаваная, як мяркуюць даследчыкі, царква на Замчышчы ў Ваўкавыску.

<sup>3</sup> ПСРА. Т. 2. С. 878.

<sup>4</sup> Wojciechowski J. Stary zamek w Grodnie. Warszawa, 1938.

перыметру складала каля 220 м, таўшчыня дасягала 3 м. Палац размяшчаўся ў паўднёва-усходняй частцы замка. Ён быў прыбудаваны да абарончай сцяны. Да нашых дзён захаваліся толькі фрагменты сцен.

У XIV ст. на тэрыторыі замку над развалінамі Ніжняй царквы збудавана гэтак званая “Верхняя царква” ў гатычным стылі. Па памерах яна значна саступала сваёй папярэдніцы. У плане Верхняя царква мае квадрат са зрэзанымі вугламі са стараной 8,8 м (памеры Ніжняй царквы – 16 x 11 м).

У беларуска-літоўскіх летапісах сустракаецца звесткі пра Ніжні замак. Так у “Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай” гаворыцца, што ў 1399 г. “...Нижний замок королевские жолънере на що сам Витолт з жалостью гледьял, взяли были. И так Витолт, переставши нового замку будовати, ланцук великий желъзный през Немен до Вышшого Гродненского замку припровадивши, у Браны казал привязати”<sup>5</sup>.

Ніжні замак размяшчаўся на вакольным горадзе. Я.Вайцэхоўскі прыйшоў да высновы, што тут было дапаможнае Верхняму замку ўмацаванне ў выглядзе абарончай сцяны, магчыма, з вежамі<sup>6</sup>. Замкі дамінавалі над горадам і з’яўляліся галоўнымі цэнтрамі ў прасторавай кампазіцыі паселішча.

У некаторых дарэвалюцыйных працах упамінаецца замак на левым беразе Нёмана. Яго збудавалі крыжакі ў 1392 г. з дазволу князя Вітаўта і ўвялі туды гарнізон. Відавочна, ордэн дабіўся дазволу на будаўніцтва ў абмен за дапамогу Вітаўту ў вайне з Ягайлам. Аднак у тым жа годзе Вітаўт гэты замак разбурыў<sup>7</sup>.

Археалагічныя матэрыялы сведчаць пра ўпадак гарадскога жыцця ў канцы XIII – XIV ст. М.М.Варонін адзначае “выключную беднасць і адрывачасць” рэчавага матэрыялу гэтых стагоддзяў з раскопак на Старым замку<sup>8</sup>. Відавочна, у гэты час прыпыніўся далейшы рост горада. Асноўная пасадская тэрыторыя горада XIV ст. размяшчалася паміж замкам і рынкам. З поўначы і захаду тэрыторыя Гародні абмяжоўвалася Нёманам і Гараднічанкай. Тэрыторыя вакол Барысаглебскай царквы (Каложа), была занятая пабудовамі, звязанымі з Барысаглебскім манастыром. Вызначыць прыкладныя межы гарадскога жыцця ў канцы XIV – пачатку XV ст. можна па размяшчэнню могілак. Праваслаўныя могілкі знаходзіліся на Падоле, каталіцкія – каля касцёла, жыдоўскія – на беразе Гараднічанкі. Відавочна, у гэты час склалася планіроўка заходняй часткі горада, арыентаваная на замак, якая захоўвалася і ў наступныя часы.

У горадзе канца XIV – пачатку XV ст. вядомыя наступныя асноўныя збудаванні: замкі Верхні і Ніжні, царква Барыса і Глеба на правым беразе Гараднічанкі, царквы Прачысценская і Малая на пасадах, адпаведна на ўсход і паўночны ўсход ад Верхняга замка, Верхняя царква на Верхнім замку, Васкра-

<sup>5</sup> ПСРА. Т. 32. С. 67.

<sup>6</sup> Wojciechowski J. Stary zamek w Grodnie. S. 134.

<sup>7</sup> Историческое описание города Гродно. Гродно, 1860. С. 10 – 11.

<sup>8</sup> Воронин Н.Н. Древнее Гродно. С. 165.

сенская (?) на Ніжнім замку (усе мураванья), драўляны касцёл і сінагога. У гэты час ужо існаваў кірмаш на тым самым месцы, дзе знаходзіўся і пазней (зараз Савецкая плошча), а таксама, былі ўмацаванні вакол пасада.

Несумненна, што ў другой палове XIII – XIV ст. вялікі ўплыў на жыццё горада аказвала знешняя пагроза з боку крыжакоў. Горад неаднаразова быў аб'ектам нападу, спальваўся і разбураўся. Зразумела, што ў такіх умовах задачы абароны выклікалі неабходнасць умацавання акрамя замку яшчэ і пасаду, што было зроблена<sup>9</sup>.

У XV ст. адбылася кардынальная змена ў планіровачным развіцці Гародні, звязаная з агульным для краіны працэсам змены цывілізацыйнай арыентацыі, менавіта ўваходам Беларусі ў сферу ўплываў заходнееўрапейскага гісторыка-культурнага арэалу. Горад набыў двухцэнтровую планіроўку - акрамя даўняга адміністрацыйнага цэнтру – Старога замку (сядзіба прадстаўніка цэнтральнай улады), узнік новы цэнтр (сядзіба гарадскога самакіравання) на рынкавай плошчы з ратушай. Гэтая еўрапейская асаблівасць гарадской планіроўкі была ўласцівая ўсім гарадам Беларусі, якія мелі самакіраванне (па Магдэбургскаму ці іншаму праву) і выразна адрознівала іх ад расейскіх гарадоў, якія не мелі самакіравання да XIX ст.

З XV ст. па-за старажытнай часткай пасаду, сфармаванага па радыяльна-кальцавой схеме пачаў разрастацца новы на аснове прамавугольна-квартальнай схемы. Болей за дзвесце гадоў (да сярэдзіны XVII ст.) горад абыходзіўся без знешніх умацаванняў і развіццё вулічнай сеткі вызначалася галоўным чынам горадабудаўнічымі традыцыямі таго часу і асаблівасцямі рэльефу. Горад рос у асноўным ва ўсходнім кірунку паміж рэчышчамі Нёмана і Гараднічанкі. Галоўным фактарам, які вызначаў фармаванне вулічнай сеткі Гародні ў XV – XVII ст. быў накірунак дзвюх гандлёвых дарог з Вільні на Варшаву і з усходу, з Смаленска на захад. Ва ўсходняй частцы горада размяшчэнне вуліц увязана з напрамкам гэтых шляхоў. Рэгулярная форма галоўнага гарадскога рынку вызначалася, на думку А.Д.Квітніцкай, хутчэй за ўсё ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст., калі былі збудаваныя фарны касцёл і карчма<sup>10</sup>. Магістралі падыходзілі да рынку з вуглоў, каб падчас кірмашу не ўскладняўся праезд праз рыначную плошчу<sup>11</sup>.

Да канца XV ст. належыць першае дакументальнае сведчанне аб наяўнасці занёманскага пасаду. У прывілеі на магдэбургскае права, выдадзеным у 1496 г., гаворыцца, што гарадское ўпраўленне па Магдэбургскаму праву распаўсюджваецца і на гараджан, якія жывуць за Нёманам, і на падалян, а таксама на людзей, што пражываюць у дварах феадалаў<sup>12</sup>. Прывілеі называе гарадскія грамадскія пабу-

<sup>9</sup> Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня; Wrocław, 2008. С. 20.

<sup>10</sup> Квітніцкая Е. Д. Цэнтры городов Белоруссии в XVI – первой половине XIX в. // Архитектурное наследие. Москва, 1982. № 31. С. 28–50.

<sup>11</sup> Квітніцкая Е.Д. Планировка Гродно в XVI – XVIII вв. // Архитектурное наследие. Москва, 1964. №17. С. 11 – 38.

<sup>12</sup> Акты Виленской археографической комиссии (далее – АВАК). Т. 7. С. 60.

довы, якія гораду дазвалялася ўзводзіць “у падыходзячых месцах”. Гэта млын, камяніца для размяшчэння вагаў і васкабойні, лазня і ратуша. Вядома месцазнаходжанне толькі ратушы (на рынку). Пра млын гаворыцца, што яго можна збудаваць на р. Нёман. У дакуменце ўпамінаюцца тры карчмы (якія на той час ужо існавалі), але іх месцазнаходжанне не выяўлена. У прывілеі згадваецца яшчэ адно грамадскае збудаванне – “месца, дзе караюць злчынцаў, інакш, шыбеніца”, якая размяшчалася на некаторым аддаленні ад горада, каля гарадскога лугу. На гравюры Мацея Цюндта, выкананай на 72 гады пазней, шыбеніца паказана на ўзгорку за ўсходняй ускраінай горада<sup>13</sup>.

Каля 1480 г. упершыню ў дакументах упамінаецца царква Праўдзівага крыжа на Падоле<sup>14</sup>. Стары раён горада паміж замкам і рынкам у XV – XVI ст. заставаўся без істотных зменаў. Умацаванні XIV ст., відавочна, у гэты час былі знесены і таму не абзначаны на планах XVII – XVIII ст. Паступова прыходзіў у заняпад і разбураўся Ніжні замак. На гравюры 1568 г. на яго месцы відаць толькі рэшткі сцен.

З дакументаў XVI ст. вядома пра існаванне ў гэты час у горадзе калодзежа і водаправода<sup>15</sup>. У 1579 г. Стэфан Баторый даў прывілей на пабудову карчмы на рынку<sup>16</sup>.

Пра планіроўку Гародні ў XVI – XVIII ст. мы можам гаварыць болей акрэслена дзякуючы значна большай колькасці (у параўнанні з папярэднім перыядам) пісьмовых крыніц. Асноўнай з іх з’яўляецца “Валочная памера горада Гародня з валасцямі, якія да яго належаць”, складзеная ў 1560 г. Агульны воблік гарадской забудовы перадае найстарэйшая з выяваў сярод усіх беларускіх гарадоў - гравюра Гародні з 1568 г., выкананая немцам Мацеям Цюндтам.

Найбольш грунтоўна над вывучэннем планіроўкі Гародні XVI – XVIII ст. прапавала Алена Квітніцкая. Яе рэканструкцыя на 1560 г. стала магчымай дзякуючы стабільнасці планіровачнай структуры<sup>17</sup>. Па апісанню ў дакументах Валочнай памеры горад у другой палове XVI ст. складаўся з дзвюх няроўных частак: Старога гораду, размешчанага на правым беразе Нёмана, і Новага гораду – левабярэжная частка. У Старым горадзе было 24 вуліцы, у Новым – 4. Усяго налічвалася 712 пляцаў, з іх большая частка належала мяшчанам-хрысціянам, 56 пляцаў былі ў валоданні жыдоў. У старой частцы горада было два рынкі: галоўны (з ратушай) і Нямецкі. Трэці рынак размяшчаўся ў Новым горадзе. Пад гарадской горысыдыкцый знаходзілася 17 вёсак. У пачатку XVI ст. за ім лічылася больш за 418 валок (каля 9 тыс. га) зямлі<sup>18</sup>.

<sup>13</sup> Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung. Lüneburg, 1983. S. 103–107.

<sup>14</sup> Вестник Западной России. Вильна, 1866. 4. Кн. 5. Т. 2. Отд. 2. С. 62.

<sup>15</sup> АВАК. Т. 7. С. 75.

<sup>16</sup> Тамсама. С. 93.

<sup>17</sup> Квитницкая Е. Планировка Гродно в XVI – XVIII вв. С. 11 – 38.

<sup>18</sup> Писцовая книга Гродненской экономии. Вильна, 1881–1882. Ч. 1. С. VII.

Усяго ў Гародні ў XVI ст. вядома шэсць мураваных праваслаўных храмаў: Прачыспенская царква – саборная, Барысаглебская, гэтак званая “Верхняя”, Васкрасенская, гэтак званая “Малая”, капліца на могілаках, а таксама два мураваныя касцёлы (фарны і Святога духа). Не вызначана Сямёнаўская царква. Такую назву маглі насіць Малая царква, капліца, а магчыма, гаворка ідзе пра асобны храм. Акрамя названых, у горадзе былі і драўляныя цэрквы – Праўдзівага крыжа і Мікалаеўская, а таксама Траецкая царква, пра якую невядома, была яна драўляная ці мураванай. З дрэва была збудаваная і гарадзенская сінагога<sup>19</sup>.

У гарадскіх актах XVII ст. часта ўпамінаюцца царкоўныя ўчасткі на Падоле. На іх было многа “...усялякіх будынкаў з комінамі мураванымі, з печамі, вокнамі, усялякімі жалезамі і ўсялякім начыннем ... з парканам”<sup>20</sup>.

На гравюры Цюндта ва ўсходняй частцы гораду відныя каралеўскія стайні. Аднак ёсць падставы меркаваць, што яны размяшчаліся далей, чым паказаныя на гравюры. Важным збудаваннем дзяржаўнага значэння быў мост праз Нёман. У апісанні да гравюры ўпамінаюцца неўмацаваныя гарадскія брамы.

Падчас гаспадарання Стэфана Баторыя (1576 – 1586) на месцы замка Вітаўта быў збудаваны новы, ад якога да нашых дзён захаваліся неаднаразова перабудаваны палац. Дакладных звестак пра планіроўку замкавых пабудоваў у нас няма. Рэканструкцыя, прапанаваная Я.Вайцахоўскім, заснаваная на вывучэнні планаў XVIII ст. і інвентарных вопісаў XVII ст. У гэты час знешні воблік замку моцна адрозніваўся ад будынку часоў Баторыя. Гэта было звязана з акупацыяй і разбурэннямі, прынесенымі войскамі Маскоўскай дзяржавы ў 1655 г. На месцы Ніжняга замку быў збудаваны каралеўскі дом, які бачны на гравюры. У апісанні гравюры гаворыцца, што горад не абнесены сцяной, і што ён не мае прада сабой умацаванняў. У ім мала цагляных дамоў.

У сярэдзіне XVI ст. участкі гарадзенцаў звычайна мелі ў плане форму, блізкую да прамавугольніка або выцягнутага трапецыя. На вуліцу выходзіў вузкі бок участка. Зямельны надзел складаўся з дзвюх частак: сядзібнай і агароднай. Паводле Валочнай памеры можна прасачыць плошчу гарадскіх сядзібаў XVI ст. і зрабіць пэўныя высновы пра маёмасны стан іх уладальнікаў. Каля 11,7% жыхароў Старога гораду мелі сядзібы плошчай у 0,5 прэнта (каля 12 кв.м). На такім участку магло змясціцца толькі невялікае аднакамернае збудаванне. Драўляныя жылыя дамы такой жа плошчы адкрытыя Алегам Трусовым і Міхасём Ткачовым на Старым замку. Па аналагах з імі можна меркаваць, што гарадскія пабудовы плошчай 0,5 прэнта мелі памеры прыблізна 3 x 4 м.

Значную частку сядзіб складалі надзелы плошчай у 1 – 1,5 прэнта (23,7 і 35,5 кв. м). На такой плошчы маглі змясціцца два невялікія збудаванні па 12 кв. м і маленечкі дворык або жылы дом з прыбудовамі. На гравюры 1568 г. бачны так-

<sup>19</sup> Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14–18 стст.: Планіроўка, культурны слой. Мн. 1991.С. 77–84.

<sup>20</sup> АВАК. Т. 1. С. 354.

сама двухпавярховыя дамы. Большасць збудаванняў былі драўлянымі, у той жа час на гравюры выразна вылучаюцца таксама дамы фахверкавай канструкцыі. Добра прыкметныя круглыя шыбы ў вокнах; па малюнку можна вывучыць канструкцыю пад’ёмніка вады ў студні, павозкі і г.д.<sup>21</sup>

Новы этап горадабудаўнічага развіцця Гародні пачаўся ў XVII ст. і закончыўся разам з пачаткам расейскай акупацыі. Кардынальных зменаў планіроўкі ён не прынёс, але візуальнае аблічча гораду змянілася даволі значна пад уплывам новай грамадска-ідэалагічнай з’явы – контррэфармацыі і звязанага з ёй мастацкага стылю – барока.

У нашыя дні старая Гародня паводле свайго архітэктурнага аблічча – сучасны помнік барока. Гістарычны цэнтр гораду дня захаваў барокавую планіроўку, характэрнай рысай якой з’яўляюцца вуліцы, закругленыя плаўнай дугой.

У XVII ст. паўстала большасць каталіцкіх касцёлаў, якія і сёння фармуюць воблік гарадскога ландшафту. Яны спецыяльна ўзводзіліся ў ключавых пунктах гарадской планіроўкі, як правіла, на узвышаных месцах. Калі ў XVI ст. у горадзе было шэсць цэркваў і адзін касцёл, то пад канец наступнага стагоддзя касцельныя пабудовы дамінавалі. У XVII ст. актыўна разбудоўваўся пачаты яшчэ ў мінулым стагоддзе кляштар і касцёл бернардынаў, паўсталі будынкі манастыроў і касцёлаў дамініканаў, францысканцаў, езуітаў, брыгітак, бернардынак. У XVIII ст. былі ўзведзеныя кляштары баніфратраў, кармелітаў і кармелітак.

Не ўсе яны захаваліся да нашага часу. Некаторыя пабураныя або перабудаваныя так, што ў іх немагчыма пазнаць першапачатковы выгляд. Ад манастыра дамініканаў застаўся толькі кляштар (вул. Савецкая 8). Калі прыглядзецца да будынку побач з ім (мураваны двухпавярховы жылы дом), то можна пазнаць у ім касцёл, у якога сілалавалі вежы (яшчэ ў царскія часы). Перабудаваны касцёл кармелітаў (цяпер у тым будынку банк), разбураны манастыр бернардынак.

Важнай горадабудаўнічай падзеяй стала ўз’ядзенне Новага замку, менавіта, каралеўскага палацу ў стылі ракако (1737 – 1742 г.), як месца правядзення агульнадзяржаўных соймаў. Адбылося гэта ў часы саксонскай дынастыі пры каралі Аўгусте III. Праектавалі палац і звязаныя з ім будынкі саксонскія архітэктары Караль Попельман, Яўхім Яўх, Ёган Кнобель. Выбрана было выдатнае месца (былы вакольны горад) каля самога цэнтру на беразе Нёмана насупраць Старога замку.

Ад 1792 г. бяруць пачатак каталіцкія гарадзенскія могілкі (першае зарэгістраванае пахаванне) на сучаснай вул. Антонава – сапраўдны помнік культуры, адзін з нямногіх, апалелых ў Беларусі<sup>22</sup>. Размешчаныя побач старыя праваслаўныя могілкі нашмат старэйшыя, па некаторых звестках, яны сягаюць сваімі пачаткамі часоў сярэднявечча.

<sup>21</sup> Краўцэвіч А.К. Гароды і замкі Беларускага Панямоння... С. 84 – 86.

<sup>22</sup> Rozmus J., Gordziejew J. Smentarz farny w Grodnie 1792–1939. Kraków, 1999.

Гародня ўвайшла ў склад Расейскай імперыі ў 1795 г. па трэціму і апошняму разбору Рэчы Паспалітай. Расейскае панаванне пакінула глыбокі адбітак на горадзе, які выразна відаць і сёння. Перабудова моцна змяніла аблічча фарнага гатычнага касцёла (фара Вітаўта). У 1804 г. ён быў ператвораны ў праваслаўную царкву (Сафіійскі сабор), аднак вонкавы выгляд яго доўгі час заставаўся ранейшым гатычна-рэнесансным. Пасля пажару 1892 г. храм быў перабудаваны ў абавязковым тады на “забраных землях” псеўдарускім стылі. Вежу завяршылі шатром, над базылікай паставілі пяць купалоў-цыбулінаў. У падобным стылі быў збудаваны і Вайсковы сабор (1907 г., вул. Ажэшкі).

Да сярэдзіны XIX ст. расейцы будавалі галоўным чынам “казённыя” ўстановы: Акруговая лясніца, Кантрольная палата і вялізныя казармы. Ажыўленне гарадскога жыцця і будаўніцтва пачалося пасля правядзення праз Гародню лініі Пецярбургска-Варшаўскай чыгункі – першай у Расейскай імперыі (1862 г.). У 1868 г. на гарадской ускраіне быў пастаўлены гарадзенскі чыгуначны вакзал (разбураны ў 1984 г., нягледзячы на пратэсты грамадскасці). Чыгунка ажывіла прамысловасць. Пачалі ўзнікаць шматлікія новыя прадпрыемствы. Самым вялікім прамысловым закладам не толькі ў Гародні, але і ва ўсёй Беларусі была тытунёвая фабрыка Шарапэўскага, на якой працавала каля паўтары тысячы работнікаў.

Летам 1885 г. Гародня перажыла страшэнны пажар, які працягваўся некалькі дзён і знішчыў большую частку гораду. Развіццё прамысловасці і гандалю выклікала пашырэнне прыватнага будаўніцтва. Расейскі гісторык архітэктуры апаніў тыя часы як хуткае развіццё горадабудаўніцтва (транспарту, сувязі, інжынерныя збудаванні) і пераважна хаатычную забудову з ігнараваннем “мастацкіх патрабаванняў”. “Застройка велась домами с разноликой, большей частью безвкусной архитектурой сообразно с финансовыми возможностями и вкусом заказчиков... Сухостью, официальнойностью веет от больших казарменных зданий, построенных в последнюю треть XIX и первые годы XX в. Близка к ним и архитектура Народного дома”<sup>23</sup> (зараз тут гарадскі дом культуры, вул. Дзяржынскага).

Але трапляліся таксама і цікавыя будынкi, напрыклад, дом Сялянскага банку (1910 г. вул. Сафіійская, цяпер Леніна), дом Тальгейма на той жа вуліцы (1911 г.), вядомы як “дом урача”, будынак рэальнага вучылішча (цяпер там Аграрны ўніверсітэт, вул. 1-га Мая). У сённяшнім гарадскім краявідзе вылучаюцца дзве воданпорныя вежы на вул. Свярдлова і пажарная вышка каля Новага замку.

Імперскія ўлады планавалі палкам змяніць барочную планіроўку каралеўскага гораду на тыповую расейскую. У маскоўскім архіве захоўваецца план перабудовы Гародні ў межах “Генеральнага перапланавання гарадоў Расейскай імперыі”, якое распачалося там яшчэ ў XVIII ст. Калі Расея захапіла Бела-

<sup>23</sup> Кудряшов В.И. Гродно. Москва, 1960. С. 90–92.

русь, то гэтае “мерапрыемства” было перанесенае і сюды. Ва ўсходнебеларускіх гарадах, якія першымі трапілі пад уладу Расею, гэта ўдалося зрабіць у XIX ст. Была пераробленая ўся сетка вуліц – замест выгнутых барочных праведзеныя прамыя “класічныя”, горад падзелены на прамавугольныя клеткі-кварталы. Будынкі (жылыя дамы, касцёлы), якія перашкаджалі выпраменню, проста зносіліся. Так былі перакроеныя Полацак, Віцебск, Мсціслаў, Магілёў і інш. Да Гародні і іншых панямонскіх гарадоў чарга падышла ў XX ст., але расейскія планы перакрываўвала Першая сусветная вайна. Яны засталіся ў архівах. На тых праектах чорным атрамантам нанесеная існуючая барочная планіроўка, а паверх яе чырвоным алоўкам намаляваныя “шахматныя” клеткі кварталаў, раздзеленых прамымі вуліцамі.

Самыя вялікія разбурэнні Гародня перажыла ў другой палове XX ст. і ў першым дзесяцігоддзі XXI ст. У гэтыя мірныя часы гораду было нанесена больш ранаў, чым ваеннымі дзеяннямі у двух сусветных войнах. У 1958 г. была разбураная большая частка пабудоваў Тызенгаўза. У 1961 г. улады ўзарвалі галоўную гарадскую архітэктурную дамінанту – знакамітую Фару Вітаўта<sup>24</sup>. Планавалася знішчэнне ўсіх касцёлаў XVII – XVIII ст.

У 70-я гады для ўзвядзення будынку аблвыканкаму быў знесены цэлы квартал гістарычнага цэнтру, а дзеля стварэння плошчы Леніна засыпанае рэчышча Гараднічанкі (г.зв. Швейцарская даліна). У 80-я гады знесены будынак чыгуначнага вакзалу, які належаў Пецябургска-Варшаўскай чыгунцы. Знішчаныя ці моцна пашкоджаныя каралеўскія палацава-паркавыя комплексы ў Панямоні і Станіслававе...

У 2005–2007 гг. “рэканструкцыя” гістарычнага цэнтру парушыла яго структуру, разбурыла шматмятровыя напластаванні культурнага слою і небяспечна ўзмацніла транспартны рух каля Старога і Новага замкаў. Калі падобныя работы будуць працягвацца далей, то гістарычны цэнтр Гародні ў хуткім часе страціць рысы комплексу і, адпаведна, гістарычную і гаспадарчую (турыстычную) вартасць. На месцы ўнікальнага горада-помніка застанецца новабуд з паасобнымі фрагментамі гістарычнай забудовы.

<sup>24</sup> Краўцэвіч А., Трусай І., Трусай І. Вяртанне да людзей // Мастацтва. 1993. № 8. С. 45-51.



Андрэй Янушкевіч,  
кандыдат гіст. навук (Мінск)

## Харугва Гарадзенскага павету ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 г.

Паспалітае рушэнне, сабранае ў ВКЛ у 1567 г. пад Маладзечнам, было найбольшым зборам узброеных сіл дзяржавы ў XVI ст. Скліканае падчас Інфлянцкай вайны, яно павінна было засланіць ўсходнія і паўночныя землі ВКЛ ад патэнцыяльнага нападения з боку Маскоўскай дзяржавы і нанесці непрыяцельно пры спрыяльных абставінах вырашальны ўдар. Захаваўся падрабязны попіс (перапіс) гэтага паспалітага рушэння<sup>1</sup>. Такіх каштоўных крыніц захавалася толькі дзве – у расшараджэнні гісторыка ёсць яшчэ попіс 1565 г.<sup>2</sup> Іх унікальнасць заключаецца не толькі ў выдатных магчымасцях для характарыстыкі стану ўзброеных сіл і мабілізацыйных рэсурсаў дзяржавы, але таксама ў важнай інфармацыі для аналізу сацыяльных, гаспадарчых, дэмаграфічных працэсаў і інш.

Гарадзенскі павет, уваходзячы ў склад Трокскага ваяводства, знаходзіўся задалёк ад раёну баявых дзеянняў у Інфлянтах і паўночна-усходняй Беларусі. Павялічыні тэрыторыі і колькасці насельніцтва ён займаў месца ў сярэдзіне спіса паветаў ВКЛ, прыкладна адпавядаючы Ашмянскаму альбо Берасцейскаму паветам. Асаблівасцю Гарадзенскага павету з’яўлялася наяўнасць вялікай колькасці дзяржаўных (гаспадарскіх) уладанняў.

Месца збору паспалітага рушэння ў 1567 г. таксама знаходзілася задалёк ад Гарадзенскага павету. Гэта стварала дадатковыя праблемы для павятовай харугвы, звязаныя з транспартнымі выдаткамі, неабходнасцю мець павялічаныя запасы харчавання і інш. Адаленасць ад вайсковага лагера, безумоўна, паўплывала на тое, што першыя жаўнеры з Гарадзенскай харугвы прайшлі попіс толькі ў верасні 1567 г. Прыкладам, з набліжаных да Маладзечна і Радашковічаў паветаў (Менскі, Ашмянскі) першыя жаўнерскія пачты сабраліся ўжо ў чэрвені – ліпені.

Усяго харугва Гарадзенскага павету, сабраная ў паспалітым рушэнні 1567 г., налічвала 677 коннікаў (з іх 12 было выстаўлена “на ласку гаспадарскую”), 29 драбаў і 28 пешых шляхцічаў<sup>3</sup>. Па сваім мабілізацыйным патэнцыяле гэты павет

<sup>1</sup> Русская историческая библиотека. Т. 33: Литовская Метрика. Отдел третий. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи Литовского войска / Ред. С. Л. Пташницкий. Петроград, 1915 (далей – РИБ).

<sup>2</sup> Тамсама. С. 238-430.

<sup>3</sup> У гэтым попісе даюцца наступныя сумарныя лічбы: 714 коннікаў, 29 драбаў, 29 пешых шляхцічаў. Гл.: Тамсама. С. 711-712. Адзначым, што ў попісе Гарадзенскага павету былі асобна выдзелены род Эйсмантаў, Эйсмантаў Пашавічаў са Свіслачы і шляхта Мерачскай харугвы, якая мела маенткі паблізу Сеірэі (?).

знаходзіўся ў лідэрах. Калі не лічыць Жамойцкае староства і падляшскія паветы, якія выставілі рэкордную колькасць коннікаў, то вялікія харугвы былі толькі ў Лідскага (799 коннікаў) і Ковенскага (694) паветаў.

Колькасць коннікаў, выстаўленых у павятовую харугву паасобнымі землеўладальнікамі, была невялікай. Падаўляючая большасць шляхты выставіла па адным конніку, што склала агулам 93 % ад усёй колькасці конных жаўнераў. Вялікія пачты (ад 3 да 13 коннікаў) выправіла ў паспалітае рушэнне толькі 12 землеўладальнікаў. Гэтыя лічбы сведчаць пра дробны характар шляхецкіх землеўладанняў у Гарадзенскім павеце.

Табліца 1.

### Склад пачтаў

К-ць коней у пачтах	К-ць пачтаў	% ад к-ці пачтаў
па 1 кані	579	93
па 2 кані	31	5
па 3 кані	5	0,8
па 4 кані	4	0,6
па 5 каней	1	0,2
па 6 каней	1	0,2
па 13 каней	1	0,2
Усяго	622	100

Паказальнай з’яўляецца таксама колькасць конных жаўнераў, выстаўленых “на ласку господарскую” – своеасаблівага дадатку да пачтаў, накіраванага з добраахвотнай згоды феодалаў. Такіх аказалася толькі 12 чалавек. Дадатковых жаўнераў сабе дазволілі мець мясцовы павятовы падсудак Івана Макаравіч (9 коннікаў), былы павятовы харужы Богуш Пятровіч Міцута (2 конніка) і дзёгчы харужы Фёдар Кунцэвіч (1 коннік)<sup>4</sup>. Адназначым, што іншыя згаданыя ў попісе ўраднікі Гарадзенскага павету – земскі суддзя Іван Фёдаравіч Масальскі і войскі Бенедыкт Васільевіч Пратасовіч (прозвішча ў попісе не згадваецца<sup>5</sup>) – выставілі свае пачты ў складзе княскай і дваранскай харугваў.

Попіс жаўнераў з Гарадзенскага павету распачаўся 10 верасня 1567 г. Асноўная маса жаўнераў сабралася ў другой палове верасня – першай палове кастрычніка 1567 г. Гэта было значнае спазненне, таму што збор войска быў прызначаны яшчэ на 17 траўня 1567 г.<sup>6</sup> Аднак за малым выключэннем шляхта з усіх паветаў ВКЛ пачала прыбываць у вайсковы лагер менавіта на пачатку восені 1567 г. Спазненне была звязана з аглядкай на гаспадара, які рушыў пад Ма-

<sup>4</sup> Тамсама. С. 708, 673-674, 677.

<sup>5</sup> За ідэнтыфікацыю прозвішча складаю падзяку Андрэю Радаману.

<sup>6</sup> Нацыянальны гістарычны архіў у Мінску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 529. Арк. 161-164.

ладзечна толькі ў верасні. Перад гэтым ён быў заняты перамовамі з маскоўскамі пасламі ў Гародні. Фармальна шляхта мела права чакаць на гаспадара. Ухвала Гарадзенскага сойма 1566/1567 г. выразна агаварыла, што Жыгімонт Аўгуст павінен абавязкова ўзначаліць земскае войска<sup>7</sup>. Аднак страта спрыяльнага летняга часу значна зніжала шансы на поспех ваеннай аперацыі.

Табліца 2.

**Фарміраванне павятовай харугвы  
па перыядах прыбыцця ў вайсковы лагер\***

Назва павету	Перыяды прыбыцця ў вайсковы лагер									Усяго (фактычна)	Усяго па попісу	
	28.06-15.07	16.07-30.07	1.08-15.08	16.08-31.08	1.09-15.09	16.09-30.09	1.10-15.10	16.10-31.10	1.11-15.11			пасля 16.11
Гарадзенскі павет	-	-	-	-	12	194	345	97	-	29	677	714

\* – улічваліся толькі коннікі.

Большасць конных жаўнераў у харугве Гарадзенскага павету мела пад сабой найгоршы род коней – “клячаў” (49 %) і конікаў (8 %). На другім месцы знаходзіліся звычайныя коні – 188 (28 %). Дастаткова шмат было мерынаў – іх налічвалася 103 (15 %). Элітны род коней – “валах” – быў прадстаўлены толькі адным конем. Калі параўнаць сітуацыю з іншымі паветамі, то мы бачым выразнае адставанне гарадзенцаў. Прыкладам, у харугве Менскага павету клячаў быў толькі 21 %, а ў Апмянскім – 30 %.

Па гэтых дадзеных можна спвердзіць, што гарадзенскія шляхцічы ў сваёй большасці былі немажымі. З іншага боку, трэба памятаць, што к 1567 г. шляхецкія фінансавыя рэсурсы былі ўжо істотна вычарпаны выдаткамі на ваенныя патрэбы. Дамінаванне конікаў і клячаў было абумоўлена аб’ектыўнымі прычынамі.

Табліца 3.

**Склад харугвы па роду коней**

Род коней	К-ць коней	% ад к-ці коннікаў
Коні (звычайныя)	188	28
Валахі	1	0,2
Мерыны	103	15
Конікі	52	7,8
Клячы	333	49
УСЯГО	677	100

<sup>7</sup> РИБ. Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги публичных дел. / Ред. И. И. Лапто. Юрьев, 1914. С. 409-410.

Аналіз узбраення вершнікаў адлюстроўвае карціну, характэрную для павету са слабымі мабілізацыйнымі рэсурсамі. Падаўляючая большасць коннікаў (572 чалавек) была ўзброена рагацінамі – адным з найбольш папулярных відаў зброі ў войску ВКЛ. 72 чалавекі мела сагайдакі – баявыя камплекты з лукам і стрэламі. 45 жаўнераў было ўзброена “дрэвам” (кап’ём). Толькі 21 вершнік меў шаблі, а 18 – мячы.

З усяго гэтага вынікала, што харугва Гарадзенскага павету была ўзброена не лепей за астатнія харугвы. Мясцовая шляхта, верагодней за ўсё, не мела матэрыяльных магчымасцяў ў поўнай ступені выканаць ухвалу Віленскага сойма 1563 г. і Гарадзенскага сойма 1567 г., у якіх гаварылася, што вершнік павінен мець “зброю, тарч, дрэво”<sup>8</sup>.

Табліца 4.

#### Баявая зброя коннікаў

Від зброі	К-ць жаўнераў	% ад к-ці коннікаў
Шабля	21	3
Дрэва (кап’ё)	45	7
Рагаціна	572	84
Корд	46	7
Сякера	18	3
Меч	18	3
Сагайдак	72	11
Аркебуз	28	4
Ручніца	1	0,1
Ашчэп	8	1

Што датычыць засцерагальнага ўзбраення, то большасць коннікаў мела панцыры з прылібцамі (адпаведна 193 і 191 чалавекі). Дастаткова вялікая колькасць жаўнераў магла пахваліцца тым, што была ўзброена цэласнай “зброяй бляховай” (“збройна”) – 77 чалавек. Аднак толькі 7% вершнікаў мела тарчы. Сярод бяднейшай шляхты найпапулярнейшым відам засцерагальнага рыштунку быў кафтан (129 чалавек). Некалькі чалавек мелі шыпакі і скуркі.

<sup>8</sup> Тамсама С. 320, 412.

Табліца 5.

**Засперагальнае ўзбраенне коннікаў**

Від узбраення	К-ць жаўнераў	% ад к-ці коннікаў
Зброя бляховая (збройна)	77	11
Панцыр	193	29
Бехцер	1	0,1
Прылбіца	191	28
Шыпак	7	1
Кафтан	129	19
Скурка	9	1
Тарча	48	7

Найбольш інфарматыўным, аднак, з’яўляецца не простае пералічэнне відаў зброі, а супастаўленне баявых камплектаў з наступальнага і засперагальнага ўзбраення. Мы скарысталіся метадам Юрыя Бохана<sup>9</sup> і склалі наступную табліцу, якая з усёй выразнасцю прадстаўляе баявы рыштунак верхнікаў.

Табліца 6.

**Баявыя камплекты коннікаў**

	Зброя, прылбіца	Зброя, панцыр, прылбіца	Зброя, панцыр, шыпак	Зброя	Бехцер, прылбіца	Панцыр, прылбіца	Зброя, панцыр, шыпак	Панцыр, шыпак	Панцыр	Кафтан, панцыр, прылбіца	Кафтан, прылбіца	Кафтан	Скурка	Скурка, прылбіца	Прылбіца	Без ахоўнага ўзбраення
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Тарча, дрэва	-	31	-	-	-	9		-	-		-	-	-	-	-	-
Тарча, дрэва, кора	-	-	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	-	-
Тарча, дрэва, аркебуз	-	1	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	-	-
Тарча, дрэва, кора, аркебуз	-	1/2	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	-	-

<sup>9</sup> Маецца на ўвазе структура табліц у яго манаграфіі “Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.” (Мінск, 2002).

Працяг. Пачатак на с. 21.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Тарча, рагаціна	1	-	-	-	-	1\2		-	-		-	-	-	-	-	-
Тарча, рагаціна, аркебуз	-	1	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	-	-
Тарча, рагаціна, корд	-	-	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	1	-
Дрэва	1	-	-	-	-	-		-	-		-	-	-	-	-	-
Рагаціна	7	-	1	-	-	44	1	1	23		10	79	7	2	4	257
Рагаціна, корд	-	-	-	-	-	5	-	-	-		-	4	-	-	-	15
Рагаціна, шабля, корд	-	-	-	-	-	1	-	-	-		-	-	-	-	-	-
Рагаціна, шабля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
Рагаціна, меч	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	3	-	-	1	7
Рагаціна, сякера	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	3
Рагаціна, сякера, меч	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Рагаціна, аркебуз	-	1	-	-	-	5	-	2	1	-	1	1	-	-	-	1
Рагаціна, корд, сякера	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Рагаціна, ашчэп	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Сагайдак	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-
Сагайдак, аркебуз	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Сагайдак, корд	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сагайдак, шабля	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Сагайдак, сякера	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сагайдак, ашчэп	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-

Працяг. Пачатак на с. 21-22.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Сагайдак, шабля, сякера	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сагайдак, рагаціна	-	5	-	3	1	16	-	1	1	-	-	13	-	-	2	4
Сагайдак, рагаціна, корд	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Сагайдак, рагаціна, шабля	-	-	-	-	-	6	-	-	2	-	-	1	-	-	1	-
Сагайдак, аркебуз, рагаціна	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сагайдак, аркебуз, корд	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Аркебуз, корд	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Аркебуз, корд, сякера	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Аркебуз, сякера	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ручніца, меч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Аркебуз	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Корд	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9
Шабля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Меч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Ашчэп	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	3
Сякера, ашчэп	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Корд, сякера	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Меч, сякера	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Шабля, сякера	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

Выразна відаць, што найбольшае распаўсюджанне мелі рагаціны з кафтанамі. За імі ішлі тыя ж рагаціны ў пары з прылбіцамі і панцырамі. Аднак

большасць тых, хто выходзіў у рушэнне з рагачынай, увогуле не мела засперагальнага рыштунку – такіх было аж 257 чалавек.

Не самая вялікая група жаўнераў была ўкамплектавана найбольш якасным баявым камплектам – “па-гусарску”. Гэта была свайго роду эліта харутвы. Падставовымі элементамі рыштунку гусара былі шчыт (тарча) і кап’ё (дрэва). Яны іпці звычайна ў пары з панцырамі і прылбіцамі. Таксама, як правіла, магла дадавацца “зброя”. Сустрэкаліся спарадычна і іншыя віды зброі. Такіх добра ўзброеных жаўнераў налічвалася 42-45 чалавек.

На другім месцы па баявых якасцях стаялі почты, згатоўленыя “па-казацку” (72 чалавекі). Такі тып ўзбраення вызначаўся перадусім наяўнасцю сагайдака (лука з стрэламі). Як правіла, узброеныя па-казацку жаўнеры мелі ў якасці наступальнай зброі рагачыну (60 чалавек) альбо шаблю (10 чалавек). Зрэдку таксама тут сустракаюцца аркебузы, сякеры і ашчэпы. З засперагальнай зброі казакаў неабходна адзначыць выкарыстанне панцыраў з прылбіцамі (37 чалавек) і кафтанаў (17 чалавек).

У цэлым камплекты ўзбраення вызначаліся стракатасцю. Мы апісалі найбольш масавыя прыклады. Можна ўказаць яшчэ на розныя варыяцыйныя камплектаванні зброі пры выкарыстанні аркебуза – яго можна сустрэць у пары з рагачынай, дрэвам, кордам, сякерай.

Усяго ў харугву Гарадзенскага павету адправілі свае почты 638 землеўладальнікаў. З павятовых ураднікаў у харугве прысутнічалі харужы Фёдар Кунцэвіч (3 коннікі і 1 драб), былы харужы Богуш Пятровіч Міцуга (4 коннікі і 1 драб), земскі павятовы падсудак Іван Макаравіч (12 коннікаў і 4 драбы)<sup>10</sup>, замкавы пісар Станіслаў Глядавіцкі (1 коннік). Акрамя таго, у складзе гарадзенскай харугвы апынуўся почт кіеўскага гараднічага Міхайла Дзевачкі, які адправіў у войска замест сябе сына Яраша<sup>11</sup>. Попіс паспалітага рушэння згадвае таксама некалькі асоб з тытулам “пана”. Гэта, акрамя ўраднікаў, Іван Карповіч і Васілей Сапоцька<sup>12</sup>. Першы з іх, дарэчы, выставіў даволі вялікі почт – 6 коннікаў і 3 драба.

Выстаўленне почтаў у павятовай харугве для высокіх ураднікаў не з’яўлялася прэстыжнай справай. Гэта выдатна адлюстроўваюць сведчанні пра іншыя павятовыя падраздзяленні<sup>13</sup>. Гарадзенская харугва таксама не была выключэннем. Так, земскі суддзя Іван Фёдаравіч Масальскі скарыстаўся сваім княскім паходжаннем і выставіў 5 коннікаў са сваіх гарадзенскіх маёнткаў

<sup>10</sup> Цікава адзначыць, што ў вайсковы лагер для попісу свой почт ён выставіў даволі позна – 29 лістапада 1567 г. Хутэйі за ўсё, гэта было звязана з выкананнем абавязкаў шафара на гаспадарскім двары. Пры гэтым ён адправіў ажно 9 коннікаў “на ласку господарскую”. Гэта быў найвялікшы почт падобнага роду ў харугве Гарадзенскага павету. Гл.: РИБ. Т. 33. С. 708.

<sup>11</sup> Тамсама. С. 678.

<sup>12</sup> Тамсама. С. 674, 677.

<sup>13</sup> Так, у харугве Менскага павету земскі суддзя Рыгор Рагоза з почтам у 8 коннікаў і 4 драбаў быў уключаны ў дворную харугву, а менскі падкаморы Станіслаў Салагуб, выставіўшы 6 коннікаў і 3 драбаў (у тым ліку і з маёнтка Ярэвічы ў Менскім павеце), быў аднесены да паніцкіх почтаў: Тамсама. - С. 488, 527.



у складзе княскай харугвы<sup>14</sup>. “Маршалокъ короля его милости повѣту Городенского” Іван Іванавіч Валовіч ішоў са сваім почтам ад групы земскіх і дворных ураднікаў<sup>15</sup>. Почт войскага Гарадзенскага павету Бенедыкта Пратасовіча знаходзіўся ў харугве гаспадарскіх дваран<sup>16</sup>. Акрамя таго, многія ўраднікі Гарадзенскага павету выставілі свае почты ў іншых павятовых харугвах, з прычыны знаходжання там сваіх землеўладанняў. Некаторыя шляхцічы, выставіўшы почты, неслі пры гэтым дзяржаўную службу. Герасім Ярмоліч быў прыставам пры роце Замойскага, Станіслаў Былчыч з’яўляўся камандаючым гаспадарскімі стральцамі, Іван Макаравіч, як згадвалася, служыў гаспадарскім шафарам<sup>17</sup>.

24 шляхцічы разам з коннікамі выставілі 29 драбаў. Згодна з паграбаваннямі ўхвалы Гарадзенскага сойма 1567 г. гэта рабілася з разліку аднаго пешага жаўнера на двух коннікаў<sup>18</sup>. Як правіла, драбаў выстаўлялі заможнейшыя землеўладальнікі. Найбольшую колькасць – 4 драба – выставіў падсудак Іван Макаравіч. Вызначыліся таксама Іван Карповіч, які пры 6 вершніках адправіў у войска 3 драбаў. Большасць драбаў была ўзброена ручніцамі альбо рагацінамі. Палова з тых, хто валодаў рагацінамі, мела таксама пры сабе сякеры альбо мячы.

Табліца 7.

#### Узбраенне драбаў

Від узбраення	Колькасць	% ад к-ці драбаў
Ручніца	14	48
Меч	6	21
Рагаціна	12	41
Сякера	5	17

Зразумела, попіс паспалітага рушэння 1567 г. не выяўляе поўнай карціны мабілізацыйных магчымасцяў Гарадзенскага павету. Як ужо адзначалася, радныя паны, князі і ўраднікі, як правіла, выходзілі ў земскае войска асобна ад павятовых харугваў. Вядома, што з ліку радных паноў почты выставілі чатыры чалавекі, якія мелі свае маёнткі на Гарадзеншчыне. Сярод іх выдзяляўся найвышэйшы гетман і віленскі кашталян Рыгор Аляксандравіч Хадкевіч. Валодаючы значнымі землеўладаннямі, ён выставіў почт в 300 коннікаў. З іх на гарадзенскія маёнткі прыходзілася не меней за трэць, а можа і палову дымоў<sup>19</sup>. Не меншую колькасць з Гарадзеншчыны адправіў у войска падканцлер і дворны маршалак Астафій Валовіч – прыкладна 100 коннікаў<sup>20</sup>. Почты яшчэ двух сябраў Рады

<sup>14</sup> Тамсама. С. 472.

<sup>15</sup> Тамсама. С. 462.

<sup>16</sup> Тамсама. С. 507.

<sup>17</sup> Тамсама. С. 695, 708.

<sup>18</sup> РИБ. Т. 30. С. 415-416.

<sup>19</sup> Тамсама. Т. 33. С. 431-434.

<sup>20</sup> Тамсама. С. 445.

былі сціплейшыя. Наваградскі кашталян Рыгор Валовіч выставіў прыкладна 10 чалавек, а менскі кашталян Мікалай Тальвоп – толькі 4 вершніка<sup>21</sup>.

З шэрагу земскіх і дворных ураднікаў маёнткі ў Гарадзенскім павеце значыліся ў Лаўрына Войны (выставіў 4 конніка толькі з гарадзенскіх уладанняў), гаспадарскага маршалка, князя Багдана Пузыны (1 коннік) і ўжо згаданага намі маршалка Івана Валовіча (7 коннікаў)<sup>22</sup>.

У складзе княскай харугвы пералічваліся 4 князі, якія адправілі ў войска жаўнераў з гарадзенскіх маёнткаў: вышэйзгаданы Іван Масальскі, Пётр Пузына, Андрэй Вішнявецкі і Міхайла Масальскі<sup>23</sup>. Агульная колькасць выстаўленых імі вершнікаў складала каля 18-30 чалавек. Апрача таго, свае землеўладанні на Гарадзеншчыне мела досыць значная колькасць “панятаў” (5 чалавек) і гаспадарскіх дваран (каля 20 чалавек)<sup>24</sup>.

З 638 землеўладальнікаў, якія выставілі свае почты ў павятовую харугву, 130 чалавек адправілі замест сябе сваякоў, слуг альбо “прыяцеляў”. Гэта ў параўнанні з іншымі паветамі дастаткова малы адсотак (20%). Прыкладам, у Менскім павеце падобная лічба складала 46%. Зразумела, чаму ў войска не выйшлі жанчыны, састарэлыя і захварэлыя шляхцічы. Іх агульны лік склаў амаль адну трэць ад агульнай колькасці (28%). Столькі ж аказалася тых, хто вырашыў адправіць у паспалітае рушэнне сына, брата альбо зяця. 6 чалавек знаходзілася на жаўнерскай найманай службе, а 9 – выконвалі дзяржаўныя службовыя абавязкі. Шмат было такіх шляхцічаў, якія адправілі ў войска сваіх слуг без падання прычыны – 25 чалавек (19 %). Як правіла, падобныя выпадку хаваюцца ў попісе за простага фармулёўкай-канстатацыяй – “сам дома”.

Табліца 8.

#### Землеўладальнікі, якія не выйшлі ў паспалітае рушэнне

Прычына нявыхаду ў паспалітае рушэнне	К-ць землеўладальнікаў	% ад к-ці коннікаў
Служба ў паноў (кліентэла)	17	3
Жаўнерская служба	6	1
Дзяржаўная служба	9	1
Хвароба	11	2
Старасць	1	0,1
Жанчыны (разам з удовамі)	21	3
Выправілі сваякоў	39	6
Без прычыны (“сам дома”)	25	4
Усяго	129	19

<sup>21</sup> Тамсама. С. 447.

<sup>22</sup> Тамсама. С. 454-467.

<sup>23</sup> Тамсама. С. 467-487.

<sup>24</sup> Тамсама. С. 487-524.

17 гарадзенскіх шляхцічаў неслі службу ў паноў і выпраўляліся ў паспалітае рушэнне ў почтах сваіх патронаў. Прасочым бліжэй патранальна-кліентарныя сувязі паводле попісу 1567 г. Як бачна з табліцы, найбольшую колькасць “служэбнікаў” у Гарадзенскім павеце меў падканцлер Астафій Валовіч (3 чалавекі). Павятовыя почты кліентаў у асноўным былі малымі – па адным вершніку. Толькі Андрэй Гаркоўскі, які служыў у канцлера і віленскага ваяводы Міколая Радзівіла Рудога, змог дазволіць сабе выставіць почт у 5 вершнікаў<sup>25</sup>. Кліент падканцлера Мікалай Міхайлавіч Сапега і гаспадарскі слуга Ян Велямоўскі адправілі па 2 конніка<sup>26</sup>. Такім чынам, кліентэла з Гарадзенскага павету не вызначалася нейкімі асаблівымі мабілізацыйнымі магчымасцямі ў параўнанні з іншай шляхтай.

Табліца 9.

**Шляхцічы – служэбнікі паноў (кліентэла)  
ў харугве Гарадзенскага павету.**

№	Прозвішча і імя служэбніка	Транслітэрацыя па крыніцы	Прозвішча і імя патрона	Пасада (тытул) патрона
1	Куроўскі Гарайн Юхновіч	Куровский Горайн Юхнович	Мікалай Пац	кіеўскі біскуп
2	Аляхновіч Андрэй	Олехнович Андрей	Мальхер Шэмет	Жамойцкі кашталян
3	Якімовіч Анціпа	Якимович Антыпа	Рыгор Трызна	Падляпскі кашталян
4	Шембел Адам	Шембелы Адам	Астафій Валовіч	Падканцлер
5	Гаркоўскі Андрэй	Горковский Андрей	Мікалай Радзівіл Руды	канцлер, віленскі ваявода
6	Велямоўскі Ян	Велемовский Ян	Жыгімонт Аўгуст	Гаспадар
7	Безсякерскі Андрэй	Безсекерский Андрей	Рыгор Хадкевіч	(найвышэйшы) гетман
8	Пракаповіч Сямён	Прокопович Семень	Павел Сапега	Наваградскі ваявода
9	Сенчукевіч Іван	Сенчукевич Иван		Камаеўская
10	Сапега Мікалай Міхайлавіч	Сопѣга Николай Михайлович	Астафій Валовіч	Падканцлер
11	Грамацкі Якуб	Гродмацкий Якуб	Астафій Валовіч	Падканцлер
12	Станскі Станіслаў	Станский Станислав	Павел Пац	віцебскі кашталян
13.	Старыпэўскі Станіслаў	Старипевский Станислав	Павел Пац	віцебскі кашталян
14.	Заневіч Рафал Яцкевіч	Заневич Рафал Яцкевич	Беняш Валовіч	
15.	Якубаў Матыс	Якубов Матыс	(Іван) Макаравіч	падсудак Гарадзенскага павету

<sup>25</sup> Тамсама. С. 691.

<sup>26</sup> Тамсама. С. 701, 691-692.

Харутва Гарадзенскага павету пачала разыходзіцца ўжо пры правядзенні г. зв. “першага выкліку” – першага паўторнага перапісу вайскоўцаў. Ён адбыўся, верагодна, у першай палове студзеня 1568 г.<sup>27</sup> Пры складанні “другага выкліку”, які адбыўся не раней за канец студзеня 1568 г., гарадзенская харутва зменшылася прыкладна на палову. У гэты час у шляхты заканчваліся запасы харчавання, таму яна была вымушана ў зімовы час вяртацца дамоў пасля безвыніковага трохмесячнага стаяння пад Маладзечнам.

У заключэнне адзначым, што харутва Гарадзенскага павету ўваходзіла ў лік сярэдніх па колькасці коннікаў павятовых вайсковых падраздзяленняў. Паказальна, што па колькасных параметрах яна абыйшла харутвы многіх цэнтральных паведаў.

Мабілізацыйныя рэсурсы гарадзенскай шляхты на фоне іншых харутваў не вызначаліся найкіммі выразнымі асаблівасцямі. Нягледзячы на досыць вялікі памер павятовай харутвы, уражае вялікая колькасць почтаў па адным конніку, а таксама выхад 28 шляхціцаў пешшу, без каня. Зусім нязначнай была лічба коннікаў, выстаўленых дадаткова “на ласку господарскую”.

Попіс харутвы Гарадзенскага павету распачаўся з вялікім спазненнем. Безумоўна, гэта было звязана з познім выездам у войска Жыгімонта Аўгуста, які толькі ў верасні 1567 г. вырушыў пад Маладзечна пасля няўдалых перамоў з маскоўскімі пасламі ў Гарадні. Можна гаварыць пра цесную сувязь паміж прысутнасцю ў войску гаспадара (якому адводзілася роля галоўнакамандуючага) і мабілізацыйнай актыўнасцю шляхты. Прыкладам, у 1565 г. Гарадзенскі павет выставіў толькі 253 конных жаўнераў. Нагадаем, што паспалітае рушэнне 1567 г. было адзіным ваенна-мабілізацыйным мерапрыемствам падчас Інфлянцкай вайны 1558 – 1570 гг., у якім удзельнічаў Жыгімонт Аўгуст.

<sup>27</sup> Апошні запіс у попісе харутвы Гарадзенскага павету адбыўся 31 снежня 1567 г.: Тамсама. С. 709-710.

# Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas „potopu moskiewskiego” (1655-1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali

W sierpniu 1655 r. Moskwa zajęła miasto, które okupowała do marca 1659 r. Powtórnie zdobył miasto Iwan Chowański w grudniu 1659 r. Udało się jego odbić we wrześniu 1660 r. Niewielka załoga moskiewska utrzymała się jednak w zamku aż do marca następnego roku<sup>1</sup>.

Mieszczanie grodzieńscy używali później dla określenia tych dwóch okresów okupacji moskiewskiej terminów „pierwsza i druga inkursja”<sup>2</sup>. Dla nich w latach powojennych były one wystarczająco precyzyjne dziś jednak utrudniają określenie chronologii poszczególnych wydarzeń. Wydaje się jednak, że drugi z tych terminów zawężano stosując go jako określnik chronologiczny wydarzeń zaszłych od grudnia 1659 do września 1660 r. Tych kilkudziesięciu Moskali obleganych w zamku do marca 1661 r. widocznie dla mieszczan grodzieńskich nie było już mocno uciążliwych.

Niemal wszystkie informacje dotyczące funkcjonowania samorządu podczas „pierwszej inkursji” czerpiemy ze źródeł późniejszych, bowiem księgi miejskie z tego okresu nie zachowały się. Moskale zrabowali też akta wcześniejsze. „Wszystkie akta miejskie przez nieprzyjaciela są zabrane”, – czytamy w jednym z dokumentów z października 1659 roku<sup>3</sup>. Musiały więc one zaginać podczas pierwszej okupacji

<sup>1</sup> J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656-1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 216,263-265,283-284; W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik [1641-1684]*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1987, s.55; A. D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000, s. 65,74; *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2003, s.289,377; NAHB. F. 1800, op. 1, nr 1, k. 27; A. Rachuba, *Konfederacja Knjicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660-1663*, Warszawa 1989, s.43; A. Гощеў, В. Швед, Кронан. Летаніс Горада на Нёмане (1116-1990 гг.), Гродна 1993, s. 30; С. Данскіх, Гродна ў гады руска-польскай вайны 1654-1667гг., [w:] *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна, Мінск 1999*, s.83; K. Kossarzecki, *Kampania roku 1660 na Litwie*, Zabrze 2005, s.15,93-96,294,405-406; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655-1657*, Zabrze 2006, s.44. Wiele z dat dziennych jest problematyczna. Na niedostatki źródłowe nakłada się tu fakt, że część wyrażających opinię w tej sprawie nie precyzuje, czy chodzi o zajęcia miasta (co musiało mieć miejsce wcześniej) czy też zamku (co musiało nastąpić później). Na lokalną skalę jest to rozróżnienie istotne.

<sup>2</sup> Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, F.1282, op.1, nr 4734, k.1 (dalej: LPAH).

<sup>3</sup> Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi. F.1800, op.1, nr 1, k.18. (dalej NAHB).

miasta. Nie jest to zresztą określenie precyzyjne, bowiem zachowała się księga miejska z lat 1638-44<sup>4</sup>. Natomiast akta miejskie dotyczące „drugiej inkursji” moskiewskiej i poprzedzającego ją krótkiego okresu wolności częściowo zachowały się począwszy od 12 maja 1659 roku<sup>5</sup>.

Fakt funkcjonowania władz miejskich w Grodnie w czasie obu okupacji jest bezsporny. Co więcej są uzasadnione podejrzenia na to, że funkcjonowały one w mieście przez cały omawiany okres, a nie tylko od roku 1657, co można by wnioskować po lekturze jednego z dokumentów opublikowanej 131 księgi Metryki Litewskiej.<sup>6</sup> Czytamy tam bowiem, że „car moskiewski na instancje obywatelów (...) stanowi szlacheckiemu ziemską i grodzką, a miastu Grodnu jurysdykę majdeburską przywrócił (...) zaraz naprzód in a.[nno] 1657 burmistrzów Jana Adamowicza i Jana Zielepuhę (...) obrali...”<sup>7</sup>

Dowodem na funkcjonowanie władz miejskich w omawianym okresie jest zachowana lista osób, które „nie czyniły liczby” czyli nie dokonały rozliczenia finansowego z dochodów i wydatków miejskich.<sup>8</sup> W Grodnie był to obowiązek burmistrzów, którzy zgodnie z przywilejem Bony z 1541 r. musieli przed osobą wójta, nowowybranymi burmistrzami (litewskim i ruskim), radą, ławą i ośmioma przedstawicielami pospólstwa rozliczyć się z dochodów i wydatków miejskich z okresu sprawowania urzędu oraz przedstawić dłużników kasy miejskiej.<sup>9</sup> Termin złożenia sprawozdania finansowego przez burmistrzów starej rady uzależniony był od terminu elekcji. W normalnych okolicznościach elekcja odbywała się zwykle w drugiej połowie stycznia lub w lutym.<sup>10</sup> Najpóźniejsza ze znanych nam odbyła się 1 marca.<sup>11</sup> Praktyka jednakże odbiegała od przywileju Bony i sprawozdań finansowych byli burmistrzowie nie składali z wielu różnych powodów również w czasie pokoju.<sup>12</sup> Zachowana lista z 1661 r. zawiera wykaz burmistrzów grodzieńskich z lat 1652-60. Nie określa jednak kiedy sprawowali oni ten urząd. Jest to jednak możliwe do odtworzenia. Wydaje się

<sup>4</sup> NAHB. F.1761, op.1, nr 1.

<sup>5</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.3.

<sup>6</sup> Wnioskuje tak A. B. Zakrzewski, Sądownictwo w Wielkim Księstwie Litewskim „Pod wysoką carską ręką”, [w:] Świat Pogranicza, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa 2003 [księga pamiątkowa dedykowana prof. T. Wasilewskiemu], s.139-140.

<sup>7</sup> Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131, oprac. A. Rachuba, nr 770 s.228-229 (dalej: ML, ks. 131).

<sup>8</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.43v.

<sup>9</sup> Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссією для разбора древних актов, т. VII, Вильна 1874, cz. II, nr 12, s.76 (dalej: AVAK).

<sup>10</sup> NAHB. F. 1800, op.1, nr 1, k.111v-112 (21 II 1665); k.128-128v (21 I 1667); k.157 (17 I 1668); k.195 (11 II 1670); F.1761, op.1, nr 3, k.19-20v (20 I 1690); l.89v (10 II 1691); nr 5, k.24v (28 I 1718).

<sup>11</sup> NAHB. F. 1800, op.1, nr 1, k.123v (1666 r.).

<sup>12</sup> P. Borowik, Źródła do budżetu miasta stołecznego Jego Królewskiej Mości Grodna w II połowie XVII i w XVIII wieku, [w:] Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2004, s.166-172.

bowiem, że ułożono ją w porządku chronologicznym. Wydedukowane daty w kilku przypadkach potwierdzają też inne źródła. W 1661 r. nakazano rozliczenie się:

„P. Foltynowi Szulcowi burmistrzowi z niebos[z]czykiem P. Kasprowiczem [za rok 1652<sup>13</sup>]

P. Janowi Jaworowskiemu z P. Janem Adamowiczem [za rok 1653<sup>14</sup>]

P. Foltynowi Szulcowi z P. Jakubem Szamotulą [prawdopodobnie za rok 1654<sup>15</sup>]

P. Wojciechowi Piotrowskiemu z niebos[z]czykiem P. Jabłonowskim [prawdopodobnie za rok 1655]

P. Mikołajowi Kudajewskiemu z P. Piotrem Lewkowiczem posłom do Warszawy od miasta<sup>16</sup>

P. Piotrowi Lewkowiczowi z P. Michałem Eywartem [prawdopodobnie za rok 1656]

P. Janowi Adamowiczowi z P. Janem Zielepuhą [za rok 1657<sup>17</sup>]

P. Janowi Adamowiczowi z Mikołajem Wasilewiczem [za rok 1658<sup>18</sup>]

P. Mikołajowi Bohdankiewiczowi z P. Michałem Borysewiczem [za rok 1659<sup>19</sup>]

P. Hanusowi Paulsenowi z P. Janem Zielepuhą” [za rok 1660<sup>20</sup>]

Biorąc pod uwagę miejscową praktykę jest to wykaz kompletny. W Grodnie co roku było bowiem wybieranych dwóch burmistrzów.<sup>21</sup> Normalnie w czasie pokoju

<sup>13</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.57-57v (Foltyn Szulc i Andrzej Kasprowicz).

<sup>14</sup> NAHB. F. 1800, op.1, nr 1, k.268 (Jan Jaworowski i Jan Adamowicz).

<sup>15</sup> W przypadku tej daty są pewne wątpliwości. W jednym z opublikowanych dokumentów (AVAK, t. V, Виальна 1871, s.278-283) burmistrzem tytułuje się dwukrotnie Stanisława Ćwiklicza. Raz w nagłówku datowanym 12 V 1654 r., drugi raz w podpisie „listu ugodliwego” z 19 IV 1653 r., który został wtedy wpisany do akt miejskich. Ćwiklicz podpisał się jednak pod tym listem jako burmistrz starej rady, bowiem w samym liście tytułowany jest tylko rajcą. Wykluczyć więc należy by dokument ten stwierdzał, że był burmistrzem w 1653 r. Większe kontrowersje budzi nagłówek z 1654 r., gdzie wymieniono, go jako burmistrza zaraz po landwójcie, a przed rajcami i lawnikami. Analiza sprawowanych przez te osoby funkcji sugeruje, że jest możliwe by Stanisław Ćwiklicz był burmistrzem w 1654 r. Wątpliwości budzi jednak sam dokument tj. ekstrakt z ksiąg miejskich, który został przedstawiony w 1704 r. przed sądem grodzkim, a w 1706 r. aktykowany w ks. grodzkich i w takiej formie opublikowany. Wyraźnie bowiem już w XVIII w. stwierdzono, że list jest częściowo nieczytelny. Wiadomo, też, że źle odczytano wówczas część jego zapisów w tym jedną z dat. Odczytano, że ekstrakt z 1654 r. został przedstawiony komisarzom królewskim 18 VII 1617 r. Podważa to więc również dokładność odczytania daty (rzekomo) z 1654 r. Wątpliwości wyjaśniłyby tu tylko odnalezienie i analiza kilku dokumentów wystawionych przez magistrat w 1654 roku. Jak na razie jednak innego dokumentu z tego roku nie znam. Stanisław Ćwiklicz był burmistrzem wielokrotnie w latach czterdziestych XVII w. i mógł się zresztą podpisywać jako „burmistrz” starej rady.

<sup>16</sup> Wiadomo, że Piotr Lewkowicz posłował od magistratu grodzieńskiego do Warszawy w 1659 r. Wydaje się jednak, że wspólnie z Adamem Ćwikliczem, a nie z Mikołajem Kudajewskim. Być może więc jeździł tam kilkakrotnie, NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.59-59v.

<sup>17</sup> ML, ks. 131, nr 770 s.228-229 (Jan Adamowicz Jan Zielepuha).

<sup>18</sup> ML, ks. 131, nr 770 s.228-229 (Jan Adamowicz i Mikołaj Wasilewicz).

<sup>19</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k 27 (Michał Borysowicz burmistrz „od Moskala”).

<sup>20</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.27,30,32 (Hanus Paulsen i Jan Zielepuha).

<sup>21</sup> Zgodnie z przywilejem miejskim. Zdarzają się co prawda dokumenty z różnych okresów, w których są podpisy nawet 4 burmistrzów jednocześnie. Wynikało to z faktu, że jako burmistrzowie

wybijano ich spośród dożywotnich rajców, zaś rada była uzupełniana drogą dokoptacji spośród członków ławy (ławników). Było też dwóch syndyków miejskich, którzy dość często zostawali potem ławnikami oraz dwóch pisarzy (ławniczy i radziecki), którzy często łączyli funkcję z urzędem ławnika lub rajcy, a nawet burmistrza.<sup>22</sup> Jeśli jednak przeanalizujemy powyższy wykaz burmistrzów okazuje się, że w czasie potopu moskiewskiego tak nie było. Trudno więc uznać, mimo faktu funkcjonowania burmistrzów podczas całego okresu okupacji moskiewskiej Grodna, że magistrat działał jak w czasie pokoju zgodnie z przywilejami, tradycją i wykształconą praktyką.

O ile wymienieni wyżej burmistrzowie z lat 1652-55 zostali wybrani zgodnie z prawem z grona rajców, o tyle w latach 1656-59 nie zawsze tak było. Piotr Lewkowicz i Michał Eywart (Heywart) (prawdopodobnie burmistrzowie w 1656 r.) nie byli przed swym wyborem członkami rady miejskiej. Charakterystyczne, że w styczniu 1659 r. i podczas krótkiego okresu wolności pomiędzy obiema okupacjami Piotra Lewkowicza odnotowywano tylko z tytułem ławnika podczas gdy normalnie byłym burmistrzem dożywotnio przysługiwał tytuł rajcy miejskiego, a często z powodów prestiżowych posługiwali się też tytułami „burmistrz starej rady”, „byli burmistrz” lub określali po prostu jako „burmistrze”. Lewkowicz zaś został wybrany rajcą dopiero 15 stycznia 1661 r. i po wykonaniu obowiązkowej przysięgi tego samego dnia został wybrany burmistrzem, jak świadczy zachowany akt elekcji miejskiej.<sup>23</sup> W tymże roku sporządził testament (19 grudnia). Zmarł przed 2 lutym 1662 r.<sup>24</sup>

Drugi z burmistrzów Michał Eywart był muzykiem królewskim i ani przed okupacją moskiewską ani po niej nigdy nie był członkiem rady ani ławy miejskiej, choć do tej ostatniej kandydował w 1661 roku.<sup>25</sup> Podobnie jeden z burmistrzów z 1657 r. Jan Zielepuha został burmistrzem wbrew regule, że mogli nimi być tylko rajcy miejscy. Zarówno bowiem przed okupacją jak i w 1659 r. wymieniany był tylko

---

podpisywali się niekiedy również urzędnicy starej rady, czasem nie odnotowując tego faktu. Na dobrą więc sprawę wystarczyło być burmistrzem raz, by potem używać tego tytułu do końca życia. Byli jednakże tylko dwaj burmistrzowie zwani tegorocznymi, rocznymi, terażniejszymi, urzędującymi, co wykazuje analiza zachowanych ksiąg miejskich.

<sup>22</sup> NAHB. F.1761, op.1, nr 1,2,3,5; F.1800, op.1, nr 1.

<sup>23</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.10,11,12,13v,14,15,16,17v,27,43-43v. Na dwóch dokumentach z 27 IV i 3 V 1658 r. wystawcy tytułują Piotra Lewkowicza rajcą grodzieńskim, jednakże podpisuje się on tylko jako „burmistrz [starej rady]”, czyli po prostu były burmistrz. Tamże, k.47 v - 48,49.

<sup>24</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.58v-60v. O testamentach mieszczan grodzieńskich, w tym członków patrycjatu, zobacz: A Pisanko-Borowik, Testament Karola Topolskiego pocztmajstara białostockiego jako przyczynek do dziejów mieszczaństwa w XVIII wieku. [w:] Repatriacje imigracji ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewskiego- białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu, pod red. M. Kietlińskiego, W. Śleszyńskiego, Białystok 2004, s.173-178; Tejże, Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII — XVIII wieku. „Studia Podlaskie”, t.XV, Białystok 2006; Tejże, Dyspozycje pogrzebowe mieszczan grodzieńskich (XVII-XVIII w.), [w:] Acta Collegii Suprasiliensis, t.VIII Male miasta. Religie, pod red. M. Zemly, Supraśl- Lublin 2006.

<sup>25</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.43 v, 47 - 49 v.



z tytułem ławnika, zaś rajcą został wybrany dopiero 15 stycznia 1661 roku.<sup>26</sup> Także Mikołaj Wasilewicz burmistrz za rok 1658 nie był rajcą, a nawet ławnikiem, bowiem na ten ostatni urząd wybrano go dopiero w 1661 r.<sup>27</sup> Kryteriów również nie spełniał Michał Borysewicz (Borysowicz), burmistrz w roku 1659, który został syndykiem miejskim dopiero w 1665 r., zaś na ławnika wybrano go dopiero 21 stycznia 1667 r. Podobnie Mikołaj Bohdankiewicz (Bohdanowicz) występował w 1659 r. tylko z tytułem ławnika. Kandydował w 1661 r. do rady miejskiej, ale go nie wybrano. Rajcą został dopiero w 1662 r.<sup>28</sup> Zachowany akt elekcji z 1660 r. świadczy, że również w tym roku elekcja burmistrzowska nie odbyła się zgodnie z prawem, mimo że odbyła się już „po obłężeniu w zamku nieprzyjaciela Moskwcina od wojsk powiatu tutejszego” dnia 9 września 1660. Na burmistrza kandydowało bowiem dwóch ławników Piotr Lewkowicz i Jan Zielepuha. Nie było jednak z kogo wybierać, na urząd stawilo się tylko dwóch rajców i 4 ławników oraz Hanus Paulsen. Stąd też wybrano na burmistrzów ławnika Jana Zielepuhę i Hanusa Paulsena.<sup>29</sup> Nie wiemy zresztą czy ten ostatni mógł być wybrany. We wcześniejszych nielicznych dokumentach tytułowano go tylko z tytułem landwójta.<sup>30</sup> Nowo obrani wobec niepewnej sytuacji wzbraniali się wówczas przed sprawowaniem tego urzędu. Po namowach jednak ulegli „aby bez porządku miasto nie zostawało”.<sup>31</sup>

W przeanalizowanej liście z lat 1656-60 tylko Jan Adamowicz mógł z całą pewnością zostać burmistrzem w normalnych okolicznościach. Okoliczności jednak takie nie były. Nie spełnianie kryteriów formalnych przez osoby będące burmistrzami w Grodnie w latach 1656-60, po części wynikało z przyczyn obiektywnych. Przede wszystkim powodem był brak odpowiednich kandydatów. Wielu członków patrycjatu grodzieńskiego uciekło z miasta już w 1655 r. do Prus. W świetle źródeł pruskich uciekinierzy z Grodna stanowili obok mieszczan wileńskich, kowieńskich, mińskich i połockich znaczny odsetek wśród mieszczan z Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy schronili się w Prusach.<sup>32</sup> Wiemy, że schronił się tam Foltyn Szulc rajca i wielokrotnie burmistrz grodzieński<sup>33</sup> Chroniono się też w majątkach szlacheckich. Wiadomo, że Kazimierz Ćwiklicz (późniejszy landwójt i burmistrz) syn Stanisław (burmistrza i landwójta), bratanek Jana i Adama Ćwikliczów (rajców grodzieńskich) schronił się w Krasnym Borze Chreptowiczów.<sup>34</sup> Z Grodna uciekali też Żydzi. Najbogatsi Żydzi litewscy z Grodna, Wilna, Brześcia udali się na południe trasą wiodącą pograniczem

<sup>26</sup> LPAH w Wilnie, F.1282, op.1, nr 4528, k.1, NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.6,11,13v,15,17v,20,43v.

<sup>27</sup> LPAH w Wilnie, F.1282, op.1, nr 4734, k.1; NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.43.

<sup>28</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.3,6,27,28,30,33v,43v,45,47,51,52,55v.

<sup>29</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.27.

<sup>30</sup> AVAK, t.V, s.280 (1654 r.); LPAH. F.1281, op.1, nr 4734, k.1 (1659 r.).

<sup>31</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.27.

<sup>32</sup> H. Sahanowicz, Wychodźcy z Wielkiego Księstwa litewskiego w Prusach 1656 roku, [w:] „Lituanoslavica Posnaniensia. Studia Historica”, T.IX, Poznań 2003, s.243-244.

<sup>33</sup> NAHB. F. 1761, op. 1, nr 2, k.21.

<sup>34</sup> NAHB. F. 1800, op. 1, nr 1, k.52v.

Litwy i Korony. W kwietniu 1656 r. podczas napadu rabunkowego w Krzemieniu nad Bugiem wielu z nich zabito, m. in. rabina grodzieńskiego Lewka Herszowicza oraz asesora Eliasza Mojżeszowicza<sup>35</sup>. Zapewne tak postępowali przede wszystkim najbogatsi, elita, a więc członków patrycjatu musiało być wśród uciekinierów stosunkowo dużo. Ilość ławników i rajców zmniejszyła się też z przyczyn naturalnych, a nowych elekcji ławników i rajców w tym czasie nie przeprowadzano. W testamencie wdowy po rajcy i byłym burmistrzu grodzieńskim Tomaszu Łagowskim wprost stwierdzono, że testatorka postradala małżonka w czasie inkursji moskiewskiej.<sup>36</sup> Testament ławnika Jana Fondeberka z 1657 r. dowodzi, że umarł on na zarazę podczas ucieczki z miasta.<sup>37</sup> O tym jak dużo patrycjuszy grodzieńskich nie przeżyło wojny wyraźnie świadczy akt elekcji w 1661 roku. Ponieważ: „...nie mało panów radziec, ławników niedostaje, którzy częścią od ręki nieprzyjacielskiej poginęły częścią własną śmiercią z tego świata zeszl...”, wybrano wówczas, aż 7 ławników i 3 rajców.<sup>38</sup>

Stąd ograniczone możliwości wyboru na urząd burmistrza w latach 1656-60. Oprócz braku odpowiednich kandydatów rajcy pozostali w mieście w czasie jego okupacji zapewne niechętnie odnosili się do możliwości pełnienia w czasie okupacji takowej funkcji, która siłą rzeczy koncentrować musiała się na głównie na czynnościach fiskalnych na rzecz okupantów oraz walce z zarazą (1657 r.). Nie bez znaczenia na uchylanie się rajców od pełnienia funkcji burmistrza miała też niepewna sytuacja polityczna.<sup>39</sup> Może bali się też miana zdrajców i konfiskat. Przywileje na dobra miejskie po zdrajcach wydawano wcale licznie, jak świadczy opublikowana 131 księga zapisów Metryki Litewskiej.

Ciekawym jest spróbować odpowiedzieć na pytanie: czy w latach 1656-59 odbyła się jakaś elekcja burmistrzowska? Zupełnie przypadkowy dobór burmistrzów w 1656 roku, świadczyłby, że w tymże roku raczej jej nie było, zaś urzędnicy ci zostali po prostu wskazani przez okupantów. Z kolei dokument opublikowany w Metryce Litewskiej mówiący, że „car moskiewski (...) miastu Grodnu jurysdykcję majdeburską przywrócił”, a w roku 1657 burmistrzów „na miejscu zwyczajnym, porządkiem, trybem według prawa swego i porządku majdeburskiego obrali” (i podobnie w roku następnym) wyraźnie świadczy o tym, że wybory się odbyły.<sup>40</sup> Oczywiście z pewnymi nieprawidłowościami formalnymi (o czym wyżej).

Ciekawie było w roku następnym 1659 z powodu nieobecności wielu radnych, ławników cechmistrzów i pospólstwa elekcja była wielokrotnie odkładana. Ostatecznie odbyła się dopiero 4 sierpnia przy sporej frekwencji. Obecnych było 2 burmistrzów, 5 radnych, 4 ławników i landwójt. Na burmistrzów jednak wybrano nieobecnych na

<sup>35</sup> J. Morgensztern, Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1633-1660), „Biuletyn ŻIH”, nr 58, Warszawa 1966, nr 212 s. 142; M. Bersohn, Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388-1782), Warszawa 1910, nr 259 s. 148.

<sup>36</sup> LPAH w Wilnie, F.1282, op.1, nr 4734, k.1.

<sup>37</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.52v.

<sup>38</sup> NAHB w Mińsk, F.1800, op.1, nr 1, k.43-43v.

<sup>39</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.10v-11.

<sup>40</sup> ML, ks. 131, nr 770 s.228-229.

elekcji Adama Ćwiklicza i Jakuba Szamotulę zaznaczając, że do momentu objęcia przez nich urzędu będą je sprawować burmistrzowie dawni.<sup>41</sup> Stąd też Jan Adamowicz i Mikołaj Wasilewicz występują jako burmistrzowie przez cały 1659 r. (ostatni raz 5 listopada), a nowo obrani urzędu nie sprawowali.<sup>42</sup> Kim więc byli odnotowani jako burmistrzowie Mikołaj Bohdankiewicz i Michał Borysewicz przypisani przez nas drogą dedukcji do burmistrzostwa za 1659? Otóż byli to burmistrzowie mianowani na to stanowisko podczas „drugiej inkursji moskiewskiej” prawdopodobnie w grudniu 1659 roku i sprawujący swój urząd do września 1660 roku. Poprzedni burmistrz Jan Adamowicz uciekł zresztą z miasta przed wojskami Chowańskiego. Jednak Moskwa zagarnęła go w okolicy miasteczka Lipska nad Biebrzą i ograbila, zabierając mu między innymi skrzynię z papierami, pośród których były „regesta przychodów i rozchodów miejskich za burmistrzostwa jego”, a więc jak mniemać można z lat 1657-59.<sup>43</sup>

Charakterystyczne, że jeden z tych burmistrzów „moskiewskich” stawiał się na pierwszej odbytej sesji magistratu po wyzwoleniu miasta, podczas elekcji 9 września 1660 roku, a po wyborach nowo wybrani syndycy miejscy w imieniu pospólstwa prosili magistrat „Aby P Michał Borysowicz, który na miejscu burmistrzowskim od Moskale zostawał” mógł się rozliczyć z dochodów i wydatków miejskich. Przyjęto to ze zrozumieniem i zezwolono mu to uczynić.<sup>44</sup>

Pewnych szczegółów na temat rzeczywistej postawy i stosunku urzędników miejskich do Moskali dostarcza nam ich zachowanie podczas drugiej inkursji, kiedy to do miasta zbliżały się oddziały Chowańskiego. Wydaje się, że nauczeni wcześniejszym doświadczeniem urzędnicy ci pouciekali. Z całą pewnością, jak wspomniano już wyżej, przed Chowańskim w końcu 1659 r. uciekł z miasta Jan Adamowicz. Potwierdził ten fakt dwukrotnie w swym testamentie.<sup>45</sup> Uciekł też Piotr Lewkowicz i prawdopodobnie landwójt Hanus Paulsen.<sup>46</sup> Uciekł odnotowany w maju 1659 jako pisarz radziecki, a później wieloletni pisarz ławniczy Aleksander Drogosz.<sup>47</sup>

Jak wykazano urząd burmistrzowski-radziecki działał przez cały okres okupacji moskiewskiej Grodna bądź to w postaci mianowanych przez zaborców burmistrzów (1656, grudzień 1659 – wrzesień 1660) bądź też wybieranych z naruszeniem zasad formalnych (1657-9, wrzesień 1660 – styczeń 1661). Funkcjonował jednak w mocno okrojonym składzie i nosił znamiona tymczasowości.

Ogrodzieńskim sędzię wójtowskim, ławniczym mamy tylko informacje szczątkowe. Świadczy to raczej, że sąd wójtowski-ławniczy w okresie „potopu moskiewskiego”

<sup>41</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.10v-11.

<sup>42</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.3-20.

<sup>43</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.25.

<sup>44</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.27.

<sup>45</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.152v.

<sup>46</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.60.

<sup>47</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.46. Tu podana data „za nastąpieniem Chowańskiego z wojskiem moskiewskim do Grodna w roku 1659 dnia 5 decembra [XII] porzuciwszy wszystko (...) uciekać musiał [ze wsi miejskiej Baranowicz]”.

w Grodnie nie funkcjonował. Bezpośrednią wzmiankę o tym mamy z 1657 r., kiedy to wdowa po ławniku zeznała testament przed burmistrzem Janem Adamowiczem. W Grodnie należało to do kompetencji ławy. W tym dokumencie wprost się mówi, że testatorka uczyniła tak z powodu „niedostatku natenczas urzędu wójtowskiego”.<sup>48</sup> Jednakże stwierdzenia, że urząd wójtowski-ławniczy w czasie „potopu” nie funkcjonował” nie można rozciągać na cały okres dwóch okupacji miasta przez Moskali. Dotyczy ono najprawdopodobniej szczególnego czasu, kiedy to w mieście szalała zaraza. Jeden z testamentów sporządzonych w 1657 r. w czasie zarazy próbowano podważyć, twierdząc, że „sądy się odprawowały przez wszystkie ten czas”. Skarżący się twierdził, że „on zaraz w roku 1658 zaczął być pozywać” o to.<sup>49</sup> Nie wiadomo zresztą przed jakim sądem: radzieckim czy ławniczym? Mamy też inne świadectwa o funkcjonowaniu sądu wójtowskiego. Wzmiankuje się bowiem relację ławniczą sporządzoną dnia 27 stycznia 1659 r., a więc jeszcze podczas pierwszej okupacji miasta.<sup>50</sup>

W Grodnie zresztą podział kompetencji między sądami burmistrzowskim i wójtowsko-ławniczym miał znaczenie czysto formalne. Nawet w czasie pokoju członkowie rady i ławy często obradowali wspólnie, najczęściej w niepełnym składzie. Stąd też na dobrą sprawę wystarczyła obecność landwójta i kilku ławników, by twierdzić, że sądy wójtowskie „były odprawowane”. Najprawdopodobniej tak było również w czasie okupacji moskiewskiej i nieliczni pozostali w mieście członkowie rady i ławy obradowali wspólnie. Świadczy o tym chociażby zachowana księga miejska, zaczynająca się od słów: „Działo się na urzędzie wójtowskim [w]spólnie i burmistrzowskim radzieckim grodzieńskim...” (12 maja 1659)<sup>51</sup>

Ciekawe gdzie obradowano? Wiemy, że ratusz miejski znany nam z ryciny Tomasza Makowskiego z 1600 r.<sup>52</sup> został zniszczony przez Moskali. Po raz pierwszy odnotowano to 21 czerwca 1659 roku.<sup>53</sup> Może spalił się w 1655 roku, kiedy to podczas zajmowania miasta przez Moskali Grodno spłonęło? Jednakże dwie wzmianki wskazują, że mogło to się odbyć później, może dopiero w pierwszych miesiącach 1659 roku? Pierwsza z nich to fakt, że w dokumencie wspominającym elekcję burmistrzowska z 1657 roku odnotowano, że odbyło się to „na miejscu zwyczajnym”.<sup>54</sup> Dokument ten uzyskany 30 czerwca 1659 r. w Warszawie aprobował ważność dokumentów wydanych przez urząd radziecki w latach 1657-59. W interesie ówczesnych burmistrzów wymienionych w dokumencie oraz wystawcy leżało podkreślenie legalizmu ówczesnych władz miejskich. Nie musi więc to wcale świadczyć, że budynek ratusza w 1657 r. jeszcze istniał. Drugą wzmiankę zawiera akt kupna-sprzedaży z 3 maja 1658 r, gdzie sprzedawana działka leżała „czolem w Rynek

<sup>48</sup> LPAH w Wilnie, F.1282, op.1, nr 4734, k.1-2.

<sup>49</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.39.

<sup>50</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.26v.

<sup>51</sup> NAHB. F.1800, p.1, nr 1, k.1.

<sup>52</sup> GPMH-A w Grodnie, nr 14 379.

<sup>53</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.6.

<sup>54</sup> ML, ks. 131, nr 770 s.229.

naprzeciw ratusza”. Jednakże i to stwierdzenie nie dowodzi, że wówczas ratusz istniał, bowiem na określenie lokalizacji mogła być użyta wcześniejsza znana wszystkim nazwa topograficzna.<sup>55</sup> Oba świadectwa źródłowe o ratuszu grodzieńskim nie wnoszą więc nic pewnego. Najbardziej zatem prawdopodobną datą jego zniszczenia w świetle dzisiejszej wiedzy jest koniec 1655 roku. Pewnym jest natomiast, że ratusz grodzieński zniszczono gdzieś między sierpniem 1655 r., a czerwcem roku 1659 i bardzo długo go nie odbudowywano.<sup>56</sup> Urząd burmistrzowski w omawianym okresie musiał obradować w prywatnych domach członków samorządu.

O miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie „potopu moskiewskiego” (w tym o sądownictwie miejskim) wciąż wiadomo niezbyt wiele. Od kilku lat pojawiają się jednak publikacje dotyczące tej problematyki. W Grodnie badanie tego okresu napotyka jednak na poważne trudności z powodu zniszczenia archiwaliów miejskich. Nie istnieją też księgi grodzkie z tego czasu. Przetrwaly one czasy „potopu moskiewskiego” o czym wyraźnie świadczy wzmianka z 1665 roku.<sup>57</sup> Nie dotrwały one jednak do naszych czasów.<sup>58</sup> Nie ma również ksiąg metrykalnych z tego okresu.<sup>59</sup> Jak nikle są podstawy źródłowe wielu z przyjętych twierdzeń pojawiających się w literaturze dotyczącej miasta Grodna najlepiej świadczy przykład Józefa Morzego, który z braku innych źródeł szacował straty demograficzne miasta Grodna w okresie „potopu moskiewskiego” (1655-1661) na podstawie rejestru pomiaru włócznej z 1558 r. i rewizji dymów z końca XVIII wieku! Obliczone na tej podstawie straty demograficzne miasta Grodna sięgnęły 46,6%.<sup>60</sup> Łatwo pokusić się o ich krytykę. Kłopot jednak w tym, że jak dotąd lepszych podstaw źródłowych do ich oszacowania nie ma. Podobne kłopoty napotykamy przy próbie szacowania strat wśród członków magistratu. Na dobrą sprawę nie wiemy bowiem z ilu ławników i rajców składała się w Grodnie rada i ława przed omawianym okresem i po nim.

Podobnie trudno o konkrety jeżeli chodzi o zniszczenia materialne. W literaturze dotyczącej Grodna wiele jest ogólnikowych twierdzeń o zniszczeniach wojennych miasta i bardziej precyzyjnych dotyczących zniszczeń poszczególnych obiektów sakralnych i komunalnych. Charakterystyczne, że są to z reguły informacje, które trudno jest potwierdzić lub zanegować źródłowo. Wiele nieporozumień wniosło

<sup>55</sup> NAHB. F.1800, F.1800, op.1, nr 1, k.49.

<sup>56</sup> Na temat odbudowy ratusza zobacz: P. Borowik, Gospodarka finansowa miasta Grodna w II połowie XVIII w. (1749-1786), [w:] Acta Collegii Suprasliensis, t. 9 Małe miasta. Gospodarka, pod. red. M. Zemło, Lublin -Supraśl 2007, s.128-134.

<sup>57</sup> NAHB w Grodnie, F.1761, op.1, nr 2, k.79 „W którym sklepie [Starego Zamku] księgi [grodzkie] złożone są począwszy od r[oku] 1655 aż do roku 1662”- napisał w 1665 r. woźny powiatowy.

<sup>58</sup> Zachowane akta grodzieńskiego sądu grodzkiego zaczynają się w pocz. XVIII w, NAHB. F. 1711.

<sup>59</sup> P. Borowik Księgi metrykalne parafii grodzieńskich z XVII-XVIII wieku i ich kopie, „Białostoczyna”, 2001, nr 1-2, s.13-19.

<sup>60</sup> J. Morzy, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku, Poznań 1965, s.152,189,338, tab. 22-23, 49.

tu do literatury bezkrytyczne traktowanie tzw. planu miasta rzekomo z 1655 roku.<sup>61</sup> Tymczasem wszystko wskazuje na to, że jest on dużo późniejszy.<sup>62</sup>

Twierdzi się, że Moskale zniszczyli większość budowli sakralnych miasta. W przypadku zniszczeń świątyń rzymskokatolickich znane mi źródła pozwalają na stwierdzenie, że zniszczeniu uległy kościoły św. Mikołaja, Św. Trójcy (poaugustiański), NMP (Fara Witoldowa), NMP Różańcowej (dominikański).<sup>63</sup> Kościół franciszkanów na Zaniemniu raczej na pewno nie został spalony.<sup>64</sup> Twierdzeń o zniszczeniach innych kościołów zakonnych nie potrafię jednoznacznie potwierdzić lub zanegować. Możliwym jest jednak, że przed wojnami połowy stulecia jezuiti nie posiadali w Grodnie własnego kościoła.<sup>65</sup> Fakt, że Moskale zamordowali wywodzącego się z grodzieńskiej rodziny mieszczańskiej ks. Józefa Grandę, którego wcześniej wzmiankowano z tytułem „wikarego kościoła św. Brygidy” mógłby sugerować jakieś zniszczenia w kościele brygidek grodzieńskich.<sup>66</sup> Zakonnice podobno uciekły, aż do Gdańska.<sup>67</sup>

Wydaje się, że większe straty poniosły cerkwie greko-katolickie. Prawdopodobnie Moskale zniszczyli wszystkie cerkwie unickie w mieście, a kapłanów wymordowali. Pewne informacje dotyczą trzech kapłanów unickich: Stefana Lacewicza, Jakuba Parfienowicza i Jana Borowskiego. Zapis źródła sugeruje, że byli oni przed śmiercią torturowani.<sup>68</sup> Nowsze badania wykazują jednak, że murowana cerkiew katedralna (soborna) z XII w. mimo zniszczeń przetrwała okupację moskiewską. Świątynia pozbawiona sklepienia, pod tymczasowym przykryciem, nadal po „potopie moskiewskim” funkcjonowała. Są też pewne wskazówki świadczące, że po wojnie mogła odnowić swą działalność cerkiew św. Mikołaja. Trudno jednak orzec czy wzmianka o popie cerkwi „Mikolskiej” po potopie świadczy tylko o chęci odbudowania tej cerkwi, jej przetrwaniu czy też odbudowaniu? Z całą natomiast pewnością odnowiła swoją działalność cerkiew Woskresieńska przy ul. Rzeźnickiej. Raczej jednak w nowym budynku.<sup>69</sup> Wojny nie przetrwała cerkiew Czesnochrzeska na Podolu.<sup>70</sup> Ostatnio Jerzy Gordziejew nieprzekonywująco próbował

<sup>61</sup> Czytelny wizerunek tego planu zamieszcza: A. Kotljarchuk, In the shadows of Poland And Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid — 17th century, Stockholm 2006, s.301.

<sup>62</sup> P. Borowik, Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII w. Stanowy podział nieruchomości, Supraśl 2005, s.17-18.

<sup>63</sup> LPAH w Wilnie, F.694, op.1, nr 3968, k.10, 21v, 22v, 23; BLAN, F.273-1333, k.1-1v.

<sup>64</sup> P. Borowik, Jurydyki..., s.162.

<sup>65</sup> P. Borowik, Kościół i klasztor oo. franciszkanów w Świsłoczy Ogińskich, „Przegląd Wschodni” 2001, t. VII, z. 4(28), s. 1030-1031; Tenże, Jurydyki..., s.174-5.

<sup>66</sup> NAHB. F.1800, op.1, nr 1, k.67v; F.1761, op.1, nr 1, k.288-290.

<sup>67</sup> J. Swastek, Święta Brygida szwedzka i zakon Najśw. Zbawiciela, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów na ziemiach polskich, Lublin 1988, s.382; M. Borkowska, Miscellanea Brygitańskie: Grodno, „Nasza Przeszłość”, 1996, t.85, s.148.

<sup>68</sup> NAHB w Grodnie, F.1475, op.1, nr 2, k.78-78v.

<sup>69</sup> P. Borowik, Unicy w Grodnie w II połowie XVIII wieku, [w:] Acta Collegii Suprasliensis t. X, Lublin — Supraśl 2008 [w druku].

<sup>70</sup> P. Borowik, Jurydyki..., s.185-7.

przywrócić ją do życia. Przy okazji wprowadził do obiegu naukowego nowe nieścisłości w tej kwestii. Jedną z nich dotyczy okresu „potopu”. Mianowicie twierdzi na podstawie dokumentu z 1661 r., że „w wyniku wojennych działań połowy XVII stulecia z cerkwi zniknęły” sprzęty liturgiczne.<sup>71</sup> Zapis ten sugeruje, że budynek cerkwi w tym czasie istniał, a to już nie jest prawdą. Sprzęty liturgiczne nie zniknęły z budynku cerkwi. Zakopali je w obawie przed rabunkiem moskiewskim członkowie bractwa garbarskiego opiekującego się cerkwią, po czym jeden z nich okradł schowek. Po wyzwoleniu miasta w 1661 r. toczyła się o to sprawa przed sądem ławniczym.<sup>72</sup> Oskarżony Symon Jurkiewicz był cechmistrz garbarski uciekł z więzienia. Kilka lat później w 1666 r. został jednak złapany i doprowadzony przez członków cechu przed oblicze sądu. Na torturach przyznał się do części zarzutów. Wobec surowości prawa magdeburgskiego wyrok był raczej łagodny. Sąd nakazał „aby nie miał miejsca odtąd w cechu i w mieście między ludźmi utciwami nie mieszkał...”<sup>73</sup>

Jeszcze mniej wiadomo o skali zniszczenia zabudowy mieszkalnej. Z całą pewnością była ona olbrzymia. W dotychczasowej literaturze brak jest w tej kwestii jakichkolwiek konkretnych danych. Ale już pobieżna analiza akt dotyczących obrotu nieruchomości na terenie miasta i wsi miejskiej po okresie wojen połowy XVII w. wykazuje, że niejednokrotnie w aktach kupna-sprzedaży wspomina się, że sprzedawany plac (działka) jest pusta ponieważ budynki zostały zniszczone przez Moskali. Zbyt mało jest jednak tych wzmianek, by móc ustalić jakąś dokładniejszą „geografię zniszczeń”. Z drugiej strony tuż po „potopie” najczęściej przedmiotem obrotu są nieruchomości puste, niezabudowane. Jak się wydaje, szczególnie dużo takich działek jest wówczas na Podolu, przy Gościńcu Wileńskim i w okolicy ul. Wileńskiej co w pewien sposób uzupełnia nam jednoznaczne świadectwa o zniszczeniach moskiewskich. Zdumiewająco wiele jest też pustych placów przy głównym Rynku miasta, nie znamy żadnych jednak wiadomości bezpośrednich o przyczynie takiego stanu rzeczy.<sup>74</sup> Podejrzewać też można, że zniszczenia mogły szczególnie dotyczyć Podzamcza. Zupełnie natomiast nie wiadomo czy w czasie okupacji moskiewskiej spłonęło Przedmieście Zaniemeńskie? Wydaje się, że nie było tam większego pożaru.

Na dobrą sprawę, podobnie jak w przypadku strat demograficznych, nie został dotąd ustalony stan wyjściowy strat w substancji mieszkalnej miasta. Innymi słowy zbyt mało wiemy o stanie zabudowy miasta przed wojnami połowy XVII wieku, by móc ustalić straty jakie poniosło miasto w czasie okupacji moskiewskiej.

<sup>71</sup> Ю. Гардзеў, Магдэбурская Гародня, Гародня-Вроцлав 2008, s.74.

<sup>72</sup> НАНБ. F.1800, op.1, nr 1, k. 49v-51.

<sup>73</sup> НАНБ. F.1800, op.1, nr 1, k.127v-128.

<sup>74</sup> Uwagi powyższe dotyczące zniszczeń zabudowy mieszkalnej Grodna w czasie „potopu” sygnalizują tylko pewne możliwości badawcze. Pobieżnej analizie w tym względzie poddano tylko jedną księgę (НАНБ. F.1800, op.1, nr 1). Pewne możliwości stwarza tu też inna księga (НАНБ. F.1761, op.1, nr 2) oraz akty kupna-sprzedaży rozproszone w różnych archiwach (np. w LPAH w Wilnie, F.1282).

## Кейданская унія 1655 г. паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Швэцыяй і шляхта Гарадзенскага павету

20 кастрычніка 1655 г. Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае і Швэцыя падпісалі Кейданскую унію – дагавор па стварэньню агульнай федэрацыйнай дзяржавы. Гэтая рэвалюцыйная на той час падзея дэтанавала міжнародныя адносіны Эўропы, бо змяніла 270-гадавы гэапалітычны расклад. Прававой сутнасьцю Кейданскай дамовы стаў дзяржаўны разрыў ВКЛ з Польшчай, стварэньне Швэдзка-Літоўскай фэдэрацыі і вяртанне эліты ВКЛ у міжнародныя стасункі ў якасьці самастойнага суб’екта эўрапейскай палітыкі. Кейданская унія азначала новы балтыцкі выбар шляхты. Швэцыя значна прасоўвала свае абшары на ўсход Эўропы, далучаючы да сваіх правінцый тэрыторыі Карэліі, Інгерманлянды, Эстоніі і Лівоніі, абшары Летувы і Беларусі.

Пазнейшая польская гістарыяграфія – галоўны інтэрпрэтатар гісторыі Рэчы Паспалітай, стварыла адмоўны вобраз Кейданскай уніі як здрадніцкай, як падзеі часоў вайны, нязначнай і кароткатэрміновай, не меўшай важных наступстваў. Між тым, унія ВКЛ са Швэцыяй ёсьць важнай часткай гістарычнай сьведомасьці сучасных летувіскай і беларускай нацыі – нашчадкаў ВКЛ, падмуркам іх права на ўласны шлях эўрапейскай гісторыі. Пасьля апошняга пашырэньня Эўразьвязу ў 2004 г. заходняя частка Вялікага Княства Літоўскага (Летува, Беластоцкае ваяводства Польшчы і паўднёвая Латвія) далучылася да агульнай са Швэцыяй палітычнай, прававой, эканамічнай і культурнай прасторы. У той самы час значная частка былога Вялікага Княства Літоўскага (Беларусь і паўночная Украіна) разам з Гародняй – колішнім адміністрацыйным цэнтрам Княства, апынуліся па-за межамі сучаснай эўрапейскай цывілізацыі.

Унія ВКЛ са Швэцыяй 1655 г. была зацверджаная ў Кейданах (Kėdainiai) у чатырох прынцыповых актах. Першы – дэкларацыя станаў ВКЛ ад 17 жніўня 1655 г. пра згоду ды ўмовы шляхты, што да уніі з Швэцыяй. Другі акт – дагавор ад 20 кастрычніка 1655 г. аб дзяржаўнай уніі што злучала Швэцыю і ВКЛ у адну фэдэрацыйную дзяржаву. Тэкст уніі падпісала 1172 прадстаўнікі палітычнай нацыі ВКЛ<sup>1</sup>. Трэці акт уяўляў сабой публічную дэкларацыю, скіраваную да

<sup>1</sup> Nos Magni Ducatus Lithuaniae Proceres et Ordines, Universis et singulis has inspecturis et lecturis ad perpetuam rei memoriam notum testatumque facimus Quandoquidem in summa status nostri Magni Ducatus Lithuaniae per potentiam hostilem oppressione et ab armis et protectione Serenissimi



эўрапейскай супольнасці з тлумачэньнем прычынаў разрыву уніі з Польшчай і злучэньня са Швэцыяй<sup>2</sup>. Публічная дэкларацыя была надрукаваная на лаціне і нямецкай мовах у Кейданах і разасланая ў краіны Эўропы<sup>3</sup>. Вельмі хутка яна выйшла друкам па-галяндзку, нямецку і ангельску ў Амстэрдаме, Гамбургу і Лёндане<sup>4</sup>. Нарэшце апошні акт, які падпісалі каля 450 шляхціцаў, быў прыняты 23 кастрычніка 1655 г. Гэты дакумэнт абвяшчаў стварэньне пад кіраўніцтвам сэнатара і легата караля Швэцыі Бэнгта Шкюттэ (Bengt Skytte) рады ВКЛ<sup>5</sup>. У склад рады ўвайшлі Ежы Белазор (Jerzy Białozor) як прадстаўнік каталіцкага касьцёла, ды тры шляхціцы-камісары ад кожнага павету, якія ня былі акупаваныя Расей і ці Украінай і таму перайшлі пасьяя Кейданскай уніі пад швэдзкі кантроль (Жамойць, Коўна, Браслаў, Вількамір (Ukmergė), Уніта)<sup>6</sup>.

На думку станаў ВКЛ, артыкулы уніі адпавядалі мадэлі Люблінскай уніі з Польшчай 1569 г. Пры гэтым ВКЛ атрымала больш шырокую аўтаномію, захавала ўласную праўную сыстэму, свабоду веравызнаньня і вялікія палітычныя

Poloniae Regis Ioannis Casimiri avulsione fatalis et inevitabilis necessitas Nos urserit, ut Serenissimi ac Potentissimi Principis Domini Domini CAROLI GUSTAVI. Riksarkivet (Дзяржаўны архіў Швэцыі). Militaria. Krighistoriska handlingar. Karl X Gustafs tid. Polska kriget 1655-60. Vol. M. 1304. 31 pp.

<sup>2</sup> Nos Magni Ducatus Lithuaniae Proceres et Ordines, Universis et singulis has inspecturis et lecturis ad perpetuum rei memoriam notum testatumque facimus. Quod cum maioris partis Magni Ducatus Lithuaniae patriae nostrae charissimae a Moscho occupatio et oppressio, tum a Sacra Regia Majestate Sueciae, post belli contra nos declarationem, imminens Summum periculum, nec non a Serenissimo Poloniae Rege Johanne Casimiro omnis consilij. Riksarkivet. Militaria. Krighistoriska handlingar. Karl X Gustafs tid. Polska kriget 1655-60. Vol. M. 1304. Арыгінал. 22 pp.

<sup>3</sup> Procerum & Ordinum Magni Ducatus Lithvaniae Literæ Reversales De Fide, Subjectione; Regibus & Regno Sveciae aeternum praestanda. Der Herrn und Stände Des GroszFurstenthumbs Littawen Endlicher Revers, Dardurch Sie sich und ihre Nach-kommen An Ihrer Königl. Mayt: und die Cron Schweden zu Ewigen Zeiten verbunden und unterthänig gemacht. Datum Keidani, d. 15 Oct. Anno 1655. Друк. Kungliga biblioteket (Каралеўская бібліятэка Швэцыі). Sv:s förh.839.

<sup>4</sup> Schriftelijck renversael ende verklaringe der laths-heeren ende staten van ...Littauw, van trouwe ende onderdanigheyt aen de koningen... van Sweden. 1655. Amsterdam. The Royal Library of Netherlands. (Каралеўская бібліятэка Галяндыі). No. T. 4398; Revers der Waywoden und Ständen/deß Gros-Hertzogthumbus Littauen von wegen der Huldigung, Treu, Untertänigkeit, den Königen und Königreich Schweden ewiglich zu lassen und zu halten. 1656. Hamburg. Kungliga biblioteket. Sv:s Förh 840, p. 13-16; An act of the Nobility and Estates of the Great Dukedom of Lithuania, whereby they for ever oblige themselves to yield Fidelity and Subjection to the Kings and Kingdom of Sweden. Mercurius Politicus. London. November 15 - November 22, 1655. No 284. P. 5757-5760.

<sup>5</sup> Nos Proceres et ordines Magni Ducatus Littuaniae notum testatumque Facimus quod cum in extraordinario Reipublicae statu extra ordinarijs quoque remedijs opus sit salusque Patriae Suprema Lex merito esse debeat Ideoque ad requisitionem Illustrissimi et Excellentissimi Dni Domini Benedicti Skytte... et ad exercitus Legati, qui Suae Maiestatis Vices apud nos nunc obtinet hos infra Scriptos Vigore harum Constituimus, nomine nostro Plenipotentes ex Ordine Ecclesiastico per Illustrem et Reuerendissimum. In: Riksarkivet. Militaria. Krighistoriska handlingar. Karl X Gustafs tid. Polska kriget 1655-60. Vol. M. 1304. Арыгінал. 21 pp.

<sup>6</sup> Kotljarchuk Andrej. The pro-Swedish Advisory Council of the Grand Duchy of Lithuania in 1655-1656: the origin, structure and fate of members // Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV-XVII wieku. Kraków, 2006. S. 311-329.

правы шляхты. Геаграфічная адлегласць мэтрапольнай Швэцыі давала панам-шляхце большыя магчымасці для арганізацыі ўласнага палітычнага жыцця. Нарэшце з'явіўся рэальны шанец з дапамогай Швэцыі спыніць агрэсію Масковіі і Украіны, вывесці краіну з крызысу ды забяспечыць стабільнае развіццё Беларусі і Летувы ў межах балтыцкай імперыі<sup>7</sup>.

Якое месца і пазіцыю займала ў новай палітыцы ВКЛ шляхта Гарадзенскага павету? Доўгі час гэтае пытанне заставалася невядомым. Але апошнія знаходкі з Дзяржаўнага архіву Швэцыі (Riksarkivet) дазваляюць адказаць на гэтае пытанне. Аднак на пачатку мэтазгодна высвятліць ці мела наагул шляхта Гарадзенскага павету свае інтарэсы ў Кейданскай уніі, ці была Швэцыя зацікаўленая ў Нёманскім краі і калі так, ці існавалі там палітычныя колы зацікаўленыя ва уніі са Швэцыяй?

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі Гарадзенскі павет XVII ст. разглядаецца як выключна каталіцкі рэгіён, пчыльна звязаны з Польшчай. Між тым на самой справе тагачасны Гарадзенскі павет быў значным цэнтрам палітычнай і рэлігійнай апазіцыі да палітыкі каралеўскай улады Рэчы Паспалітай. Заходняя частка павету (сёння ў складзе Польскай дзяржавы) заставалася і на XVII ст. рэлігійна пратэстанцкай шляхты. Цэнтрам аднаго з 6 дыстрыктаў пратэстанцкага збору ВКЛ Ядноты Літоўскай быў гарадзенскі Заблудаў (Zabludów) – горад літоўскага Падаляшша, дзе існавала кальвінская школа і вялікі збор. Тут на пачатку XVII ст. на землях Радзівілаў асела шмат пратэстанцкіх сем'яў, між іншых, кляны Патоцкіх (Potocki), Любянецкіх (Lubieniecki), Рысінскіх (Rysiński) Арцішэўскіх (Arciszewski), Курошаў (Kurosz), Блонскіх (Błoński), Карmanoўскіх (Karmanowski) і Сухадольскіх (Suchodolski). Даследчык радыкальнага сацыянскага (арыянскага) руху пратэстантаў ВКЛ Пэтэр Блок адзначаў, што большасць арыянаў Літвы былі этнічнымі беларусамі, а не балтамі<sup>8</sup>. Але пасля знішчэння Ракава – арыянскага цэнтру ў Польшчы (1638 г.) у памежны Гарадзенскі павет пад пратэцыю Радзівілаў пераехалі этнічна польскія роды Любянецкіх і Пжыпкоўскіх (Przyrkowski)<sup>9</sup>.

Заўважым што прадстаўнікі гэтых клянаў былі найбольш актыўнымі прыхільнікамі уніі ВКЛ са Швэцыяй. Габрыэль Любянецкі (Gabriel Lubieniecki) быў галоўным прадстаўніком Януша Радзівіла на сэпаратных перамовах са Швэцыяй у 1655 г. Адначасова Станіслаў Любянецкі (Stanisław Lubieniecki) з 1655 г. працаваў у дыпламатычнай службе караля Швэцыі Карла X<sup>10</sup>. Інтэлектуальны

<sup>7</sup> Гл. далей: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia: the Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. Doctoral dissertation. Södertörns högskola, 2006. 347 pp.

<sup>8</sup> Brock Peter. Antitrinitarians in the Grand Duchy of Lithuania against non-resistance, 1583 // East European Quarterly. 1998. Vol. 32. No. 1. P.1-8.

<sup>9</sup> Tazbir Janusz. Arianie w Białymstoku i okolicach [y:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. 1968. Vol. 1. S. 81-105; Tazbir Janusz. Bracia polscy w służbie Radziwiłłów w XVII wieku // Miscellanea Historico-Archivistica. Warszawa – Łódź, 1989. Vol. III. S. 141-158.

<sup>10</sup> Tazbir Janusz. Stanisław Lubieniecki, przywódca ariańskiej emigracji. Warszawa, 1961; Jorgensen Jordt. Stanisław Lubieniecki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert.

лідар сацыянскага руху Самуэль Пжыпкоўскі (Samuel Przypkowski) быў аўтарам апалёгі Януша Радзівіла, якая апраўдвала хаўрус са Швэцыяй і якая выйшла друкам у Кейданах у 1656 г.<sup>11</sup> Абсалютную большасць сваіх маёнткаў (91 %) Радзівілы раздалі ў “трыманьне” кліентнай пратэстанцкай шляхце. У Гарадзенскім павеце Янушу Радзівілаў належалі шэраг уладанняў, між іншымі, Заблудаў, Орля, Беласток, Дойліды і Собалева (Zabludów, Orla, Białystok, Dojlidy, Sobolewo). Такім чынам, клян Радзівілаў меў свае інтарэсы на Гарадзенішчыне і шырокую палітычную падтрымку мясцовай шляхты. Гэты факт стаў важным ў палітычных падзеях 1655-1661 г.

Ці мела Швэцыя свае інтарэсы ў Гарадзенскім павеце? Дзяржаўны канцлер Швэцыі Аксель Уксэншэрна распрацаваў у 1620-х г. канцэпцыю знешняй палітыкі Швэцыі *Dominium maris Baltici*. Згодна гэтай канцэпцыі, Швэцыя мусіла дасягнуць дамінацыі ў Балтыцкім рэгіёне ды пераўтварыць Балтыцкае мора ва ўнутранае возера швэдзкай дзяржавы. Канцэпцыя палітычнай дамінацыі Швэцыі грунтавалася на эканамічных падставах<sup>12</sup>. Швэцыя мусіла ўзяць пад свой кантроль усе парты і рачныя шляхі Балтыкі<sup>13</sup>. Такім чынам, Швэцыя маніпалявала балтыцкі гандаль і кантралявала экспарт у Заходняю Эўропу тавараў з Масковіі, Прусіі, Рэчы Паспалітай і Даніі. У гэтых умовах басэйн Нёмана займаў асаблівае месца ў швэдзкай палітыцы. У верасьні 1655 г. каралёўскі раднік Шэрынг Росенгане (Schering Rosenhane) распрацаваў сыліс мэтаў Швэцыі ў вайне супраць Польшчы. Да Швэцыі мусілі адыйсьці: Данцыг, Курляндзя, Інфлянты (польская Лівонія ў швэдзкай тэрміналёгіі) і паўночныя ды заходнія паветы ВКЛ<sup>14</sup>. Швэдзкі картограф, палкоўнік драгунскага рэгімента “Savolax” Георг вон Швенгельн (Georg von Schwengeln) падрыхтаваў мапу Нёманскага рэгіёну<sup>15</sup>.

Згодна швэдзкім мілітарным плянам, Швэцыя збіралася акупаваць перадусім абшары басэйнаў Дзьвіны і Нёмана. Адміністрацыйным цэнтрам швэдзкай Літвы мусіла стаць Коўна. Гародня плянавалася як адна з галоўных

---

Göttingen, 1968; Kowalik Janina. Stanislaw Lubieniecki. Företrädare för socianerna och svensk korrespondent. Karolinska förbundets årsbok, 1981-82. S. 148-173.

<sup>11</sup> [Przypkowski, Samuel] Apologia pro illustrissimo ac celsissimo principe Janussio duce Radvilio, Sacri Romani Imperii PRINCIPE, DUCE BIRSARUM et DUBINCORUM &c. quondam PALATINO VILNENSI, et EXERCITUUM Magni Ducatus Litvaniae SUPREMO GENERALI. 61 pp. Biblioteka Czartoryskich. Muzeum Narodowe w Krakowie, № 11615.I.

<sup>12</sup> Attman Artur. The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. Göteborg, 1973; Attman Artur. Swedish aspirations and the Russian market during the 17th century. Göteborg: Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1985. S. 1-41.

<sup>13</sup> Ahnlund Nils. Svensk Östersjöpolitik under det tidigare 1600-talet // Forum navale. Uppsala, 1946. No. 7. S. 3-15.

<sup>14</sup> Wittrock Georg. Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och allianserna. Karolinska förbundets årsböcker. Stockholm, 1920. S. 43.

<sup>15</sup> Litauen. Kowno 1600-talet. Riksarkivet. Kartor och ritningar utan känd proveniens. No. 594 (2025:20); Köhlin Harald. Georg von Schwengeln and His Works, 1620-1645. Imago Mundi. 1949. Vol. 6, p. 67-72. Köhlin памылакова агрыбутаваў гэтую мапу 1628 г.

базаў швэдзкага войска<sup>16</sup>. На першым этапе перамоваў са Швэцыяй Януш Радзівіл дамагаўся перадачы Гародні і павету ў сваю ўласнасць<sup>17</sup>.

На перамовах ў Кейданах прысутнічалі прадстаўнікі Гарадзенскага павету. Дэкларацыю станаў ВКЛ ад 17 жніўня падпісалі гарадзенскія шляхціцы стольнік ВКЛ Крышчпа Патоцкі (Krzysztof Potocki), абывацель Гарадзенскага павету Мацей Казімер Эйсымонт (Maciej Kazimierz Eysymont, obywatel Powiatu Grodzieńskiego) ды афіцьял закону кармелітаў Казімер Марцін Масон (Kazimierz Marcin Masson). Крышчпа Патоцкі ішоў пад нумерам тры ў складзеным Янушам Радзівілам сьпісе 22 найбольш адданных хаўруснікаў Швэцыі<sup>18</sup>. Абраны ў выніку Кейданскай уніі вялікім князем літоўскім, Карл X раздаў шэраг маэнткаў Гарадзенскага павету сваім хаўруснікам з ВКЛ. Так, капітан харутвы Януша Радзівіла кальвініст Самуэль Высоцкі (Samuel Wysocki) атрымаў мястэчка Гарасімовічы. Палкоўнік Багуслава Радзівіла інфлянцкі шляхціц, лютэранін Эбэрхард Путкамэр (Eberhard Puttkammer) атрымаў мястэчка Масты<sup>19</sup>. Менавіта з гэтых прычынаў сэнатар Швэцыі і губэрнатар Лівоніі і Рыгі Магнус Дэ ля Гарды (Magnus Gabriel De la Gardie), што кіраваў перамоўным працэсам атрымаў з ВКЛ інвэнтар Гарадзенскай эканоміі, які сёньня захоўваецца ва унівэрсытэцкай бібліятэцы Упсалы<sup>20</sup>.

Але 16 жніўня 1655 г. расейскае войска захапіла Коўна, а 18 жніўня - Гародню. У гэтых умовах швэдам давялося тэрмінова змяняць свае пляны і галоўнай базай швэдзкага войска замест Нёманскага краю зрабілася Падзвіньне. Буйныя швэдзкія залогі размясьціліся ў Біржах і Дынабургу. Страта Гарадзенскага павету была ўдарам для палітыкі Януша Радзівіла. Звяртаючыся ў верасьні 1655 г. да Дэ ля Гарды, Радзівіл націскаў на тэрміновым супольным паходзе супраць Расеі і Украіны. Ён паведамляў, што Расея пагражае канчатковым спусташэннем Прынямонья: “Вораг паслаў адборную конніцу з Коўна да Гародні, каб вынішчыць агнём і мечам гэты край”. Радзівіл папракаў швэдаў, што “гэтага ніколі б не адбылося, калі б своечасова туды была дасланая патрэбная дапамога Швэцыі”. Таму, на думку гетмана, “адзіная рацыя захаваць рэшткі Княства вымагае, каб шырокім фронтам выступіць супраць ворага і спыніць яго”<sup>21</sup>.

Наступным ударам для курса Радзівілаў стаў рокаш ва ўласным войску. 23 жніўня 1655 г. у Вірбалах (сучасны Virbalis або польскае Wierzbolow) частка войска ВКЛ (звыш 2000 жаўнераў) стварыла анты-швэдзкую канфэдэрацыю. У

<sup>16</sup> Tersmeden Lars. Carl X Gustafs strategi i kriget mot Polen 1655 // Militärhistorisk Tidskrift. 1980. No 2, S. 11 (3-62).

<sup>17</sup> Šapoka Adolfas. 1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655-1656 metais. Vilnius, 1990. S. 54.

<sup>18</sup> Janusz Radziwiłł till Magnus Gabriel De la Gardie. 18.08 1655. Kėdainiai. Latin. Riksarkivet. De la Gardieska Samlingen. Skrifvelser till M. G. De la Gardie. Ser. C:I. E. 1531.

<sup>19</sup> Wasilewski Tadeusz. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1973. Vol. XVIII. S. 141-146 (125-147).

<sup>20</sup> Annerstedt Claes. Uppsala Universitets biblioteks historia intill år 1702. Stockholm, 1894. P. 88-99.

<sup>21</sup> Janusz Radziwiłł till Magnus Gabriel De la Gardie. September, 1655. Kėdainiai. Latin. Riksarkivet. De la Gardieska Samlingen. Skrifvelser till M. G. De la Gardie. Ser. C:I. E. 1531.

акце канфэдэрацыі гаварылася, што “пабачыўшы адкрытую зараду Радзівіла і яго дамову з Швэцыяй, яны застаюцца вернымі свайму каралю і будуць змагацца з ворагамі”. Было падкрэслена, што адзіным гетманам адгэтуль лічыцца Вінцэнт Гансеўскі. Лідарамі канфэдэрацыі былі афіцэры-каталікі Казімер Жэромскі (Kazimierz Żeromski), Станіслаў Ліпніцкі (Stanisław Lipnicki), Самуэль Кміціц (Samuel Kmicic) і Канстанты Катоўскі (Konstanty Kotowski). Як высветліў Анджэй Рахуба, за сьпінамі канфэдэратаў стаяў магнат Крыштап Пац (Krzysztof Pac)<sup>22</sup>.

Канфэдэрацыя накіравала паслоў да караля Яна Казімера Вазы. Вынікам сустрэчы сталі тры прывілеі караля, выданыя 8-10 верасьня 1655 г.<sup>23</sup> Згодна гэтым актам, Януш і Багуслаў Радзівілы і ўсе іх супрацоўнікі абвяшчаліся “здрайцамі Айчыны”. Іх уладаньні падлягалі канфіскацыі і пераходзілі на ўтрыманьне верных афіцэраў войска ВКЛ<sup>24</sup>. Генрык Віснер заўважыў што падобныя, па-сутнасьці, антыпраўныя акты, Ян Казімер ужыў толькі ў адносінах да ВКЛ. У Польшчы (у тым ліку Украіне) кароль не адабраў ніводнага маэнтка ў мясцовых хаўруснікаў Швэцыі<sup>25</sup>. Канфэдэраты рушылі ў бок Гарадзенскага павету і Падляшша, каб рабаваць тамтэйшыя ўладаньні Радзівілаў. Тады Радзівіл аддаў загад старасьце Заблудава Мікалаю Гарасімовічу (Mikołaj Harasimowicz), калі ў места прыйдуць “здрайцы, што ў войску маім бунт паднялі”, знішчыць іх. Гарасімовіч мусіў парайца з пастарам Пандлеўскім (Pandlewski), як гэта зрабіць. На думку Радзівіла, найлепш было моцна напаць канфэдэратаў, каб потым верныя месцічы забілі іх уначы па-хатах, альбо атруціць пшам<sup>26</sup>. Гэты дакумэнт сьведчыць, што Радзівіл разглядаў Гарадзенскі павет як поле ўласнага палітычнага ўплыву.

Наступным крокам Радзівіла стала згуртаваньне вернай гарадзенскай шляхты. Знойдзены мною ў Дзяржаўным архіве Швэцыі дакумэнт, сьведчыць, што гэтая палітыка прынесла часовы посьпех. 20 лістапада 1655 г. да уніі са Швэцыяй схілілася частка гарадзенскай шляхты. Каля 30 шляхціцаў, што сабраліся на соймкі у Гародні, выслалі да Дэ ля Гарды пасла Аляксандра Браташэўскага (Aleksander Bratoszewski). Ва ўмовах новага наступу маскоўскага войска “з боку Павету Трокскага на тым боку Нёмана ляжачага”, шляхта прасіла Дэ ля Гарды і караля Швэцыі прыняць іх павет у свае падданства ды ратаваць ад тыраніі Масквы (гл. іл. 2)<sup>27</sup>. Арганізаваў соймкі і першым паставіў свой подпіс стольнік ВКЛ

<sup>22</sup> Rachuba Andrzej. Konfederacja wojska litewskiego w Wierzbolowie w 1655 // *Miscellanea historico-archivistica*. Warszawa, 1994. Volume IV. S. 13-31.

<sup>23</sup> Tyla Antanas. Kėdainių unijos opozicija (1655-1656 m.) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, Serija A. 1979. Volume 2 (67). S. 67-84; Wisner Henryk. Janusz Radziwiłł 1612-1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski. Warszawa, 2000. S. 203; Frost Robert.. After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655-1660. Cambridge University Press, 1993. P. 51.

<sup>24</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Nr 1302.

<sup>25</sup> Wisner Henryk. Janusz Radziwiłł ... S. 203.

<sup>26</sup> Janusz Radziwiłł do Mikołaja Harasimowicza. 26.08.1655. Kėdainiai. Jakuba Michałowskiego wojskiego Lubelskiego a później kasztelana Bieckiego księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 767 - 768.

<sup>27</sup> Riksarkivet. Militaria. Kriegerhistoriska handlingar. Karl X Gustafs tid. Polska kriget 1655-60. Vol. M. 1304.

Крыштап Патоцкі. Нагадаю, што гэты ўплывовы пратэстант з Гарадзеншчыны быў пчырым хаўруснікам Швэцыі. Апрача Патоцкага з ураднікаў свае подпісы паставілі падчасны Вэндэнскі (Wenden сёння Сёсіс ў Латвіі), пратэстант Саламон Рысінскі (Salomon Rysiński) і пісар земскі Станіслаў Сапоцька (Stanislaw Sorocko), веравызнаньне якога мне высьвятліць не ўдалося<sup>28</sup>.

Тым ня менш, пераход Гародні пад кантроль Швэцыі не адбыўся. Ад зоны швэдзкага кантролю ў ВКЛ павет аддзяляла паласа расейскай акупацыі. У гэтых ўмовах уваход швэдзкага войска туды азначаў выбух вайны паміж Швэцыяй і Расеяй, што не адпавядала інтарэсам знешняй палітыкі Стактольма. Да таго ж большасьць гарадзенскай шляхты складалі каталікі, у асноўным верныя караю Польшчы.

Тым часам, на абшарах швэдзкай зоны Літвы панавала войска Швэцыі. Там не засталася рэгулярнага войска ВКЛ. На загад швэдаў Януш Радзівіл пакінуў разам з вернымі яму зьвязамі межы княства і апанаваў Падаляшча. Швэды не давалі веры ліцьвінам, збіраючы вялікія падаткі ды “трымаючы ліцьвінаў у цуглях”<sup>29</sup>. Шляхта ВКЛ баялася брутальных акцый швэдзкага войска, якое патрабавала грошай, забівала ксяндзоў, ды, негледзячы на пратэсты Радзівіла, хапала як закладнікаў заможных шляхціцаў. Нават Януш Радзівіл вывез сям’ю і найбольш каштоўныя рэчы з Кейданаў у Таўрогі (Tauragė) ля прускай мяжы<sup>30</sup>.

У 1655 г. з 5 падкантрольных паветаў ВКЛ швэды набіралі 62 653 талераў падаткаў. У 1656 г. падатковы ціск драматычна узрос і толькі за першыя тры месяцы швэдамі было забрана з пяці паветаў ВКЛ 185 233 талераў падаткаў з запланаваных 243 522 талераў на ўвесь год<sup>31</sup>. Нагадаю, што ў сярэдзіне XVII ст. усе 24 паветы ВКЛ разам плацілі караю Рэчы Паспалітай каля 300 000 талераў штогадовага падатку. Шляхта ВКЛ зразумела, што быць пад моцнай уладай швэдзкага караля горш, чым карыстацца вольнасьцямі шляхецкай Рэспублікі.

Унія з ВКЛ таксама стала непатрэбнай Швэцыі, армія якой са жніўня 1655 г. кантралявала поўнач Княства і ўхілялася ад вайны з Масковіяй за рэшту ВКЛ. Жаўнеры Швэцыі глядзелі на ВКЛ як на акупаванага краіну ды выкарыстоўвалі пад лютэранскія набажэнствы каталіцкія касьцёлы Жамойці. Шляхта ВКЛ бачыла, што яна адхіленая ад ўлады. Створаная рада ня мела самастойнага значэньня і выконвала толькі патрэбныя швэдам дарадчыя функцыі. Такім чынам, хутка унія страціла сэнс для абодвух бакоў.

Становішча ўзаемнага недаверу зрабіла будучыню “швэдзкай Літвы” праблематычнай. На пачатку студзеня 1656 г. швэды перагледзелі мэты ў вайне з

<sup>28</sup> Станіслаў Сапоцька быў каталіком. НГАБ. Ф.1755, воп. 1, адз. з. 46, арк. 523–528 адв., 693–696 адв. (РЭА.)

<sup>29</sup> Pufendorf Samuel von. Samuel von Pufendorfs sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder. Stockholm, 1915. T. 3. S. 92.

<sup>30</sup> Kotlubaj Edward. Życie Janusza Radziwiłła. Wilno-Witebsk, 1859. S. 387.

<sup>31</sup> Fagerlund Rainer. Kontribution, försträckning och kaduck: svensk krigsfinansiering i Östersjöprovinserna 1655-1661. Historiskt tidskrift för Finland. 1981. Vol. 66. S. 321-337.

Польшчай. Цяпер у ВКЛ Швэцыя мусіла змагацца толькі за Інфлянты і Жамойць і не рызыкаваць дзеля беларускіх павеатаў Прынямоньня і Падзвіньня<sup>32</sup>. У гэтых умовах 26 сьнежня 1655 г. Януш Радзівіл напісаў свой апошні ліст да Дэ ля Гарды. Ён прызнаў, што за апошні час ад Кейданскай уніі адпаў шэраг магнатаў. Скардзіўся на кепскі стан здароўя, які не дазваляў яму ўласнымі сіламі вырашыць гэтую праблему. Паведамляў, што працуе над новым плянам<sup>33</sup>. Але 30 сьнежня 1655 г. вялікі гетман ВКЛ Януш Радзівіл раптоўна памёр ў собскім замку Тыкоцын (Tykocin) на самай мяжы з Гарадзенскім павеатам. Пратэстанты ВКЛ лічылі, што вялікага гетмана атруцілі палкі. Версія аб атруце грунтавалася на паказаньнях сьведкаў, якія сьцьвярджалі нібыта на целе нябожчыка выступілі плямы<sup>34</sup>.

Практ Януша і Багуслава Радзівілаў пабудовы пад швэдзкай пратэктэцый пратэстанцкага Вялікага княства паміж каталіцкай Польшчай і праваслаўнай Расеяй пацягнуў параду. Пасьля вайны пратэстанцкую шляхту Гарадзеншчыны напаткалі рэпрэсіі. Па рашэньню вальнага сойму ўсе арыяне мусілі або пакінуць сваю веру, альбо з'ехаць у выгнаньне<sup>35</sup>. У гэтых умовах частка “рускіх” арыянаў на чале з украінскім магнатам і хаўрусьнікам Швэцыі Юры Нямірычам (Jerzy Niemiryucz) прапанавала сваім братам прыняць “веру продкаў”- праваслаўе. Так праваслаўнай стала пратэстантка Алена Любянецкая (Helena Lubieniecka) з Гарадзеншчыны. Але і яна, з цягам часу, перайшла на каталіцтва<sup>36</sup>.

У 1662 г. апошнія 32 пратэстанцкіх сем'і Гарадзеншчыны з'ехалі на эміграцыю ў мястэчка Андэасвальдэ (Andreaswalde сёньня Kaşinowo) ва Ўсходняй Прусіі, дзе Багуслаў Радзівіл атрымаў пасаду генэральнага губэрнатора. Апошні пратэстанцкі пастар гарадзенскага паходжаньня памёр у Прусіі ў 1803 г. У XVIII ст. Гарадзенскі павет канчаткова пераўтварыўся ў бастыён каталіцтва. Разбураная маскамі сталічная Вільня, не аднавіла пасьля вайны былога значэньня, і адміністрацыйны цэнтар ВКЛ перамясьціўся да Гародні<sup>37</sup>.

...Але сёньня, калі знішчаны ў вайне 1654-1661 гг. каралеўскі замак Вільні паволі аднаўляецца па рашэньню летувіскага ўраду, улада Беларусі разбурае эўрапейскую забудову старой Гародні. Вайна са спадчынай ВКЛ працягваецца з дапамогай бульдозера....

<sup>32</sup> Wittrock Georg. Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och allianserna. Karolinska förbundets årsböcker. Stockholm, 1920. S. 14-15.

<sup>33</sup> Janusz Radziwill till Magnus Gabriel De la Gardie. December 26, 1655. Tykocin. Latin. In: RA/Rikssarkivet. De la Gardieska Samlingen. Skrifvelser till M. G. De la Gardie. Ser. C.I. E. 1531.

<sup>34</sup> Wasilewski Tadeusz. Radziwill Janusz // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. T. XXX/1. S. 214.

<sup>35</sup> VI, Prawa, Konstytucje y Przywileie Krolewstwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincji należących. Volumen Quartum (4). Ab anno 1641 ad annum 1668. St. Petersburg, 1859. S. 238-239.

<sup>36</sup> Kot Stanisław. Jerzy Niemiryucz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż, 1960. S. 55.

<sup>37</sup> Kosman Marcei. Problem stołecznych funkcji Wilna do połowy XVII wieku // Zapiski historyczne. Vol. LXIV. 3-4. S. 37-66.

## Пастулаты Гарадзенскага соймака на Сойм 1646 г.

Гісторыя парламентарызму на Гарадзенскай зямлі часоў існавання Вялікага княства Літоўскага дагэтуль вывучаецца і папулярызуецца амаль выключна ў кантэксце XVIII ст. ды абмяжоўваецца толькі правядзеннем соймаў Рэчы Паспалітай. Знаменным і вызначальным для гісторыі Гародні стала рашэнне пацыфікацыйнага сойма 1673 г., згодна з якім кожны трэці форум супольнай дзяржавы “*польскага і літвінскага народаў*” належала праводзіць у гэтым найбольш зручным месце княства з пункту гледжання яго размяшчэння для прыбыцця паслоў з розных частак шляхецкай рэспублікі.

Зацверджаны прынцып вытрымліваўся не заўсёды<sup>1</sup>, але гэтае агульнадзяржаўнае мерапрыемства прыцягнула ўвагу гісторыкаў і адсунула на другі план, магчыма, больш вартыя даследавання падзеі. Гаворка ідзе пра гісторыю гарадзенскага соймака. Была пакінута па-за ўвагай насычаная падзеямі і важная для сучаснікаў традыцыя, закладзеная яшчэ ў час рэформаў Жыгімонта Аўгуста. Уласны соймкі гарадзенская шляхта атрымала ў 1565 г. пасля т.зв. “соймакавай рэформы”<sup>2</sup>. З гэтага моманту соймкі становіцца асноўнай падзеяй палітычнага жыцця гарадзенскай шляхты, важнейшым інстытуцыйным элементам дзяржаўнай сістэмы, які не проста шчыльна звязваў мясцовых абывацеляў з заканадаўчай і выканаўчай уладамі краіны, а дазваляў удзельнічаць у прыняцці рашэнняў і ўплываць на функцыянаванне публічнай улады.

Толькі невялікімі эпізодамі ў больш чым 200-гадовай гісторыі гарадзенскага соймака былі падзеі 1646 г. Да гэтага часу мясцовая ўстанова шляхецкага парламентарызму стала гарманічнай часткай жыцця абывацеляў, ператварылася ў традыцыю. На жаль, з-за адсутнасці дастатковай колькасці гарадзенскай соймакавай дакументацыі канца XVI – першай паловы XVII ст. пакуль нельга прасачыць палітычнае жыццё павету ў яго храналагічным развіцці.

Падзеі, што папярэднічалі форуму 1646 г., як і ход самога сойма, адносна добра апісаны ў польскай гістарыяграфіі<sup>3</sup> і закраналіся намі<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763. Warszawa, 2002. S. 176-178.

<sup>2</sup> Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569. Poznań, 2002. S. 125.

<sup>3</sup> Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków, 1895; Wisner H. Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646 // Kwartalnik Historyczny. R. LXXXIV. 1978. Nr. 2. S. 255-268.

<sup>4</sup> Галубовіч В. Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні. Міжнародная навуковая канферэнцыя (Рэчыца, 2007) у 2 ч. Ч. 2. Рэчыца ў часе і прасторы: 795 год заснавання горада. Гомель, 2008. С. 38-44.



Час правядзення гарадзенскага соймака не адрозніваўся ад іншых павеатаў ВКЛ. Ён адбыўся 13 верасня 1646 г., г. зн., за 12 дзён да пачатку працы сойма. Прынятыя ў перыяд яго працы пастулаты вядомыя дзякуючы захаванай інструкцыі, якая ў выглядзе копіі зберагаецца ў складзе рукапіснага зборніка ў бібліятэцы Польскай акадэміі навук у Кракаве<sup>5</sup>. Напісаны дакумент на сярэнепольскай мове і па структуры нічым не адрозніваецца ад аналагічных дакументаў, складзеных у іншых паветух княства. Памеры інструкцыі не дазваляюць казаць, што яна была толькі фармальнаспу. Дакумент ствараўся як аснова для дзейнасці на сойме гарадзенскіх паслоў.

Ад павету на сойм былі абраныя пасламі гарадзенскі староста Фрыдрых Сапега і гарадзенскі маршалак, каралеўскі сакратар Уладзіслаў Кердзей. Асобы паслоў дастаткова вядомыя. Ф. Сапега прадстаўляў неаднаразова гарадзенскі соймак і быў чалавекам дасведчаным ў публічных і вайсковых справах. Але падзеі 1646 г. ледзь не сталі для старосты лёсавызначальнымі. Справа ў тым, што Ф. Сапега на сойм не трапіў, бо яго разбіў паралош<sup>6</sup>. Гарадзенскі павет быў прадстаўлены толькі адным паслом. Гарадзенскі маршалак У. Кердзей пакінуў след у гісторыі пераважна як парламентарый (у 1639 г. нават кіраваў соймавымі пасяджэннямі), аднак, па ацэнках польскіх даследчыкаў, ён не карыстаўся вялікім аўтарытэтам<sup>7</sup>.

Вызначэнне фракцыйнай прыналежнасці гарадзенскіх паслоў не выклікае вялікіх праблемаў. Фрыдрых Сапега належаў да сапежынскай групы<sup>8</sup>. Як вядома Кердзеі ўваходзілі ў лік родаў, якія былі шчыльна звязаны з каралеўскай дынастыяй<sup>9</sup>. Уладзіслаў Кердзей сваёй кар’ерай абавязаны Уладзіславу Вазе і гарантавана падтрымліваў манарха. Адметна, што шляхта абірала паслом рэгаліста, але адначасова забяспечвала яго інструкцыі у вялікай ступені стрыманай у адносінах да прапаноў караля.

Наколькі свабоднымі маглі быць у сваіх дзеяннях абраныя паслы? Высокія пасады гарантавалі ім некаторую вар’ятыўнасць у дзеяннях, ды і соймак дазваляў неасветленыя ў інструкцыі пытанні вырашаць самастойна.

Гарадзенскія соймакі з XVI ст. традыцыйна адбываліся ў замку, а пазней, у другой палове XVII ст. і ў бернардынскім касцёле<sup>10</sup>. У 1646 г. месцам нарадаў было замкавае памяшканне. Колькасць асобаў, якія ўдзельнічалі ў соймаку, можна высветліць толькі з пэўнай доляй верагоднасці. У сярэднім у павятовыя цэнтры ВКЛ прыязджала ў гэты час каля паўсотні асобаў<sup>11</sup>. На жаль, інструкцыя

<sup>5</sup> Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Rks. 365. S. 148-153.

<sup>6</sup> Паўстаў нават праект па адабранню ў яго пасады: Rachuba A. Sapieha Fryderyk. PSB. T. XXXIV/4. Z. 143. Wrocław etc. 1993. S. 611.

<sup>7</sup> Holdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991. S. 97.

<sup>8</sup> Dziągiewlewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992. S. 129.

<sup>9</sup> Dziągiewlewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej... S. 111.

<sup>10</sup> Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym... S. 89.

<sup>11</sup> Лойка П. Шляхта беларускіх земляў у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай у другой палове XVI – першай паловы XVII ст. Мн., 2002. С. 37.

1646 г. утрымлівае толькі няпоўны спіс удзельнікаў. Пад дакументам свае подпісы паставілі 28 шляхціцаў<sup>12</sup>, але колькасць прысутных была значна большай. Спіс заканчваецца фразай “*иных шмат подпісаў Их Міласція паню абываецелю павету гарадзенскага*”. Што хаваецца пад гэтым “шмат” можна толькі здагадацца, але, напэўна, самыя актыўныя парупіліся пра засведчанне свайго ўдзелу у працы соймака. Няма сярод подпісаў і імёнаў абраных паслоў. Магчыма, колькасць шляхты, якая прымала ўдзел у соймаку ў Гародні, у два і болей разоў перавышала пазначаную лічбу, але рэгулярна збіраць вялікую грамаду атрымлівалася зрэдку. Апошнія пацвярджалі і зместам інструкцыі, дзе канстатавалася: “*З-за позняга выдання соймавых лістоў няхутка даходзіць паведамленне пра соймы і соймакі, з-за чаго таксама малая прысутнасць на соймаках бывае*”. Не выключана, што тако стан рэчаў датычыўся толькі перадсоймаковых соймакаў. Атрымліваецца, што інфармацыя з Варшавы нават да Гародні, аддааснай значна менш у параўнанні з іншымі павятовымі цэнтрамі ВКЛ, не заўсёды даходзіла своечасова.

Аналіз спісу ўдзельнікаў соймака дазваляе выказаць пэўныя меркаванні. Калі сыходзіць з пашыранай акурат у Трокскім ваяводстве, на трокскім павятовым соймаке практыкі, то дырэктарам гарадзенскага соймака павінен быў стаць найбольш уплывовы ўраднік<sup>13</sup>. Першым падпісаў інструкцыю віленскі кашталян Ян Казімір Хадкевіч. Ён жа сярод прысутных займаў найбольш высокі ўрад. Верагодна, што менавіта Я.К. Хадкевіч здзяйсняў кіраванне соймакавымі нарадамі. Сярод іншых цэнтральных ураднікаў ВКЛ на соймак прыехалі чашнік ВКЛ Крыштаф Патоцкі і земскі падскарбі ВКЛ Гэдэон Трызна. Мясцовыя ўлады былі прадстаўлены судовымі ўраднікамі: падкаморым, земскімі і гродскімі суддзямі і пісарамі. Сярод ураднікаў, прысутных на соймаку, былі не толькі прадстаўнікі княства – слонімскае стольнік, але таксама і прадстаўнікі Інфлянцкага ды Кароны: парнаўскі падчашы і падляшскі падстолі.

Гарадзенская інструкцыя звяртае на сябе ўвагу выразным усведамленнем яе аўтараў спецыфікі і асобнасці інтарэсаў ВКЛ. Вялікая колькасць выпадкаў ужывання абрэвіятуры “ВКЛ” ці словазлучэння “княства літоўскае” сведчыць пра пэўны эмацыянальны ўздым гарадзенскай шляхты пад уплывам якога ствараўся дакумент. Справа ў тым, што досыць часта адрозніць каронныя пастулаты ад літоўскіх амаль немагчыма, і відавочнай адметнасцю з’яўляецца ўжыванне назвы дзяржавы.

<sup>12</sup> Пад тэкстам інструкцыі стаяць наступныя подпісы: Ян Казімір Хадкевіч, віленскі кашталян; Крыштаф Патоцкі, чашнік ВКЛ; Гэдэон Міхал Трызна, падскарбі ВКЛ; Аляксандр Бухавецкі, гарадзенскі падкаморы, піліпаўскі староста; Астафей Казімір Валовіч, уцяпскі і платэльскі староста; Ян Міцута, гарадзенскі земскі суддзя; Адам Бухавецкі, гарадзенскі земскі пісар; Адам Кольч, ваўкавыскі падстолі, гарадзенскі гродскі суддзя; Мікалай Міхал Галімонт, гарадзенскі гродскі пісар; Стэфан Дзевялтоўскі; Станіслаў Тышкевіч, слонімскае стольнік; Станіслаў Александровіч; Далзібог Талочка; Габрыэль Баўфал; Крыштаф Бухавецкі; Казімір Тышкевіч; Стэфан Міцута; Ян Слагоўскі, падышскі падстолі; Аляксандр Бухавецкі; Януш Пузулянін Свяцік; Самуэль Валовіч; Тамаш Масціцкі; Юрый Цесейка, парнаўскі падкаморы; Самуэль Буйна; Казімір Казлавіцкі; Андрэй Абуховіч; Рыгор Занеўскі; Казімір Заруба.

<sup>13</sup> Zakrzewski A. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki. Warszawa, 2000. S. 64.

Што ж найболей хвалявала гарадзенскую шляхту, і не толькі яе, напярэдадні сойму 1646 г.? Калі лічыць, што важнейшыя праблемы фіксаваліся ў інструкцыі ў першую чаргу, то галоўнай з іх трэба назваць абарону ад ворагаў. У пытаннях вайны гарадзенская шляхта выказала сваю насцярожанасць, паколькі *“не было ніколі такою межам Рэчы Паспалітай ад вераломных і амаль спадчынных побач размешчаных непрыяцеляў, якія рады ў імгненне вока, маючы спрыяныя фартуны, пры межах нашых апошнія праглынуць”*. Па пытанню абароны паслам рэкамендавалася прытрымлівацца супольнай пазіцыі прадстаўніцтва ВКЛ на сойме, але пры гэтым не дазвалялася пачынаць актыўныя дзеянні з *“ніводным непрыяцелям”*. Больш таго, прапаноўваліся самыя жорсткія санкцыі (да выкліку на наступны сойм) супраць ініцыятараў распачатай у ВКЛ вярбоўкі жаўнераў, якія на той час паспелі панішчыць шляхецкія і каралеўскія маёнткі.

Сярод важнейшых задачаў знешняй палітыкі Рэчы Паспалітай было забеспячэнне міру з татарамі, і гэта добра ўсведамляла шляхта ВКЛ, але лічыла, што разлікі з татарамі – гэта справа выключна *“каронных братоў”*. Такого ж меркавання прытрымліваўся гарадзенскі соймак настойваючы на тым, каб падаткі на *“татарскія упамінікі”* ў княстве не прызначаліся. Гэтая супярэчнасць не была адзінай у адносінах польскай і літвінскай шляхты. На соймаку ў Гародні, як і ў іншых павятовых цэнтрах, актыўна абмяркоўвалася праблема парушэння тэрытарыяльнай цэласнасці ВКЛ у выніку перадачы Маскоўскай дзяржаве Трубецка. Гарадзенская шляхта з абурэннем успрыняла аднабаковае рашэнне кароннай шляхты. Мірыцца з такім станам рэчаў гарадзенцы не збіраліся і сваім прадстаўнікам загадвалі дзейнічаць такім чынам, каб *“Княству Літоўскаму з-за страты той правінцыі, як і пакрыўджаным узнагарода была”*<sup>14</sup>. Занепакоенасць выказаў гарадзенскі соймак адносна абароназдольнасці важнейшых фартэцыяў на ўсходзе краіны Смаленска і Дынабурга, пра забеспячэннем якіх належала турбавацца паслам<sup>15</sup>. Відаць, што шведскі накірунак знешняй палітыкі не вельмі непакоіў гарадзенскіх абывацеляў, але тым не менш, яны прасілі прызначыць *“камісараў для перамоваў аб вечным міры з шведамі”*. Канстытуцыя аб шведскай камісіі сапраўды была прынята на сойме 1646 г.<sup>16</sup>

Шэраг пунктаў датычыўся рэкамендацый па выпраўленню недахопаў у функцыянаванні дзяржаўных органаў улады. Незадаволенасць выклікала *“inkommoda”* падчас соймавых канклазій. Аптымізацыя дзейнасці сойма заключалася, на думку сабраных на соймаку, у недапушчэнні пралангацыі соймавых нарадаў і неабходнасці фіксацыі канстытуцый на працягу трох дзён пасля заканчэння сойму ў гродскім судзе з подпісам маршалка. Вялікія праблемы ўзнікала, на думку шляхты, з-за адсутнасці належнай арганізацыі побыту паслоў падчас сойма, паколькі па просьбе дэлегацыі княства кароль выслаў сваіх сакратароў на рэвізію *“гасподай”* у Варшаве,

<sup>14</sup> Пункт быў рэалізаваны на сойме 1646 г. у канстытуцыі “Інкарпарацыя Лоева і Любеча да ВКЛ”: Volumina legum. T.IV. Petersburg, 1859. S. 44-45.

<sup>15</sup> Пункты былі рэалізаваны на сойме 1646 г.: Volumina legum. T.IV. Petersburg, 1859. S. 47.

<sup>16</sup> Тбід., S. 45-46.

якая хаця і адбылася, але не вызначыла трэцюю частку будынкаў для паслоў ВКЛ. Паслам належала, нарэшце, дамагчыся вызвалення неабходных памяшканняў, каб “*ад Іх міласцей панюў маршалкаў паны паслы раней гасподы маглі мець*”.

Пад пільнае вока па-гаспадарску абачлівых шляхціцаў амаль заўсёды трапляў скарб. Цікава, што нягледзячы на тое, што на сойміку прысутнічаў сам падскарбі земскі ВКЛ, яго ўдзельнікам не ўдалося высветліць, як ён збіраўся вышлочваць доўг, што ўзнік у выніку побыту маскоўскіх паслоў. Напэўна, на сойміке падскарбі яшчэ не быў падрыхтаваны адказаць на гэта пытанне.

Функцыянаванне судовых устаноў у ВКЛ таксама не выклікала заспакаення. Вастраўшай праблемай была кампетэнцыя судаў. Гарадзенскі соймак катэгарычна настойваў на тым, каб “*стан шляхецкі ў земскіх і зродскіх справах не выклікаўся мандаатам на задворныя суды*”. Знаходзілі недахопы і ў працы Трыбунала, які, напрыклад, абмінаў соймавыя канстытуцыі ў рашэннях па справах па доказу пляхецтва.

Але публічныя справы, нават вельмі важныя, не выпіснулі з поля зроку гарадзенцаў лакальныя і прыватныя інтарэсы, якія можна было вырашыць толькі на сойме. У інструкцыі шляхта выступала ў якасці абаронцаў інтарэсаў манаскіх ордэнаў, аселях у Гародні: брыгітак, езуітаў і дамініканцаў. Павятовым паслам даручалася дамагацца пацвяржэння на сойме фундацыі брыгіцкага кляштара вялікім маршалкам ВКЛ Крыштафам Весялоўскім і яго жонкай Аляксандрай Сабескай, а таксама вызвалення падараваных пляцаў ад падаткаў на горад. Да таго ж патрабавалася пацвердзіць іншыя шляхецкія фундацыі на кляштар. Прынятая на сойміке пастанова знайшла падтрымку Рэчы Паспалітай, праўда, зацверджана гэта было толькі на наступным сойме 1647 г.<sup>17</sup>

Сутнасць справы езуітаў была падобнай. Перад пасламі была пастаўлена задача пацвердзіць падчас нарадаў пераход да гарадзенскіх езуітаў вёскі Гаростава, якая была ім падаравана “навечна” мечнікам ВКЛ Крыштафам Халецкім. Далзены пункт быў рэалізаваны ў значна пашыранай версіі на сойме 1647 г. у канстытуцыі: “*Апрабация айцам езуітам гарадзенскім вёскі Гаростава і фальварка Кілбасіна*”<sup>18</sup>.

Нарэшце, на сойміку пастулявалася патрэба ў абнаўленні фундацыі дамініканам “*з дадаткам ад імя Яго Міласці пана гарадзенскага староства Фрыдрыхса Сапегі і Яго Міласці памерлай жонкі*”<sup>19</sup>.

Сярод пунктаў, за якія неслі адказнасць паслы, была справа гарадзенскіх шляхціцаў Эйсмантаў. Паслы павінны былі заняцца гэтай праблемай і найперш паспрыяць стварэнню камісіі для разбору пытання аб далучэнні да гарадзенскай эканоміі іх зямель. Меліся парушэнні паслы і пра справы панюў Пацаў, каб іх двор “*у Гародні ля рынку на Віленскай вуліцы побач з касцёлам Фарным*” быў вызвалены з-пад юрысдыкцыі горада. Як і шэраг іншых, гэты пункт атрымалася ўключыць у асобную канстытуцыю толькі ў 1647 г.<sup>20</sup>

<sup>17</sup> Ibid., S. 58.

<sup>18</sup> Ibid., S. 57.

<sup>19</sup> Ф. Сапегі зрабіў запіс гарадзенскім дамініканам у 1632 г. // Rachuba A. Sapiecha Fryderyk. PSB. T. XXXIV/4. Z. 143. Wrocław etc. 1993. S. 611.

<sup>20</sup> Volumina legum. T.IV. Petersburg, 1859. S. 61.

Праабіраванья былі на соймаку таксама інтарэсы жыхароў Гародні. Паслы атрымалі даручэнне прасіць “за гарадзенскіх мяшчан, якіх Пан Бог вялікім агнём наведеаў”, каб кароль дазволіў пацярпелым вольна нарыхтоўваць у пушчы лес для адбудовы дамоў.

Ключавым для ўсяго места Гарадзенскага і не толькі стала яшчэ адно пытанне, закранутае на гарадзенскім соймаку ў верасні 1646 г. Тут было падтрымана рашэнне пра пабудову мосту праз Нёман, але хачя мост і быў названы “*патрэбным*”, пабудаваць яго не было магчымасці “*без спецыяльнага штогадовага падатку*”. Механізм ажыццяўлення прынятага рашэння ўяўляўся шляхце наступным чынам: на падставе прынятага на соймаку ляўдыноме, на падставе якога ўводзіліся падаткі на шляхецкія і каралеўскія землі, манарх выдаваў прывілей, а заканчвалася працэдура зацвярджэннем пастанова на сойме Рэчы Паспалітай. Так, зрэшты, і атрымалася, толькі не ў 1646 г., а на наступным сойме ў 1647 г., на які гарадзенская шляхта павезла тыя ж самыя пастулаты, паколькі рэалізаваць праграму 1646 г. не было аніякай магчымасці. Канстытуцыя 1647 г. пра пабудову моста на Нёмане, аднак, была вынікам не вераснёўскага, а лютаўскага соймака 1646 г.<sup>21</sup>

Многія прынятыя на гарадзенскім соймаку пастановы па аб’ектыўных прычынах не маглі быць рэалізаваныя на сойме 1646 г. Соймавыя пасяджэнні былі амаль цалкам прысвечаныя важнейшай для ВКЛ праблеме кампенсацыі за кошт Кароны страты Трубецка, і таму справа не дайшла да абмеркавання шырокага кола прапаноў. Тым не менш, важнейшыя палітычныя пытанні ўзнятыя на гарадзенскім соймаку былі вырашаны ўжо на сойме 1646 г.: прынятыя канстытуцыі пра Трубецк, забеспячэнне Смаленска і Дынабурга. Больш таго, аналіз канстытуцый сойма 1647 г. дазваляе сцвярджаць, што гарадзенская шляхта большасць пунктаў перанесла на павестку дня наступнага сойму, дзе былі рэалізаваныя многія сфармуляваныя ў інструкцыі 1646 г. пункты. Дзякуючы пастулатам 1646 г., такім чынам, высвятляецца змест пастановаў гарадзенскага і перадсоймавага соймака 1647 г.

<sup>21</sup> Ibid., S. 57. Соймавая канстытуцыя ўтрымлівае наступную інфармацыю. Мост праз Нёман належала збудаваць за кошт прыбыткаў каралеўскага скарбу, але з-за хупкасці вады ў рэчцы драўляная будоўля доўга не вытрымлівала, і было прынятае рашэнне аб узвядзенні мураванага мосту. Паколькі да запланаванай акцыі вырашылі далучыцца гарадзенскія абывацелі, на 3 лютага ў Гародні быў скліканы соймак, дзе яны паставілі прыняць пэўныя падаткі: чатыры паборы і чопаве на адзін год. Менавіта гэтая пастанова (ляўдыном) і пацвяржаецца ў канстытуцыі 1647 г. Але сам збор прошаі (манавы падатак), які належала ажыццяўляць з усіх уладанняў павету, пачынаўся з 1 студзеня 1648 г. і працягваўся шэсць тыдняў. Паўтары тысячы золотых на справу мелі адаць мясцовыя габрэі. Толькі вось ажыццявіць такую маштабную будоўлю ва ўмовах ахаціўпага Рэч Паспалітую з вясны 1648 г. крызісу наўрад ці было магчыма.

## Эліта Гарадзенскага павету ў перыяд праўлення Аўгуста III. 1733-1763 гг.

XVIII ст. у гістарыяграфіі прынята лічыць перыядам панавання магнацкай алігархіі. Але за барацьбой магнацкіх груповак застаецца незаўважанай роля павятовай эліты, а менавіта яна вызначала палітычную сітуацыю ў павеце. Дзейнасць павятовай эліты прыводзіла да перамогі той ці іншай магнацкай групоўкі ў большасці паветух, а з ёй і перамогі ў выбарах у Трыбунал ВКЛ ці сойм Рэчы Паспалітай, а значыць і дамінаванню ва ўнутрыпалітычным жыцці дзяржавы. Уплывы на павятовую эліту давалі магнатам перавагу ў Княстве. Эліта кожнага павету мела свае асаблівасці, якія адрознівалі яе ад эліты іншых паветаў ВКЛ. Мела іх і эліта Гарадзенскага павету.

Самым простым шляхам для вызначэння эліты Гарадзенскага павету ў разглядаемы перыяд падаецца вылучэнне прадстаўнікоў шляхецкіх родаў, якія займалі асноўныя гарадзенскія павятовыя пасады ў часы праўлення Аўгуста III. Гэта былі выбарныя ўрады маршалака, падкаморыя, харужага, судзі, падсудка, пісара, а таксама гродскага старосты, войскага, стольніка і падстоля.

У разглядаемы час вядомы адзіны гарадзенскі маршалак – Тамаш Антоні Міцута. Ён намінаваны быў 19 верасня 1746 г.<sup>1</sup>, але нядоўга займаў пасаду, бо памёр 7 студзеня 1748 г. Урад гарадзенскага падстоля атрымаў Міхаіл Эйсмант. Падкаморы быў таксама толькі адзін – Тадэвуш Юндзіл. Прывілей яму быў выдадзены 19 верасня 1746 г., і трымаў ён урад да свайго пераходу на гарадзенскае маршалкоўства да 28 лютага 1765 г.<sup>2</sup> У той жа дзень, 19 верасня 1746 г. гарадзенскім харужым стаў Юзаф Вал, які да гэтага з 8 ліпеня 1737 г. з’яўляўся гарадзенскім войскам. Урад гарадзенскага войскага пасля яго атрымаў гарадзенскі гродскі пісар Дабрагост Казімір Баўфал, які выконваў абавязкі да смерці напрыканцы 1754 г. А ўжо 26 траўня 1755 г. прывілей на ўрад войскага быў выдадзены гарадзенскаму стольніку Міхаілу Эйсманту, які займаў яго да канца праўлення Аўгуста III.

Урад стольніка ад 8 лютага 1720 г. да пераходу на ўрад гарадзенскага земскага судзі (19 верасня 1746 г.) 26 гадоў займаў Бенедыкт Яўстахі Александровіч. Марцін Ян Алізаровіч атрымаў урад падсудка 19 верасня 1746 г. і займаў пасаду да канца праўлення Аўгуста III. Адначасова маюцца звесткі, што ў канцы 30-х – пачатку 40-х гг. XVIII ст. гарадзенскім стольнікам быў Ян Літавор Храптовіч, але ў Метрыцы ВКЛ не ўдалося выявіць адпаведнага прывілея. Пасля Александровіча

<sup>1</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп.1, ад. з. 36, арк. 49-50.

<sup>2</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп.1, ад. з. 36, арк. 51-52аб.

гарадзенскае стольнікаўства дасталася Антонію Палітальскаму, але менш чым праз месяц у сувязі з яго смерцю пасада перайшла гарадзенскаму мечніку Якубу Храптовічу (12 снежня 1746 г.). Пасля смерці Якуба Храптовіча ўрад гарадзенскага стольніка 7 чэрвеня 1752 г. трымаў гарадзенскі падстолі Міхаіл Эйсмант, які займаў яго да свайго перахода 26 траўня 1755 г. на пасаду войскага. Урад гарадзенскага падстоля пасля яго сыходу атрымаў гарадзенскі падчашы Дамінік Сапоцька, які ўслед за пераходам Эйсманта на войскага атрымаў таксама ўрад гарадзенскага стольніка. Падстольства атрымаў гарадзенскі гараднічы Лукаш Барановіч. А ўжо напачатку 60-х гг. XVIII ст. урад гарадзенскага падстоля аказаўся ў гарадзенскага падстаросты Антонія Тызенгаўза<sup>3</sup>.

Найвышэйшы гродскі ўрад – гарадзенскага гродскага старосты – увесь час праўлення Аўгуста III займалі прадстаўнікі роду Масальскіх. Міхаіл Юзаф Масальскі знаходзіўся на пасадзе гарадзенскага гродскага старосты з 27 сакавіка 1727 г. Ён перадаў староства свайму сыну Юзафу Андрыяну. Метрыка ВКЛ утрымлівае аж 5 кансэнсаў на перадачу староства ад 20 лістапада 1738 г., 12 лістапада 1740 г., 7 лістапада 1744 г., 16 лістапада 1748 г., 1 лістапада 1750 г.<sup>4</sup>

Калі прааналізаваць спіс ураднікаў Гарадзенскага павету ў часы Аўгуста III, то заўважальна, што ў павятовую эліту ўваходзілі максімум па два прадстаўнікі якога-небудзь шляхецкага роду: Баўфалы, Каленкевічы, Міцуты, Барановічы, Эйсманты, Храптовічы і інш. Апроч іх трэба назваць род, які значна пераважаў іншых па колькасці ўладанняў і ступенню ўплывовасці. Размова ідзе пра род Масальскіх, якія ў гэты час перайшлі з шэрагаў сярэдняй шляхты ў лік магнатэрыі. Дастаткова прывесці некалькі прыкладаў.

На Трыбунале ВКЛ 1741 г. павінна была разглядацца судовая справа пра спадчыну памерлага трокскага кашталяна Антонія Казіміра Сапегі і пра апеку над сынамі памерлага генерала артылерыі Казіміра Леона Сапегі. Выбары на соймаках суправаджаліся барацьбой паміж сапегынскімі і радзівілаўскімі прыхільнікамі. Кандыдатам ад Сапегі на пасаду трыбунальскага маршалка быў мсціслаўскі ваявода Міхаіл Масальскі. Радзівілы ўсімі магчымымі спосабамі імкнуліся перашкодзіць яго абранню. Яны ўважліва сачылі за гарадзенскім соймакам, дзе іх канкурэнты якраз збіраліся выбраць М. Масальскага. Сапегі даведаліся, што Радзівілы выдаткавалі Есману (магчыма Эйсманту – А.М.) 200 талераў, каб сарваць працу соймака і параілі свайму прыхільніку абірацца на жамойцкім соймаку<sup>5</sup>. Аднак ён адмовіўся ад прапановы: “Мсціслаўскі ваявода з Гародні вырашыў стаць аэпутатам, нягледзячы на ўсё, смела ідучы на рызык”<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T.2. Województwo trockie XIV-XVIII wiek. / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.Romaniuk, przy współpracy J.Aniszczenki i A.Macuka. [у друку].

<sup>4</sup> НГАБ. Ф. кмф-18, воп. 1, ад. з. 170, арк.117, 445-446. НГАБ. Ф. кмф-18, воп. 1, ад. з. 173, арк.283-284; НГАБ. Ф. кмф-18, воп. 1, ад. з. 176, арк. 220-221, 694-695.

<sup>5</sup> Lietuvos Mokslų Akademijos centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (далей – LMAV). F.139, b. 4061, M.A.Sapieha do J.S.Sapiehy, 15.01.1741, Czerlona, l.409-412,

<sup>6</sup> LMAV. F.139, b. 4061, M.A.Sapieha do J.S.Sapiehy, 21.01.1741, Zelwa, l.1414.

Сапегі вымушаны былі расправаць план, каб забяспечыць абранне М. Масальскага дэпутатам. Сутнасць яго заключалася ў тым, каб у выпадку зрыву гарадзенскага соймаку, абраць мсціслаўскага ваяводу дэпутатам на ваўкавыскім соймаку: “У Ваўкавыску затрымлівалі пачатак пасаджання, пачаўшы соймак пад прэтэкстам стрымлівання прэтэндэнтаў, а ў Гародні ён павінен быў распачацца каля васьмай гадзіны раніцы, і калі б там быў сарваны [...] Ягомасць пан ваявода мсціслаўскі павінен быў дабірацца да нас з дапамогай коней, расстаўленых на шляху. Соймак у Ваўкавыску распачалі а чацвёртай гадзіне дня”<sup>7</sup>. Але запасны варыянт М. Масальскаму не спатрэбіўся. Разам з гарадзенскім падстольнікам Антоніямам Міцутаў ён быў абраны дэпутатам у Гародні<sup>8</sup>. Паспяхова выбар М. Масальскага на гарадзенскім соймаку, як згадваў Юзаф Станіслаў Сапега, быў дасягнуты з дапамогай хітрасці: “Стараннямі майго брата, які супраціўную групоўку так спаіў, што яна спала тады, калі соймак адбываўся”<sup>9</sup>. Соймак прайшоў у чатыры гадзіны раніцы, і толькі потым пад’ехаўшыя радзівілаўскія прыхільнікі пратэставалі<sup>10</sup>.

Наваградскі ваявода Мікалай Фаўстын Радзівіл рабіў спробы аспрэчыць абранне Міхаіла Масальскага дэпутатам, сцягнуўшы ў Вільню пратэставаўшых супраць выбараў на гарадзенскім соймаку “некалькі дзесяткаў шляхты, якая жадала кампенсаваць, што праспала соймак і ўзятую на яго зрыў узнагароду”<sup>11</sup>. Аднак з-за хваробы на Трыбунал ВКЛ не прыбыў вялікі гетман ВКЛ Міхаіл Вішнявецкі, і перавага аказалася на баку Сапегі і М. Масальскага<sup>12</sup>.

Дамінаванне Масальскіх абумовіла рост палітычнага значэння гарадзенскага соймака для ВКЛ. Дастаткова сказаць, што ў 40-я гг. XVIII ст. трыбунальскімі маршалакмі становіліся дэпутаты слонімскага і гарадзенскага соймакаў (па 3 разы)<sup>13</sup>. Яшчэ адзін толькі выпадкова не заняў гэтую пасаду. У 1746 г. кандыдатам на трыбунальскага маршалака ад кааліцыі магнанцкіх групавак быў вызначаны пінскі староста Уладзіслаў Ельскі. Ён і быў абраны дэпутатам на соймаку ў Гародні, але выпадкова стрэліў сабе ў нагу і не здолеў быць на рэасумшчы<sup>14</sup> Трыбунала ВКЛ.

У гістарычнай літаратуры на падставе ўспамінаў Марціна Матушэвіча даволі часта адзначаецца выключная роля ковенскага соймака (лічылася, што яго немагчыма сарваць), але мала хто звяртае ўвагу на значэнне астатніх павятовых соймакаў.

<sup>7</sup> AGAD. Archiwum Roskie, т.II Korespondencja, LIII/14, k.269-270.

<sup>8</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 30, арк. 73-74. LMAВ f. 139, b. 4061, M.A.Sapieha do J.S.Sapiehy, 04.02.1741, Grodno, l.421.

<sup>9</sup> Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskich nr 941, k.339.

<sup>10</sup> AGAD. Archiwum Radziwillów, dział II, 2588, k.1-2. AGAD, Archiwum Radziwillów, dział IV, teka 45, koperta 628, k.140.

<sup>11</sup> AGAD. Archiwum Roskie, т.II Korespondencja, LIII/14, k.289-290.

<sup>12</sup> Ibid., k.152.

<sup>13</sup> Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): Spis / pod red. Andrzeja Rachuby; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr. Andreja Macuka i Jewgienija Aniszczenki; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, 2004. s. 188, 212, 217.

<sup>14</sup> Рэасумшчыя (reasumpcio – лат.) Трыбунала ВКЛ – зацвярджэнне, паўторнае зацвярджэнне. У дадзеным выпадку пацвярджэнне легітымнасці абрання дэпутатаў і зацвярджэнне складу Трыбунала ВКЛ.



У той жа час гарадзенскі соймак, таксама, лічыўся соймакам, які складана сарваць. Гарадзенскі соймак кантраляваўся прыхільнікамі гэтак званай “Фаміліі”, дакладней Масальскімі, якія на працягу доўгага часу былі гарадзенскімі гродскімі старостамі, і падскарбійам ВКЛ Юрыям Флемінгам, што кіраваў Гарадзенскай эканоміяй. Ён уплываў на шляхту праз наданне ўладанняў эканоміі, а акрамя таго меў абяцанне каралеўскага двара, што ўсе гарадзенскія павятовыя ўрады будуць надавацца толькі з яго згоды<sup>15</sup>. Флемінг перацягнуў на бок “Фаміліі” лідэра радзівілаўскай групойкі ў павеце гарадзенскага войскага Міхаіла Юзафа Эйсманта за заставу некаторых уладанняў ад гарадзенскай эканоміі<sup>16</sup>.

Неабходна заўважыць, што найчасцей будучыя маршалкі Трыбунала ВКЛ абраліся на соймаку ў Гародні дзякуючы таму, што з’яўляліся мясцовымі ўраднікамі. У 1741 г. месціслаўскі ваявода Міхаіл Масальскі быў адначасова і гарадзенскім гродскім старостай. У 1748 г. гэтую пасаду займаў ужо ягоны сын, які таксама быў абраны дэпутатам ў Гародні. Увогуле ўплыў гарадзенскага старосты Юзафа Масальскага на мясцовую шляхту быў вялікім. Дастаткова сказаць, што ён абіраўся паслом на соймы 4 разы (1744, 1750, 1754 і 1758 гг.). Аднак трэба адзначыць, што ў трох першых выпадках яго выбар без вялікіх пратэстаў адбываўся дзякуючы таму, што калегамі па пасольству становіліся лідэры радзівілаўскай групойкі ў павеце польны стражнік ВКЛ Казімір Барановіч (1744), гарадзенскі абозны Лукаш Барановіч, гарадзенскі стольнік Міхаіл Эйсмант (1754)<sup>17</sup>.

Падчас супрацоўніцтва Радзівілаў і “Фаміліі” ніхто не мог перашкодзіць абранню іх дэпутатаў на гарадзенскім соймаку. Напрыклад, у перыяд выбараў у Трыбунал ВКЛ 1746 г., які павінен быў разглядаць справу спадчыны Вішнявецкіх, асноўная барацьба разгарнулася паміж кааліцыяй Чартарыйскіх з Радзівіламі і кааліцыяй Агінскіх з Салагубамі. Грамнічныя соймакі скончыліся перамогай першых або, як іх яшчэ называлі, “воўчынска-нясвіжскай кааліцыі”. Найбольш надзейным соймакам Чартарыйскія і Радзівілы лічылі гарадзенскі. Менавіта тут і быў абраны дэпутатам будучы кандыдат на пасаду трыбунальскага маршалка пінскі староста Уладзіслаў Ельскі<sup>18</sup>. Яго выбар адбыўся ў першую чаргу дзякуючы Масальскім, якія адказвалі за выбары на гарадзенскім соймаку<sup>19</sup>. Масальскія бліскуча выканалі план кааліцыі, хоць у Гарадзенскім павеце мелі сваіх прыхільнікаў і Агінскія, і Салагубы<sup>20</sup>.

Значны ўплыў у Гарадзенскім павеце мелі Сапегі. Як згадалася вышэй, Міхаіл Антоні Сапега ў 1741 г. спрыяў абранню дэпутатам Міхаіла Масальскага. Сапегі нават лічылі, што з дапамогай сваіх прыхільнікаў могуць пераш-

<sup>15</sup> Мацук А. Роль М. Чортгорыйскаго під час розподілу повітових урядів у ВКЛ в 40-х рр. XVIII ст. // Український історичний збірник. 2007. Вип. 10. С.67-68.

<sup>16</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.14, M.K.Radziwill do B.Radziwill, Nieszwiz, 11.08.1756, k.396.

<sup>17</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 33, арк. 777; НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 39, арк. 389; НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 43, арк. 316.

<sup>18</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 35, арк. 85. Biblioteka Jagiellońska 5006, к.228.

<sup>19</sup> LMAV. F. 139, b. 4062, L349v.

<sup>20</sup> Ibid., M.A.Sapieha do J.S.Sapiehy, 11.11.1745, Olyka, L361.

каджаць усемагутным ў павеце Масальскім. Падчас канфлікту з Масальскімі ў сярэдзіне 1747 г. у справе пасагу жонкі Казіміра Масальскага Крыспіны Ружы з Сапегаў, Міхаіл Антоні Сапега быў упэўнены, што не дасць стаць дэпутатам і трыбунальскім маршалкам Юзафу Масальскаму, бо зробіць усё, каб сарваць гарадзенскі соймак<sup>21</sup>. Можна меркаваць, што пагроза была вельмі сур’ёзнай, бо М. Масальскі ўсур’ёз апасаўся, што Міхаіл Антоні Сапега перапшкодзіць яго плану выбараў на ваўкавыскім і гарадзенскім соймаках<sup>22</sup>. Мелі сваіх прыхільнікаў сярод мясцовай шляхты і іншыя магнатскія роды. Сітуацыя перамянілася з уваходам сапежынскай групойкі ў склад “Фаміліі” пасля жаніцбы ў 1748 г. Міхаіла Антонія Сапегі на даччэ падканцлера ВКЛ Міхаіла Чартарыйскага Аляксандры.

У Гарадзенскім павеце соймакавымі кампаніямі “Фаміліі” кіравалі Масальскія і Флемінг, а сапежынскія кліенты сталі іх падначаленымі. Пасля разрыву з Чартарыйскімі ў 1758 г. Міхаіл Антоні Сапега знайшоў сабе ў павеце прыхільнікаў толькі сярод не самых аўтарытэтных шляхціцаў: сына гарадзенскага падкаморыя Францішка Юндзіла, гродскага пісара Юзафа Бауфала і нейкага Садлускага<sup>23</sup>. Але і ў адносінах да названых шляхціцаў існавала падазрэнне, ці не засталіся яны на самой справе прыхільнікамі “Фаміліі”, а не Сапегаў.

У 1752 – 1754 гг. адбыўся разрыв Чартарыйскіх з каралеўскім дваром, і “Фамілія” перайшла ў шэрагі апазіцыі, што прывяло да аслаблення яе пазіцыі у некаторых паветух ВКЛ. У той жа час у Гарадзенскім павеце пазіцыі “Фаміліі” засталіся нязменнымі. Міхаіл Чартарыйскі быў упэўнены, што ягоныя прыхільнікі здолеюць самастойна правесці абранне сваіх стаўленнікаў на гарадзенскім соймаку 1754 г.<sup>24</sup> У выніку пасламі былі абраныя лідэры мясцовай групойкі Чартарыйскіх (надворны падскарбі ВКЛ Юзаф Масальскі) і Радзівілаў (гарадзенскі стольнік Міхаіл Эйсмант)<sup>25</sup>. Інструкцыя ім была складзена згодна планам “Фаміліі”. Насуперак меркаванню Міхаіла Казіміра Радзівіла ў яе не ўвайшоў пратэст супраць падзелу Астрожскай ардынацыі<sup>26</sup>.

Падчас абвастрэння барацьбы паміж Радзівіламі і Чартарыйскімі ў 1755–1756 гг. гарадзенская шляхта ў сваёй большасці займала бок “Фаміліі”. Гарадзенскі соймак разам з ваўкавыскім і аршанскім найбольш прыхільна ставіліся да планаў арганізацыі антыдворскай і антырадзівілаўскай канфедэрацыі ў ВКЛ. Аб моцы пазіцыі “Фаміліі” сведчаць падзеі 1756 г., калі Радзівілы выдалі сваім прыхільнікам у павеце 5 тыс. злотых толькі за ўнясенне пратэстацыі супраць соймака, а нават не за яго зрыв<sup>27</sup>.

<sup>21</sup> LMAV. F. 139, b. 4063, M.A.Sapieha do J.S.Sapiehy, 26.08.1747, Slonim, k.52v.

<sup>22</sup> LMAV. F. 139, b. 4040, J.S.Sapieha do M.A.Sapiehy, 04.08.1746, Wilno, k.12-12v.

<sup>23</sup> Biblioteka PAU i PAN 361, k.60.

<sup>24</sup> Biblioteka Narodowa 3285/1, k.20.

<sup>25</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 43, арк. 316.

<sup>26</sup> Тамсама, арк. 316-321.

<sup>27</sup> AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.369. AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, M.K.Radziwill do K.Baranowicza, Nieśwież, 09.08.1756, k.391.

Некаторая частка шляхты ВКЛ пасля разрыву Чартарыйскіх з дваром, палічыла за лепшае пакінуць шэрагі прыхільнікаў “Фаміліі” і далучыцца да новай прыворнай групоўкі. Гэта было не выгодна Чартарыйскім, таму яны распачалі дзейнасць па спыненню такіх “зрадніцкіх” памкненняў шляхты. Для атакі быў абраны адзін з перабежчыкаў – Марцін Матушэвіч. Непасрэдным штуршком для пачатку справы былі дзеянні брэсцкай шляхты пад кіраўніцтвам Матушэвічаў падчас брэсцкага пасольскага сойма 1754 г. Міхаіл Чартарыйскі падтрымаў справу па прызнанню роду Матушэвічаў нешляхецкім. Атака на Матушэвічаў супала са спробай Міхаіла Казіміра Радзівіла правесці на пасадку трыбунальскага маршалка свайго сына Караля.

Новая хваля супрацьстаяння паміж Радзівіламі і Чартарыйскім разгарнулася падчас выбараў у Трыбунал ВКЛ 1755 г. Выбары на дэпутацкіх соймаках прайшлі ва ўпартай барацьбе паміж воўчынскімі і нясвіжскімі прыхільнікамі. Не абмінула яна і гарадзенскі соймак. Дэпутатамі на ім былі абраны гарадзенскі абозны Антоні Каленкевіч і гарадзенскі пісарэвіч Казтан Міцута<sup>28</sup>. Радзівілаўскія прыхільнікі Барановічы зрабілі ўсё магчымае, каб перашкодзіць абранню сваіх праціўнікаў на гарадзенскім соймаку. Яны ўнеслі пратэстацыю, якую Міхаіл Казімір Радзівіл прасіў падтрымаць, прыбыўшы на рэасуміцыю Трыбунала ВКЛ<sup>29</sup>. Адначасова, праўда, Міхаіл Казімір Радзівіл віншаваў з выбарам дэпутатам гарадзенскага абознага Антонія Каленкевіча<sup>30</sup>. Вялікія намаганні на рэасуміцыі Трыбунала ВКЛ прыкладалі падканцлер ВКЛ Міхаіл Антоні Сапега, падскарбі ВКЛ Юры Флемінг і польны гетман ВКЛ Міхаіл Масальскі. Яны дабіваліся, каб прыхільныя “Фаміліі” лідскія і адзін гарадзенскі (Каленкевіч памёр да рэасуміцыі Трыбунала ВКЛ) дэпутаты ўвайшлі ў трыбунальскае кола<sup>31</sup>. У выніку на падставе пратэстацыі Міхаіла Казіміра Радзівіла як віленскі ваявода, не дапусціў гарадзенскіх дэпутатаў у трыбунальскае кола<sup>32</sup>.

Яшчэ больш абвастрылася ўнутрышнігалітычная сітуацыя ў ВКЛ перад дэпутацкімі соймакамі на наступны Трыбунал ВКЛ. Міхаіл Казімір Радзівіл асабіста прасіў сваіх прыхільнікаў у павеце пра абранне радзівілаўскіх стаўленнікаў на большасці соймакаў, у тым ліку і гарадзенскім. Аднак магчымасці радзівілаўскіх прыхільнікаў у Гарадзенскім павеце ў той час былі ўжо невялікімі. Яны здолелі толькі сарваць соймак: “Ягомасць Пан Эйсмант войскі [гарадзенскі войскі Міхаіл Юзаф Эйсмант – *А.М.*] не хацеўшы соймаку на нікога дазволіць [не хацеў – *А.М.*]. Ягомасць Пан падскарбі надворны ВКЛ [Юзаф Масальскі – *А.М.*] рознымі прапановамі і моцным стараннем аб тым трактаваў, што калі не Іхмосць Паны канкурэнты, тады з ім [Эйсмантам хто-небудзь – *А.М.*] з Гарадзенскага па-

<sup>28</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 44, арк. 19.

<sup>29</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.13, k.654.

<sup>30</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.15, k.655-656.

<sup>31</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.13, k.793.

<sup>32</sup> Ibid., k. 787.

вету, каб дайшоў соймак, бо былі бы абраны дэпутаты. І на такое не быў згодны Ягомасць, бо не знайшлі такога [задаволіўшага Эйсманта – А.М] кандыдата”<sup>33</sup>.

Асноўная барацьба паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі павінна была разгарнуцца на рэасумшчыні Трыбунала ВКЛ. Лідэры “Фаміліі” заклікалі прыехаць у Вільню на рэасумшчыню як мага больш сваіх шляхецкіх прыхільнікаў, якія павінны былі дапамагчы стаць трыбунальскім маршалкам падскарбію ВКЛ Юрыю Флемінгу. Не апошняе месца ў гэтых планах займала гарадзенская шляхта. У выніку, паводле польскага даследчыка У.Канапчынскага, найбольш прыхільнікаў “Фаміліі” (каля 700), прыбылі пад кіраўніцтвам Караля Храптовіча менавіта з Гарадзенскага павету. Значэнне гарадзенскай шляхты для Чартарыйскіх падчас рэасумшчыні Трыбунала ВКЛ было прыкметным, бо агулам прыбылі падтрымаць “Фамілію” каля 5 тыс. шляхты.

Не было нічога дзіўнага, што перад наступнымі гарадзенскімі соймамі Радзівілы апасаліся, што “Фамілія” правядзе ў Гародні абранне Юзафа Масальскага ці каго-небудзь іншага з лідэраў “Фаміліі”. Яны вырашылі пратэставаць супраць соймака. Для гэтага было даслана 5 тыс. золтых Лукашу Барановічу<sup>34</sup>.

Радзівілам гэта не дапамагло, і на гарадзенскім соймаку пасламі былі абраны ваўкавыскі староста Ян Масальскі і палкоўнік Уладзіслаў Ельскі. Інструкцыя, якая была ім уручана, утрымлівала антыдворскія і антырадзівілаўскія пункты (наданне пасадаў у ВКЛ толькі літвінам; адкрыццё ў Рэчы Паспалітай манетнага двара; выканання трыбунальскіх правоў)<sup>35</sup>. У дадзеным выпадку мы можам казаць, што Масальскі і Ельскі былі абраны пасламі на гарадзенскім соймаку, але не можам быць упэўненымі, што яны здолелі бы ўтрымацца падчас ругаў<sup>36</sup> у сойме, бо супраць іх выбару былі занесены пратэстацыі, якія падлісала значная колькасць шляхты<sup>37</sup>. Пратэстацыя была арганізавана і занесена праз радзівілаўскіх прыхільнікаў Барановічаў. Іх спробу пратэсту на соймаку ў лісце да першага міністра Аўгуста III Генрыха Бруля прызнаваў нават Юры Флемінг. І адначасова заўважаў, што пры спробе Барановічаў пратэставаць, іх ледзьве не пасекла прысутная на соймаку шляхта<sup>38</sup>. Радзівіл збіраўся не прапусціць на сойме падчас ругаў гарадзенскіх паслоў і планаваў прывесці пратэставаўшую шляхту на сойм<sup>39</sup>. Захаваўся нават “Рээстр пратэставаўшых шляхціцаў 1756 г. на

<sup>33</sup> Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskich, nr 939, M.Massalski do M.A.Sapiechy, Mysz, 15.02.1756, k.3.

<sup>34</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.14, M.K.Radziwill do Baranowicza strażnik polny WKL, Nieswiż, 29.07.1756, k.369; AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, M.K.Radziwill do Baranowicza strażnik polny WKL, Nieswiż, 09.08.1756, k.391.

<sup>35</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 45, л.143-151.

<sup>36</sup> Ругі – праверка законнасці выбараў на сойм і пацвярджэнне мандатаў.

<sup>37</sup> НГАБ. Ф.1722, воп. 1, ад. з. 109, арк.105-106.

<sup>38</sup> Biblioteka Jagiellońska 24/61, b.p.

<sup>39</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.14, M.K.Radziwill do Baranowicza strażnik polny WKL, Nowogródek, 04.09.1756, k.458.

варшаўскім вальным сойме”<sup>39</sup>. Згодна яму Радзівілы збіраліся выплаціць па 2 чырвоных золотых за ўтрыманне пратэстацыі наступным гарадзенскім шляхціцам: Станіславу Дашкевічу, Дамініку Гаріскезаву, Мікалаю Ціхоцкаму, Казіміру Зубарскаму, Стэфану Пырскаму<sup>40</sup>.

Зразумела, што ў сітуацыі абстраэння барацьбы паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі апошнія лічылі за лепшае зрываць соймакі на якіх “Фамілія” мела перавагу. Быў сарваны гарадзенскі дэпутацкі соймак на Трыбунал ВКЛ 1757 г.<sup>41</sup> Выбары ў наступны Трыбунал ВКЛ 1758 г. прайшлі больш спакойна, але дэпутацкія соймакі 1758 г. зноў адбыліся ў абстаноўцы канкурэнцыі паміж прыхільнікамі Радзівілаў і Чартарыйскіх. Для забеспячэння добрых вынікаў на гарадзенскім соймаку 1758 г. Радзівілы выдаткавалі 4 тыс. золотых. Для параўнання тады ж на ваўкавыскі соймак было выдадзена толькі дзве тысячы золотых<sup>42</sup>. Гэтага было недастаткова, каб у Гародні правесці выбар прыхільнага Радзівілам дэпутата без згоды Масальскіх, і Міхаіл Казімір Радзівіл звярнуўся з просьбай аб падтрымцы кандыдатуры гарадзенскага абознага Віктара Кжыўкоўскага<sup>43</sup>.

У выніку на гарадзенскім соймаку былі абраны шляхецкія лідэры Чартарыйскіх (гарадзенскі падсудак Марцін Ян Алізаровіч) і Радзівілаў (гарадзенскі гараднічы Францішак Барановіч). Праўда, супраць выбару дэпутатам Алізаровіча ў ваўкавыскія гродскія кнігі была пададзена пратэстацыя<sup>44</sup>. Міхаіл Казімір Радзівіл асабіста павіншаваў з выбарам дэпутата Францішка Барановіча<sup>45</sup>. Падзякаваў ён за вынікі соймака і кіраўнікам сваёй “партыі” ў павеце – гарадзенскаму лоўчаму Людвіку Дашкевічу і гарадзенскаму стольніку Лукашу Барановічу. Пры гэтым прасіў апошняга затрымаць падпісанне крэдэнсу дырэктарам соймака ротмістрам Мацеем Гажкоўскім і ўтрымліваць пратэстацыю супраць выбараў пакуль не атрымае новых інструкцый<sup>46</sup>. Радзівіл меркаваў пераканаць гарадзенскага стольніка ўтрымаць пратэстацыю і не дапусціць падпісання крэдэнсу, бо вельмі непрыязна адносіўся да дэпутацтва Алізаровіча<sup>47</sup>. Але пазней ён быў вымушаны змяніць сваю пазіцыю, бо зразумеў, што недапушчэнне гарадзенскіх дэпутатаў пасварыць яго з Барановічам. Радзівіл пагаджаўся на гарадзенскіх дэпутатаў, але прасіў пільнаваць, каб замест гарадзенскага гараднічага Ф. Барановіча крэдэнс не быў падпісаны каму-небудзь іншаму<sup>48</sup>. У выніку Алізаровічу і Барановічу на

<sup>40</sup> AGAD. Archiwum Radziwillów, dz.II, suplement, 1012, к.1. AGAD, AR, dz.IVa, ks.4, k.458. AGAD, AR, dz. IV, teka 48, koperta 640. B.Radziwillowa do M.K.Radziwilla, Zdzieciol, 25.08.1756, k.180.

<sup>41</sup> НГАБ. Ф.1711, воп. 1, ад. з. 47, арк. 161-162

<sup>42</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.15, k.29.

<sup>43</sup> Ibid., k.61.

<sup>44</sup> НГАБ. Ф.1710, воп. 1, ад. з. 18, арк.707-707аб.

<sup>45</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.15, k.77.

<sup>46</sup> Ibid.

<sup>47</sup> Ibid., k.85.

<sup>48</sup> Ibid., k.85.AGAD, AR, dz.IVa, ks.15, k.112.

пачатку сакавіка быў падпісаны крэдэнс і, фактычна, знікла апошняя перашкода на іх шляху стаць трыбунальскімі суддзямі<sup>49</sup>.

На выбарах у Трыбунал ВКЛ 1758 г. большасць галасоў атрымалі радзівілаўскія прыхільнікі, і маршалкам быў абраны Адам Бжастоўскі. Вынікі выбараў у Трыбунал ВКЛ 1758 г. пацвердзілі, што радзівілаўская групоўка мела перавагу над “Фаміліяй” на большасці соймаках ВКЛ. Аднак “Фамілія” ўдалося ўраўнаць сітуацыю ў Трыбунале ВКЛ з дапамогай сваіх прыхільнікаў і трыбунальскага маршалка. Той пайшоў насустрач і пагадзіўся, каб прыхільнікі “Фаміліі” занялі важныя пасады. Пісарам рускай кадэнцыі стаў Людвік Шэмет, а маршалкам Скарбовага Трыбунала – гарадзенскі падсудак Марцін Ян Алізаровіч<sup>50</sup>.

Падчас жа пасольскіх соймакаў 1758 г. Міхаіл Казімір Радзівіл даў згоду, каб паслом на гарадзенскім соймаку быў абраны надворны падскарбі ВКЛ Юзаф Масальскі, і нават напісаў ліст сваім прыхільнікам у падтрымку яго абранню<sup>51</sup>. Праўда, не атрымалася абраць калегай Масальскага радзівілаўскага прыхільніка, і другім паслом стаў нейтральны пінскі староста Уладзіслаў Ельскі.

Каралеўскі двор у канцы 1759 г. прадрэняў паспяховую спробу пасварыць гетманаў ВКЛ. Пасля смерці Антонія Салагуба генералам артылерыі ВКЛ павінен быў стаць палкоўнік Ян Масальскі. Але ён быў прыхільнікам “Фаміліі”, і таму было вырашана прызначыць на вызваліўшуюся пасаду Яўстахія Патоцкага. Двор хацеў выклікаць неабдуманая дзеянні з боку Яна Масальскага. Той, сапраўды, перадаў сваю адмову ад пасады кракаўскаму біскупу Каэтану Солтыку і выклікаў Яўстахія Патоцкага на дуэль. Кіраўнікі прыдворнай партыі спешна звярнуліся да Міхаіла Казіміра Радзівіла з патрабаваннем суда над Масальскім як вайскоўцам, які выклікаў на дуэль свайго непасрэднага начальніка<sup>52</sup>. Нягледзячы на патрабаванні Міхаіла Масальскага, Радзівіл не жадаў прыпыняць справы ў гетманскім судзе<sup>53</sup>. Міхаіл Масальскі вырашыў звярнуцца да соймакаў, каб яны паслалі да караля паслоў з пратэстам на злоўжыванні вялікага гетмана ВКЛ. Радзівіл таксама імкнуўся атрымаць у гэтай справе падтрымку ад каралеўскага двара і прымаса<sup>54</sup>.

У выніку ўся барацьба разгарнулася на дэпутацкіх соймаках на Трыбунал ВКЛ 1760 г. Не апошняя месца ў планах Масальскага займаў гарадзенскі соймак. Радзівілы планавалі яго сарваць, бо Масальскія мелі найбольшы ўплыў менавіта на гарадзенскую шляхту. У выніку план Радзівілаў па зрыву гарадзенскага соймака быў рэалізаваны часткова. У 1760 г. з-за шматлікіх пратэстаў былі дапушчаныя ў трыбунальскае кола прыхільныя “Фаміліі” гарадзенскія дэпутаты гродскі пісар Юзаф Феліцыян Баўфал і віцэ-адміністратар Гарадзенскай

<sup>49</sup> НГАБ. Ф.1711, воп. 1, ад. з. 47, арк. 270-271.

<sup>50</sup> AGAD. AR, dz.IVa, ks.15, k.389-390.

<sup>51</sup> Ibid., k.380.

<sup>52</sup> Biblioteka Czartoryskich 3835, k.216.

<sup>53</sup> Ibid., k.161, 163.

<sup>54</sup> Ibid., k.206-208, 211-212.

эканоміі Ян Валкавіцкі<sup>55</sup>. Аднак у той жа час пад ціскам Масальскага на сойміку ўдалося абраць гарадзенскага земскага пісара Караля Літавора Храптовіча і гродскага суддзю Юзафа Валовіча пасламі да караля ў справе заступніцтва Яна Масальскага перад судом вялікага гетмана ВКЛ Міхаіла Казіміра Радзівіла<sup>56</sup>.

Супрацьстаянне Радзівілаў і Чартарыйскіх напачатку 60-х гг. XVIII ст. абвастралася і на гарадзенскіх дэпутацкіх сойміках. Былі сарваныя соймікі 1761 і 1762 гг., а ў 1763 г. прыхільнікі Радзівілаў і Чартарыйскіх арганізавалі кожны свой соймік. Віленскі ваявода Караць Станіслаў Радзівіл дапусціў у лік суддзяў сваіх прыхільнікаў Антонія Рамановіча і Тадэуша Александровіча. Гарадзенскія дэпутаты прыхільныя “Фаміліі” падпісалі маніфест супраць незаконных дзеянняў Радзівіла на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ<sup>57</sup>.

Зусім іншая сітуацыя складалася на гарадзенскіх пасольскіх сойміках. У 1760 і 1761 гг. яны скончыліся пераканаўчай перамогай “Фаміліі”. На сойміку 1760 г. пасламі сталі гарадзенскі харужы Антоні Вал і гарадзенскі падстолі і падстароста Антоні Тызенгаўз<sup>58</sup>. Апошні быў лідэрам прыхільнікаў “Фаміліі” ў Гарадзенскім павеце<sup>59</sup>. Радзівілаўскія стаўленнікі толькі занеслі пратэстацыю супраць соймака ў наваградскія гродскія кнігі<sup>60</sup>. На пасольскім сойміку 1761 г. пасламі зноў сталі прыхільнікі “Фаміліі” гарадзенскі падстароста Антоні Тызенгаўз і гарадзенскі земскі пісар Храптовіч<sup>61</sup>. Апошні быў кліентам падскарбія ВКЛ Юрыя Флемінга, але ў 1761 г. якраз перайшоў на бок Радзівілаў<sup>62</sup>. Радзівілаўскія прыхільнікі зноў занеслі пратэстацыю супраць выбару паслом Антонія Тызенгаўза ў лідскія гродскія кнігі<sup>63</sup>. Яны і праз год пратэставалі супраць рашэнняў соймака<sup>64</sup>. Аднак хутчэй за ўсё гэта зусім не перашкодзіла абранню прыхільных Масальскім паслоў на сойм.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў перыяд праўлення Аўгуста III адсутнасць моцных сярэднеплянхецкіх родаў абумовіла ўплывы ў Гарадзенскім павеце Масальскіх і іх саюзнікаў з “Фаміліі”. Мясцовая шляхта, калі хапела супрацьдзейнічаць Масальскім, была вымушана шукаць падтрымкі іншых магнацкіх родаў. У выніку пэўную колькасць сваіх прыхільнікаў у павеце мелі таксама Сапегі і Радзівілы. У апошніх атрымлівалася перашкаджаць “партыі” Масальскіх абірацця пасламі на гарадзенскіх сойміках, але не хапала сіл, каб перашкодзіць дамінаванню Масальскіх у Гарадзенскім павеце.

<sup>55</sup> Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794)... s. 265; Czeppe M. Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763. Warszawa, 1998. s. 202.

<sup>56</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 49, арк.11.

<sup>57</sup> Czeppe M. Kamaryla pana z Dukli... s. 203, 205, 206.

<sup>58</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 49, арк. 71.

<sup>59</sup> Czeppe M. Kamaryla pana z Dukli... s. 204.

<sup>60</sup> НГАБ. Ф. 1730, воп. 1, ад. з. 34, арк. 712-712аб.

<sup>61</sup> НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, ад. з. 49, арк. 300; Czeppe M. Kamaryla pana z Dukli... s. 204. 294. Kościalkowski, S. Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski. T. 1. Londyn, 1970. s. 59.

<sup>62</sup> Czeppe M. Kamaryla pana z Dukli... s. 204.

<sup>63</sup> НГАБ. Ф. 1722, воп. 1, ад. з. 112, арк. 597-597в.

<sup>64</sup> НГАБ. Ф. 1730, воп. 1, ад. з. 35, арк. 1906-1906в.

## Иезуитский коллегийум в Гродно XVII-XVIII стст.: очерк эволюции забытого образовательного учреждения

Здания Гродненского иезуитского коллегийума сегодня находятся за высоким забором УЖ-15/СТ-1, т.е. Гродненской тюрьмы. Возможно, поэтому Гродненский университет имени Янки Купалы не претендует на преемственность образовательных традиций и двухсотлетняя история коллегийума и сведения о его студентах и преподавателях практически вытерты из исторической памяти гродненцев. А вот ректор Полоцкого государственного университета Д. Лазовский гордо называет свой вуз преемником образовательных традиций Полоцкого иезуитского коллегийума – старейшего учебного заведения на территории Беларуси<sup>1</sup>. Претензии на преемственность руководство ПГУ подкрепило капитальным ремонтом здания коллегийума (впоследствии академии, а после ее ликвидации – кадетского корпуса), размещением там историко-филологического факультета и... помещением в логотип своего вуза смелой даты основания – 1580 г.

Если вынести за скобки научной беспристрастности подобные синоминутные спекуляции на тему значения иезуитской школы в жизни современников, то выяснится, что сегодня на Беларуси многообразным наследием Товарищества Иисуса занимается весьма небольшое число исследователей. В отличие от Польши, Литвы, более далеких Франции и Великобритании и тем более Испании. Возможно потому, что зачастую белорусские историки занимаются поиском того, что отличает Беларусь от всей Европы, а европейские историки заняты поиском того, что Европу объединяет. История Гродненского иезуитского коллегийума сегодня интересна именно с последней точки зрения, ибо его стандартность и унифицированность делала Гродно одним из обычных городов Европы, определяла его европейскую принадлежность.

Иезуитский коллегийум в Гродно был типичным учреждением образования Товарищества Иисуса на территории Речи Посполитой Обоих Народов, объединяющим школу, костел и вспомогательные службы в единую систему под названием «дом Товарищества»<sup>2</sup>. Поскольку развитие каждой из этих со-

<sup>1</sup> Лазовский Д. Софийское единство // Российский исторический иллюстрированный журнал «Родина», 2007, № 6 / Электронный ресурс. Режим доступа [http://www.istrodina.com/rodina\\_articul.php?id=2227&n=112](http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=2227&n=112). Дата доступа 10.10.2008.

<sup>2</sup> О происхождении и устройстве иезуитского коллегийума см: Лявшук В. Происхождение иезуитской системы образования // Homo historicus 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / рэд. А.Ф. Смаленчук – Вільня. Выдавецтва ЕГУ. 2008. С. 128-154.



ставных частей по отдельности было невозможно, эволюция гродненского коллегиума от замысла учредить коллегию до образовательного заведения уровня вуза продолжалась без малого 200 лет. В течение этой эволюции в ответ на требования окружающей среды «тело» коллегии нарастило новые «члены» для исполнения дополнительных функций, такие как библиотека, аптека, миссионерские станции и т.д.

В настоящем очерке поставлена цель по-новому взглянуть на достаточно известные факты и попытаться поставить новые исследовательские проблемы.

Общеизвестно, что инициатором основания коллегиума в Гродно был король Стефан Баторий. В феврале или начале марта 1584 г. он вызвал в Гродно провинциала Польской провинции ордена Джованни Паоло Кампано<sup>3</sup> (Giovanni Campano, 1540-1592) и предложил ему проект учреждения сразу двух коллегиумов – в Гродно и Бресте. Кампано воспринял этот проект без энтузиазма и откладывал момент принятия фундации (учредительного фонда), оправдываясь нехваткой человеческих ресурсов<sup>4</sup>. В момент его вступления на должность провинциала в 1581 г. личный состав провинции насчитывал 200 иезуитов в 6 коллегиумах. В течение следующих четырех лет было основано еще 12 образовательных учреждений. В это же время эпидемия в Трансильвании унесла жизнь 26 иезуитов Польской провинции и провинциал совершенно не имел подготовленных людей<sup>5</sup>.

Однако король, отказавшись от идеи основания двух коллегиумов, все же записал 10 000 флоринов в качестве фундации Гродненского коллегиума и приступил к постройке костела. Для Батория это было столь важно, что он обратился напрямую (в обход провинциала и генерала) к папе Григорию XIII (1572-1585), а тот уже настоятельно рекомендовал генералу Клаудио Аквавиву (1543-1615) принять фундацию в виде исключения из правил<sup>6</sup>.

Зачем такие усилия и спешка? Существует версия, что Баторий хотел устроить место своего погребения в подземельях нового костела в Гродно, а не на Вавеле, где хоронили всех польских королей<sup>7</sup>. Напрашивается предположение, что Гродно им рассматривался как будущая столица государства. Тогда понятно, что ему необходимо было иметь под рукой учебное заведение европейского уровня, производившее в быстром темпе грамотных выпускников, способных

<sup>3</sup> Campano // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995, opracował L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. Kraków 1996. S. 84.

<sup>4</sup> Załęski S. Jezuiści w Polsce. T. I. Kraków 1905. S. 370.

<sup>5</sup> Kuźmina D. Jakub Wujek SJ (1541-1597) – pisarz, tłumacz i misjonarz. Warszawa. Wydawnictwo SBR, 2004. S. 160.

<sup>6</sup> Эти перипетии изложены (по горячим следам) историографом ордена Франческо Сакчини (1570-1625): Sacchini Francesco, *Historiae Societatis Iesv Pars Qvinta Sive Clavdivs Tomvs Prior. Res extra Europam gestas, & alia quaedam supplevit Petrus Possinus* [Poussines, Pierre; 1609-1686]. – Romae: Ex Typographia Varesij, 1661. – P. 184-185.

<sup>7</sup> Załęski S. Jezuiści w Polsce. T. I. Kraków 1905. S. 370; Jodkowski J. Grodno. Wilno 1923. S. 20.

к службе в государственных канцеляриях. Но это только предположения, которые не совсем вписываются в устоявшийся стереотип Стефана Батория – ревнивого католика и короля-воителя за национальные интересы польской Речи Посполитой<sup>8</sup>. Поэтому возможно, что детальное изучение сохранившейся в архивах Товарищества Иисуса<sup>9</sup> переписки между иезуитами, королем и папой по поводу открытия коллегииума в Гродно представило бы роль и место Гродно в личной жизненной стратегии Стефана Батория в новом свете.

Фундованный иезуитам костел строился очень быстро, но смерть короля наступила еще быстрее. После этого политическая жизнь вновь переместилась в Краков и Вильно. В Гродно остались тело короля и его исповедник отец Мартин Латерна (1552-1598). Последний провел здесь еще два года до момента перенесения тела Батория на Вавель<sup>10</sup>. Возможно Латерна упорядочивал дела несостоявшейся фундации. Недостроенный костел был передан приходу, а остальные пожалованные королем угодья сданы в аренду с направлением платежей на материальное обеспечение Виленской академии<sup>11</sup>.

Во второй раз иезуиты в Гродно появились только в 1622 г., когда гродненский староста Станислав Кособудский (Stanisław Kosobudzki), собираясь на войну с турками, в завещании на случай своего невозвращения записал Товариществу Иисуса в 1621 г. деревню Сухая Баля. Но доходов от этой фундации хватало только для открытия в Гродно миссионерской станции, даже не начальной школы.

С этого момента начался совершенно неизученный, но очень поучительный период саморганизации коллегииума, как автономной образовательной организации. Дело в том, что к этому времени материальные возможности королевской власти в Речи Посполитой стали уменьшаться относительно материальных возможностей крупной, и даже средней шляхты. Внешним проявлением этого стали учащившиеся случаи фундации монастырей шляхтой, а не королями. В первой половине XVII века этот феномен стал модой<sup>12</sup>. Но если фундация небольшого монастыря с уставом созерцательного направления не требовала большого количества ресурсов, то для открытия иезуитского коллегииума, где обучение было бесплатным, а количество учащихся не ограничивалось, ресурсное обеспечение было принципиальным условием. Еще в

<sup>8</sup> Besala J. Stefan Batory. Warszawa, PWN 1992.

<sup>9</sup> Инвентари документов Польской, Литовской и Белорусской провинции ордена, находящихся в Римском архиве Товарищества Иисуса (ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu), издаются с 2002 г. См: Bieś A.P., Grzebień L., Inglot M. Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego. T. 1. Polonia. Kraków, WAM, 2002; T. 2. Lituania. Kraków, WAM, 2003; T. 3. Germania. Kraków, WAM, 2006; T. 4. (Документы раздела «Коллегииум» из архива Fondo Gesuitico (в печати)); T. 5. Russia. Kraków, WAM, 2008.

<sup>10</sup> Obirek S. Jezuci na dworach Batorego i Wazów (1580-1668). Kraków, WAM, 1996. S. 11.

<sup>11</sup> Paszenda J. Budowle jezuitkie w Polsce XV-XVIII w. T. 2. Kraków, WAM, 2000. S. 39-41.

<sup>12</sup> Derwich M. Klasztory i mnisi. Wrocław 2004. S. 85.

1558 г. был установлен минимум материальной базы для открытия коллегиума. Он включал наличие жилого помещения для самих иезуитов, помещения для занятий, костела для служения. Фундация должна обеспечивать содержание 14 человек<sup>13</sup>. В 1565 г. минимальный состав персонала для коллегиума увеличили до 20 человек. Если в коллегиуме предусматривался курс риторики, то фондация должна была обеспечить содержание 30 человек. Если кроме риторики, в коллегиуме предполагалось преподавание философии, то фондации должно было хватить для обеспечения 50 человек. И наконец, фондация коллегиума с правами университета должна была быть такой, чтобы содержать 70 иезуитов: преподавателей, клириков-учащихся, священников для пастырской работы и братьев для разнообразных вспомогательных трудов<sup>14</sup>.

Поэтому от момента поселения двух иезуитов на миссионерской станции до открытия школы с классами грамматики прошло три года. Первоначально иезуиты жили в нанятом помещении недалеко от приходского костела, где выполняли функцию проповедников и вели иную пасторскую работу, имея в распоряжении одну каплицу и три конфессионала<sup>15</sup>. Персональный состав миссии менялся практически ежегодно, но тем не менее это позволяло наработать авторитет среди местного сообщества для ордена в целом. Из-за магдебургского статуса Гродно и расположения его среди «королевских столовых имений» такого крупного патрона, как Радзивилы в Несвиже, гродненскому дому ордена иезуитов найти не удалось. Поэтому дальнейшее его развитие связывалось с постепенным накоплением небольших фондаций<sup>16</sup>.

Первой такой фондацией стало пожалование угодий Свислочь ксендзом Франтишком Исайковским (Franciszek Dołmat Isajkowski), бывшим настоятелем гродненского прихода, а затем смоленским епископом. Следующее значительное увеличение ресурсов гродненских иезуитов произошло в результате дара Кшиштофа Халецкого (Krzysztof Chalecki), который записал им недалеко от города угодья Хоростов (Horostów), Колбасино (Kielbasin) и Малаховичи (Malachowie), а также дара иезуита Иеронима Дзевалтовского (Hieronim Dziewaltowski S.J), который перед принесением последнего четвер-

<sup>13</sup> Такой минимум требовался для открытия т.нз. школы грамматики, с тремя классами (инфима, грамматика, синтакса). В связи с тем, что учащиеся в иезуитской школе дифференцировались не по возрасту, а по уровню обученности, такие школы назывались низшими, а не младшими. Полный коллегиум включал низшую и среднюю школу – гуманитару – с двумя годами обучения в классах поэтики и риторики. О структуре иезуитской системы образования см: Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków 1933, Reprint WAM, 2003. S. 98-102.

<sup>14</sup> Rabikauskas P. Założenie Uniwersytetu Wileńskiego, // LITUANIA, Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej. Wilno. Nr 4 (13) 1994. S. 22.

<sup>15</sup> Załęski S. Jezuici w Polsce. T. IV, cz. III. Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i rządów Władysława IV 1608 – 1648. Kraków 1905. S. 1225-1226.

<sup>16</sup> Borowik P. Jurydyki miasta Grodno w XV-XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl. Collegium Suprasliense 2005. S. 171-180.

того обета-профессии, записал Товариществу свою родовую деревню Шупене (Szupienie)<sup>17</sup>.

В 1630 г. в школе была учреждена Марианская Конгрегация студентов – самоуправяемая общественная организация учащихся. Это означало, что школа прочно встала на ноги и вступила в период расцвета. Однако детали этого расцвета, а именно взаимоотношения коллектива учителей и родителей, горожан и студентов, миссии и руководства провинции пока остаются нетронутым исследовательским полем.

В 1633 г. были созданы условия (накоплены материальные ресурсы коллегииумом и подготовлены преподавательские кадры провинцией ордена), чтобы добавить в образовательную программу школы класс поэтики. В течение двух последующих лет гродненская иезуитская миссия авансировала до уровня резиденции. Когда же в 1645 г. добавился класс риторики, то предполагалось в течение нескольких лет поднять школу до уровня полного коллегииума<sup>18</sup>. Но ожидания не исполнились. В 1648 г. начались войны. Во время нашествия московских войск в 1655–62 город был полностью сожжен и опустошен, а резиденция Товарищества Иисуса прекратила свою деятельность.

Новый этап развития гродненской школы иезуитов ознаменовался коренными изменениями во внешней среде. По окончании полосы войн, носящей в польской историографии название «Потопа», кончилась эпоха религиозной толеранции и наступило время супремации католицизма. В образовательном пространстве это способствовало полному доминированию иезуитской школьной системы, которая обладала внутренними механизмами для быстрого наращивания числа высокомотивированных учительских кадров.

В 1664 г. школа Товарищества Иисуса в Гродно вновь открыла двери студентам и уже в ранге полного коллегииума. В день инаугурации учебного года члены Марианской Конгрегации студентов «для поднятия духа в условиях ужасного вокруг опустошения» торжественно перенесли из деревни Кульбаки около Гродно в свой костел «чудами славящуюся» икону Пресвятой Девы Марии Снежной, привезенную ранее из Рима Альбрехтом Радзивиллом<sup>19</sup>. Эта икона – писанная на меди копия с римского оригинала – до сих пор пребывает в бывшем иезуитском костеле в Гродно и носит название иконы Пресвятой Девы Марии Конгрегатской или Студенческой.

По конституции 1673 г. Гродно был определен местом для каждого третьего сейма Речи Посполитой за исключением элекционных, конвокационных и коронных. Это дало шанс городу отстроиться, а горожанам приблизиться к центру принятия финансовых и политических решений, каковым был сейм.

<sup>17</sup> Данные сведения приведены в *Encyklopedii wiedzy o jezuitach... s. 197*, но полемика на тему фундаций иезуитам все еще продолжается. См.: Borowik P. *Jurydyki miasta Grodno... S. 173*.

<sup>18</sup> Блинова Т.Б. *Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения – Гродно: ГрГУ, 2002. С. 292*.

<sup>19</sup> Jodkowski J. *Grodno... S. 26*.

Известно, что во время сеймов гродненские иезуиты произносили проповеди на польском и немецком языках, организовывали специальные служения.

Жизнь коллегиума не ограничивалась только занятиями в классах. Вернее, занятия в классах были значительно более разнообразны, нежели в современной школе. С первых дней работы школы и до роспуска ордена активно работал школьный театр, который был обязательным элементом дидактического процесса. В отличие от весьма редких современных школьных театров, в коллегиуме театр играл чисто утилитарную роль, а развлекательная функция была на втором плане.

Дело в том, что в условиях политического режима шляхетской демократии успешность жизненной карьеры молодого шляхтича во многом зависела от его грамотности и ораторского мастерства. Данные качества могли открыть ему дорогу к выборным должностям и связанным с ними доходам. Приносящая доход карьера клиента при дворе магната также требовала определенной степени отесанности и куртуазности, которую молодой человек приобретал во время подготовки представлений школьного театра, а затем имел возможность продемонстрировать перед сидевшими в первых рядах сильными мира сего. В этом смысле гродненский коллегиум имел очевидные выгоды. На пути из Варшавы в Вильно и обратно город часто навещали короли Речи Посполитой, магнаты и епископы, затем здесь стали проводиться сеймы. Местным студентам эти события служили оказией для демонстрации ораторского и сценического мастерства.

О серьезности отношения к театру в Гродненском коллегиуме свидетельствует наличие бursы музыкантов, которые украшали игру представления. Для этого в 1630 г. была изыскана отдельная фундация. В качестве учредительного фонда бursы иезуиты получили 3000 злотых, годовой процент в размере 250 злотых был предназначен на содержание бursы. Бурса была небольшой и обеспечивала содержание 5 мальчиков. В 1665 г. на эту цель израсходовано 250 злотых, а в 1737 – 300 злотых<sup>20</sup>.

Последняя четверть XVII века в истории гродненского коллегиума характеризуется бурным ростом. В три приема в 1677-84 гг., в 1691 г. и в 1722-44 гг. иезуиты возвели обширное каменное здание коллегии, которое во время сеймов также сдавали в наём для сеймовых комиссий и канцелярий<sup>21</sup>. Годовой доход гродненского дома Товарищества Иисуса составлял в 1639 г. – 300 злотых, в 1665 г. – 1000 злотых, 1705 г. – 3000 злотых, 1764 г. – 8062 злотых. Поэтому, если в XVII в. коллегия могла содержать от 7 до 20 человек, то в XVIII в. – от 26 до 38 человек<sup>22</sup>.

Академическое сообщество коллегиума выросло настолько, что для обслуживания потребностей своих членов ему понадобилось вычленить новое структурное подразделение – аптеку. Ее основали при коллегии в 1687 г. Здесь надо отметить, что традицию пристального внимания к здоровью учащихся заложил

<sup>20</sup> Grodno // Encyklopedia wiedzy o jezuitach... S. 197.

<sup>21</sup> Borowik P. Jurydyki miasta Grodno... S. 178.

<sup>22</sup> См. статистические таблицы численности гродненских иезуитов в: Т.Б. Блинова, Иезуиты в Беларуси... С. 348-350.

еще Игнатий Лойола, который требовал от провинциалов и ректоров особой заботы о высоких санитарных нормах учебы и быта учащихся и учащих в коллегниумах<sup>23</sup>. Успеху аптеки способствовала традиция иезуитских аптекарей делиться между собой врачебными секретами и рецептурой лекарств. Так, с 1643 г. аптеки Товарищества славились эффективным противомаларийным *pulver jesuiticus* («иезуитским порошком», представлявшим собой тертую кору хинного дерева), который распространили по Европе иезуиты Южной Америки<sup>24</sup>.

Профессия аптекаря была достаточно редкой в Товариществе, и поэтому все пятнадцать гродненских аптекарей известны по именам<sup>25</sup>. Но это не значит, что иезуит-аптекарь чем-либо отличался от иных членов Товарищества Иисуса. Пребывание в должности аптекаря длилось три – максимум четыре года, а затем брат или отец-аптекарь перемещался на новое место. На его же место провинциал назначал кого-либо иного, причем не всегда аптекаря по профессии. Аптека играла лишь вспомогательную роль в главном деле Товарищества, которое, как известно, состояло в формировании в молодом поколении «ученой и красноречивой набожности».

Еще одним свидетельством процветания гродненского коллегниума иезуитов служит инициация миссионерских станций в Гольне (Holna, 1664), Котре (Kotra, 1664), Демброво (Dziembrowo, 1676), Мерече (Merecz, 1676) и Ратнице (Rotnica, 1676), Волковыске (Wolkowysk, 1736) и Урдомине (Urdomin, 1756). Эти фондации не только были источником ресурсов для содержания 1-2 иезуитов, проживавших в миссиях на постоянной основе. Они приносили доход материнской коллегии, а также служили клирикам местом учительской и пастырской практики. В Котре иезуиты за свой счет построили деревянный костел, в котором затем проводились католические богослужения для местной шляхты, а также униатские для подданных крестьян. В Мерече в 1696 г. была открыта школа, образовательная программа которой в 1726 г. расширена на курс грамматики, а в 1747 г. на курсы поэтики и истории. Миссионерский труд гродненских иезуитов в Волковыске также принес плоды в виде грамматической школы.

Великолепный собственный костел св. Франциска Ксаверия гродненские иезуиты строили в 1678-1705 гг. И здесь пригодились доходы миссионерских станций. Служение костеле начались в 1700 г., а торжественное посвящение его св. Франциску Ксаверию состоялось в 1705 г. в присутствии союзников в войне против Швеции – короля Речи Посполитой Августа II и российского царя Петра I. В 1706 г. в пристроенную к костелу каплицу был перенесен чудесный образ Матери Божьей Конгрегатской. В 1707 г. в костел из Кенигсберга были доставлены 6 боковых алтарей работы Кшиштофа Пеукера (Krzysztof Peuker)<sup>26</sup>.

<sup>23</sup> См.: Da Cámara L.G. *Memoriale czyli Diariusz o św. Ignacym Loyoli 1555*. Kraków. WAM, 2008.

<sup>24</sup> *Apteki // Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 14.

<sup>25</sup> *Grodno // Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* S. 197.

<sup>26</sup> Ярашэвіч А.А., Баженэва В.Дз. *Гродзенскі кафедральны касцёл Святога Францыска Ксавэрыя – Мн: Выдавецтва „Беларусь”, 2005. С. 7.*

Перипетии Северной войны кроме визитов коронованных особ несли коллегиуму и убытки, причем не только от шведов. В 1707 г. союзнические московские войска ограбили аптеку и библиотеку. В этом же году князь Голицын выкрал из бурсы двух музыкантов и вместе с пушечным обозом вывез их в Москву<sup>27</sup>. В 1708 г. хоругви Салепги уничтожили миссионерскую станцию в Гольне.

Тем не менее, по окончании Северной войны ранг Гродненского коллегиума вновь повысился. В 1709 г. в его стенах стал читаться курс философии для клириков<sup>28</sup> и построено отдельное каменное здание аптеки. Курс философии относил коллегиум к высшей школе. Следствием этого стало обустройство в 1713 г. нового помещения библиотеки и увеличение собрания книг. Библиотека не была закрытой, о чем свидетельствуют факты проведения в ее стенах собраний провинциальной шляхты (*provinciales consultationes... Maioris autem Poloniae in Bibliotheca*).

Следующая фаза активного развития началась в тридцатые годы XVIII столетия по окончании полосы войн. Видимым знаком этого стало украшение костела в 1736-37 гг. главным алтарем работы Яна Христиана Шмидта из Решля (*Jan Chrystian Schmidt z Reszla*)<sup>29</sup>. Трехуровневый скульптурный алтарь согласно договору не мог иметь себе подобных.<sup>30</sup> А уникальность стоила денег.

Менее заметным признаком наступления нового качества в жизни коллегиума стало введение в ее образовательную программу в 1737-38 гг. моральной теологии. Теология в учебном плане означала приближение коллегиума вплотную к уровню академии/университета, а это, в свою очередь, подстегнуло к развитию материальной базы. В 1744 г. было окончено строительство всего комплекса зданий коллегиума. В 1745 г. в библиотеке поставлены новые шкафы и смонтированы железные ставни. В 1752 г. окончательно надстроены башни и купола костела. В 1763 г. надстроен этаж над аптекой, а в 1765 г. – фонарь над главным куполом костела<sup>31</sup>. В 1762 г. расширено содержание курса теологии и учреждено Братство Найсвятейшего Сердца Иисуса с целью расширения набожных практик в студенческой среде.

Расширение набожных практик было настоящей необходимостью из-за весьма буйного права гродненских студентов. В каденцию ректора Казимира Юрахи (*Kazimierz Juraha*, ректор в 1749-53 гг.) студенты коллегиума вломались в городскую тюрьму, где сидел некий слуга подполковника комиссара королевских экономий, приговоренный за какое-то преступление на смерть. «Разогнав стражу и выломав дверь, осужденного пустили вольно». Комиссар внес жалобу в трибунал на ректора и коллегиум. Они на правосудие не явились. Тогда трибунал заочно присудил коллегиуму «10000 злотых гривны и заезда на деревню

<sup>27</sup> Grodno // Encyklopedia wiedzy o jezuitach..., s. 197.

<sup>28</sup> Блинова Т.Б. Иезуиты в Беларуси... С. 298.

<sup>29</sup> Paszenda J. Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie // Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Baroku, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 192-194.

<sup>30</sup> Ярашэвіч А.А., Бажэнава В.Дз. Гродзенскі кафедральны касцёл ... С. 133.

<sup>31</sup> Paszenda J. Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie... s. 193.

Котра». Понадобилось много стараний ректора Виленской академии Яна Юрахи и подскарбия литовского Юрия Флеминга (Jerzy Fleming), чтобы трибунал отклонил свой приговор и удовлетворился телесным наказанием студентов, назначенным им ректором коллегиума<sup>32</sup>.

В 1765 г. Гродненское староство возглавил Антоний Тизенгауз (Antoni Tyzenhauz, 1733-1785) надворный подскарбий литовский, который создал в Гродно, как выражались современники, «цветущую Голландию». Одновременно с внедряемыми Тизенгаузом новинками появились новации в иезуитском коллегиуме. В 1770-73 гг. здесь стали преподавать математику и современные языки: немецкий и французский. В 1772 г. был даже открыт шляхетский конвикт<sup>33</sup> и его префектом был назначен Франтишек Ксаверий Богуш (Franciszek Ksawery Bogusz, 1746-1820)<sup>34</sup>, сыгравший значительную роль в дальнейшем развитии системы образования Речи Посполитой.

К сожалению, эти новации были последними. В 1773 г. в Риме папа издал буллу о роспуске Товарищества Иисуса, которая по сути разрушала существовавшее более двухсот лет единое европейское образовательное пространство и косвенно создавала материальную базу для создания национальных школ. Процветающий Гродненский коллегиум был передан свежееобразованной Комиссии национального образования (Komisji Edukacji Narodowej), которая на его базе в Гродно создала окружную школу, одну из девяти в Речи Посполитой. Для коллегиума это стало катастрофой. В 1772 г. его кадровый состав насчитывал 42 человека. Из них в новой школе место для работы и жизни было представлено только восемью профессорами<sup>35</sup>.

В заключение краткого очерка истории иезуитского коллегиума в Гродно, надо отметить, что тема гродненских иезуитов рассматривалась с разных сторон, но история коллегиума, который и был основой единого комплекса под названием «дом Товарищества Иисуса», включавшего и костел, и аптеку, и вспомогательные службы, остается за пределами внимания исследователей. До сих пор невыяснено, как и с какой скоростью менялась жизнь региона под влиянием наличия в нем растущего образовательного центра. Не определены роль и место гродненского коллегиума в системе школ Литовской провинции Товарищества Иисуса. Да и с чисто утилитарной точки зрения весьма актуальным представляется в условиях громких нареканий на перманентную реформу современной школы взглянуть внимательнее на организацию образовательного процесса в коллегиуме, которая будучи неизменной в течение 200 лет, обеспечивала стабильно высокий уровень подготовки выпускников. Все-таки, *historia magistra vitae est*.

<sup>32</sup> Załęski S. Jezuici w Polsce. T. III. Kraków 1905. S. 1033.

<sup>33</sup> Конвикт фактически представлял собой студенческое общежитие интернатного типа, где юноши проживали под надзором воспитателей.

<sup>34</sup> Блинова Т.Б. Иезуиты в Беларуси... С. 350; Natoński B. Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego. S. 205-236.

<sup>35</sup> Jodkowski J. Grodno... S. 38.



*Ірына Кітурка,  
кандыдат гіст. навук (Гродна)*

## Антоній Тызенгаўз і Гарадзенская школа мернікаў. Другая палова XVIII ст.

У другой палове XVIII ст. адным з галоўных цэнтраў гаспадарчага, палітычнага і культурнага жыцця Вялікага княства Літоўскага была Гарадня. Павышэнне эканамічнай ролі і палітычнага значэння горада, змяненне яго знешняга вобліку стала магчымым дзякуючы намаганням адной з самых неардынарных асобаў той эпохі, дзяржаўнага і грамадскага дзеяча, рэфарматара і мецэната Антонія Тызенгаўза. Юзаф Выбіцкі, які быў актыўным прыхільнікам тызенгаўзаўскіх пераўтварэнняў і новаўвядзенняў, увогуле назваў яго “геніем, якога нарадзілі літоўскія пушчы”<sup>1</sup>.

Сапраўды, цяжка вызначыць тую галіну жыцця ВКЛ у другой палове XVIII ст., якую абышоў сваёй увагай “геній” А. Тызенгаўза: ад заснавання мануфактур і розных навучальных і культурных устаноў да стварэння раялісцкай партыі. Але, безумоўна, галоўным накірункам яго дзейнасці, пераўтварэннямі, станючых вынікаў якіх чакаў кароль, былі эканамічныя рэформы.

Абранне ў 1764 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім стаўленіка “Фаміліі” Станіслава Панятоўскага давала Рэчы Паспалітай шанс стаць на шлях эканамічных і палітычных рэформ, неабходнасць якіх была прадыктавана як рэальнай сітуацыяй ў краіне, так і патрабаваннем часу з яго новай ідэалогіяй Асветніцтва.

Дзеля ўмацавання каралеўскай улады важным было змянішэнне яе фінансавай незалежнасці ад сойму. Дасягнуць гэтага можна было, у першую чаргу, за кошт павелічэння прыбытковасці каралеўскіх сталовых эканомій – вялікіх дзяржаўных уладанняў, даход з якіх ішоў непасрэдна на ўтрыманне кіраўніка дзяржавы. У ВКЛ генератарам ідэй па рэфармаванні сталовых эканомій, аўтарам аграрнай і мануфактурнай рэформ стаў А. Тызенгаўз, даўні сябра Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Спецыяльным распараджэннем ад 8 сакавіка 1765 г. кароль прызначыў А. Тызенгаўза генеральным адміністратарам сталовых эканомій і даў яму шырокія паўнамоцтвы з дазвалам рабіць усё для павелічэння прыбыткаў з гэтых уладанняў<sup>2</sup>. У гэтым жа годзе А. Тызенгаўз быў прызначаны яшчэ і на пасаду надворнага падскарбія ВКЛ.

Эканамічныя пераўтварэнні, якія меўся ажыццявіць А. Тызенгаўз, складаліся з трох арганічна звязаных паміж сабой частак: 1) аднаўленне ў эканоміях фальваркаў з паліпшэннем апрацоўкі зямлі і выкарыстаннем

<sup>1</sup> Wybicki J. Życie moje oraz Wspomnienia o Andrzejcu i Konstancji Zamojskich. Kraków, 1927. S. 149.

<sup>2</sup> Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD), zes. Archiwum Tyzenhauzów (AT), sign. D-1, p. 3.

тагачаснай заходнееўрапейскай тэхнікі; 2) арганізацыя мануфактур, заснаваных на бясплатнай працы каралеўскіх сялян; 3) стварэнне разгалінаванай сістэмы шляхоў зносін для стымулявання ў краіне гандлю<sup>3</sup>.

Калі верыць ксёндзу Ксаверыю Богушу, які таксама быў прыхільнікам рэформаў надворнага падскарбія, то пачаў А. Тызенгаўз сваю гаспадарчую дзейнасць з таго, “з чаго кожны разумны гаспадар пачынаць павінен – з перамеру (зямлі – І.К.)”<sup>4</sup>.

Сапраўды, ажыццяўленне задуманых А. Тызенгаўзам эканамічных рэформаў патрабавала новага дакладнага перамеру зямлі, якога фактычна не было ў ВКЛ з часоў валочнай памеры сярэдзіны XVI ст.<sup>5</sup>, а таксама перапісу сялянства з пазначэннем іх надзелаў, колькасці жывёлы, аб’ёмаў падаткаў і павіннасцяў і г.д. Але, як слушна заўважыў К. Богуш, “перамер такіх вялікіх эканомій<sup>6</sup> патрабаваў некалькіх дзесяткаў каморнікаў і мернікаў. Што зрабіў (А. Тызенгаўз – І.К.)? Заснаваў школу мернікаў з некалькімі дзесяткамі маладых людзей і адаў іх вучыцца да найбольш дасведчанага на той час каморніка Маркевіча”<sup>7</sup>.

Такім чынам, К. Богуш быў першым, хто ў сваіх “Успамінах пра Антонія Тызенгаўза” звярнуў увагу на важнасць заснавання ў Гародні школы мернікаў, аднак больш ніякай інфармацыі пра гэтую ўстанову не прывёў. Такія ж згадкі некалькі разоў сустракаліся ў працах гісторыкаў XIX ст. – Я. Ярашэвіча<sup>8</sup>, З. Глогера<sup>9</sup>, Т. Корзана<sup>10</sup>. Аднак і гэтыя аўтары нічога больш не пісалі пра заснаванне і дзейнасць гарадзенскай школы мернікаў.

На жаль, да сённяшняга дня не ўдалося знайсці архіўных матэрыялаў пра дзейнасць школы мернікаў у Гародні. Разам з тым, у літаратуры сустракаюцца кароткія згадкі пра яе існаванне ў другой палове XVIII ст. Пры гэтым важнасць і своечасовасць яе заснавання не падлягае сумненню. Вядомы польскі гісторык Станіслаў Касцялкоўскі, даследчык жыцця і дзейнасці А. Тызенгаўза, лічыў, што школа мернікаў была адной з трох навучальных устаноў (сярод якіх былі яшчэ бухгалтарская і будаўнічая школы), створаных А. Тызенгаўзам у Гародні ў перыяд 1765–1766 г.<sup>11</sup> Сярод сучасных гістарычных прац можна вылучыць толькі артыкул М. Мароз, даследчыцы з Беластока, якая, вывучаючы жыццё

<sup>3</sup> Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильно, 1966. С. 22-23.

<sup>4</sup> Xawery Bohusz. Spominka o Antonim Tyzenhauzie. AGAD. AT, D-22/16, p. 228.

<sup>5</sup> Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. T. I. Londyn, 1970. S. 416.

<sup>6</sup> У ВКЛ гэта былі Гарадзенская, Берасцейская, Кобрынская, Магілёўская, Оліцкая і Шавельская эканоміі.

<sup>7</sup> Xawery Bohusz. Spominka..., p.228.

<sup>8</sup> Jaroszewicz J. Obraz Litwy. Cz. III. Wilno, 1845. S. 126.

<sup>9</sup> Gloger Z. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski //Kwartalnik Klosów. T. II. Warszawa, 1877. S. 15.

<sup>10</sup> Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. Kraków, 1883. S. 227.

<sup>11</sup> Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. T. I. S. 416.

віленскага каморніка Юзафа Маркевіча, не магла абыйсці ўвагай пытанне існавання гарадзенскай школы мернікаў, якую ён узначальваў<sup>12</sup>.

Дзяржава сапраўды мела патрэбу ў дасведчаных землямерах (каморніках) па двух асноўных прычынах. Па-першае, для правядзення люстрацыі дзяржаўных уладанняў, неабходнасць якой была зафіксавана ў канстытуцыі канвакацыйнага сойма 1764 г.<sup>13</sup>. Гэта было актуальна, бо ў папярэдні перыяд сярэдзіны XVII – сярэдзіны XVIII ст., які ў гісторыі атрымаў назву “разбуральнага стагоддзя”, люстрацыі не праводзіліся, а прыпасаваеннай сістэме льгот, якую ўжывала дзяржава для хутчэйшага аднаўлення гаспадаркі, многія сялянскія сем’і значна павялічылі свае надзелы, але гэта не знайшло адлюстравання ў дакументацыі ўладання. Падаткі і павіннасці прызначаліся не з той колькасці зямлі, якая знаходзілася ў фактычным карыстанні селяніна, а з раней зафіксаванай у інвентарах. Зразумела, што выправіць гэтую сітуацыю можна было толькі праз перамер зямлі<sup>14</sup>.

Па-другое, перамер быў неабходны для ўвядзення новага адміністрацыйнага падзелу сталовых эканомій. Ініцыятарам адміністрацыйнай рэформы выступіў А.Тызенгаўз, які лічыў, што новы, больш дробны падзел сталовых эканомій на губерні і ключы (замест вялікіх ключоў і валасцей) дазволіў бы больш эфектыўна праводзіць аграрныя пераўтварэнні, а таксама даў бы мажлівасць пільна кантраляваць гэты працэс. Межы новых губерняў і ключоў абавязаны былі вызначыць і зафіксаваць мернікі. А паколькі перамер зямлі ў Вялікім Княстве насіў эпізядычны характар амаль сто гадоў па прычыне ваенных разбурэнняў і адсутнасці фінансавых сродкаў, то дастатковай колькасці асобаў, дасведчаных у навуцы мерніцтва, у ВКЛ проста не было. Для ажыццяўлення сваіх планаў А.Тызенгаўзу неабходна была навучальная ўстанова, якая б здолела падрыхтаваць такія кадры.

Аднак пытанніў пра гарадзенскую школу мернікаў сёння існуе больш, чым адказаў. Дзе яна размяшчалася? Праўдападобна, што на Гарадніцы, у цэнтры тызенгаўзаўскіх пераўтварэнняў. Але канкрэтнае месца яе размяшчэння ўстанавіць сёння не ўяўляецца мажлівым.

Наконт прадметаў, якія вывучаліся ў даследуемай навучальнай установе, дакладна сцвярджаць можна толькі пра геаметрыю і картаграфію. Але з ліста генеральнага мернічага ВКЛ Людвіка Кройца да караля (ад 20 студзеня 1766 г.) вынікае, што мернікі абавязкова павінны былі мець веды ў галіне грамадзянскай архітэктуры і гідраўлікі<sup>15</sup>. На жаль, крыніцы не даюць мажлівасці высветліць, ці былі гэтыя прадметы ў гарадзенскай школе мернікаў, і хто іх выкладаў.

<sup>12</sup> Moroz M. Józef Markiewicz – komornik województwa Wileńskiego (2 połowa XVIII wieku) // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Toruń, 1996. S. 219-230.

<sup>13</sup> Volumina legum. T. VII. Petersburg, 1860. S. 85.

<sup>14</sup> Голубеў В., Кітурка І. Аграрная рэформа Антонія Тызенгаўза // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.3. Мн., 2004. С. 179.

<sup>15</sup> AGAD. Zbiór Popielów, № 310, p. 202.

Крыніцы таксама не падаюць ні імёнаў, ні сацыяльнага статусу вучняў гарадзенскай школы мернікаў. Толькі ў З. Глогера ўтрымліваецца інфармацыя, што ў школе вучыліся “некалькі дзесяткаў маладых людзей, сыноў небагатай шляхты, мяшчан і афіцыялістаў”<sup>16</sup>. На жаль, невядома, якімі крыніцамі карыстаўся З. Глогер. Гарадзенская школа мернікаў па сутнасці рыхтавала каморнікаў. Пасада каморніка вядомая з сярэднявечча. Гэта быў высокі ўраднік пры дварах князёў (каралёў). З сярэдзіны XVI ст., з часу валочнай памеры, каморнік з’яўляўся членам падкаморскага суда, але гэта была ўжо не столькі пасада, колькі канкрэтная прафесія гeadэзіста-землеўпарадчыка, які займаўся вымярэннем мясцовасці і складаннем картаў у якасці судовага выканаўцы, а таксама асабіста за кошт зацікаўленага боку<sup>17</sup>. Такім чынам, паколькі гэтая прафесія дазваляла атрымаць грашовыя даходы, то цалкам верагодна, што ў гарадзенскай школе мернікаў і вучыліся пералічаныя З. Глогерам катэгорыі насельніцтва.

Ажыццяўленне на практыцы планаў і ідэй А. Тызенгаўза патрабавала вялікай колькасці шэраговых выканаўцаў, афіцыялістаў, ураднікаў, рамеснікаў і інш., імёны якіх у большасці засталіся невядомымі. З асобай гарадзенскай школы мернікаў рэальна вядома, акрамя яе стваральніка, толькі адна – кіраўнік школы, каморнік Віленскага ваяводства Юзаф Маркевіч.

На жаль, невядомы ні час, ні месца нараджэння Ю. Маркевіча. Хутчэй за ўсё, паходзіў ён з шляхецкага роду Вялікага княства Літоўскага. Застаецца пытаннем, дзе ён атрымаў адукацыю і калі стаў віленскім каморнікам. Яго імя стала вядомым у гісторыі менавіта з 1765 г., калі А. Тызенгаўз прызначаў яго кіраўніком школы мернікаў у Гародні<sup>18</sup>.

Чаму менавіта яму быў аказаны такі давер і гонар, як падрыхтоўка маладых спецыялістаў у галіне навукі мерніцтва? Адназначна адказаць на гэтае пытанне не ўяўляецца мажлівым. З лёгкай рукі К. Богуша ў літаратуры XIX ст. Ю. Маркевіча называлі найбольш дасведчаным на той час каморнікам. Але ці так было на самой справе?

Не прынімаючы “дасведчанасці” Ю. Маркевіча, нельга не заўважыць, што ў 1765 г. быў яшчэ адзін каморнік Віленскага ваяводства Людвік Кройц, які дасканала ведаў сваю працу. У сакавіку 1765 г. ён прапанаваў свой першы праект па рэфармаванні Берасцейскай і Кобрынскай эканомій, пры ажыццяўленні якога даходы з гэтых уладанняў узраслі б амаль у 2,5 разы<sup>19</sup>. Да сваёй справы ён ставіўся вельмі адказна і сур’ёзна. Рыхтуючыся да правядзення люстрацыі ў Берасцейскай і Кобрынскай эканоміях, ён узяў з камеральнага архіва акт рэвізіі Берасцейскай эканоміі 1566 г., якую праводзіў Дзмітрый Сапега, і рэстр памеры Гарадзенскай эканоміі 1558 – 1562 г.<sup>20</sup> Спецыяльным каралеўскім прывілеям у

<sup>16</sup> Gloger Z. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski. S. 15.

<sup>17</sup> Аніпчанка Я. Каморнікі // ЭГБ. Т. 4. Мн., 1997. С. 53.

<sup>18</sup> Moroz M. Józef Markiewicz – komornik województwa Wileńskiego. S. 221.

<sup>19</sup> AGAD. Archiwum Kameralne (AK), III/26, p. 237–240.

<sup>20</sup> AGAD. AK, III/1484, p. 3-4.

маі 1765 г. А. Кройц “за практычныя здольнасці” быў прызначаны генеральным мернічым ВКЛ<sup>21</sup>. Але не яго, а Ю. Маркевіча выбраў А. Тызенгаўз у якасці кіраўніка гарадзенскай школы мернікаў. Чаму?

Хутчэй за ўсё, адказ на гэтае пытанне ляжыць у сферы асабістых адносінаў паміж генеральным адміністратарам сталовых эканомій і каморнікам А. Кройцам. Справа ў тым, што прапанаваны апошнім практы рэфармавання Берасцейскай і Кобрынскай эканомій (за перыяд 1765 – 1766 г. іх было тры), грунтаваліся на прынцыпах эканамічнай свабоды сялянства – ліквідацыі паншчыны і ўвядзенні падвышанага чыншу. Але гэта цалкам супярэчыла ідэі надворнага падскарбія па аднаўленню ў эканоміях фальваркаў. Перавагу чыншавай сістэмы А. Кройц абгрунтоўваў адпаведнымі разлікамі ў лістах на імя караля, а А. Тызенгаўз вымушаны быў даказваць Станіславу Аўгусту адваротнае. Магчыма менавіта таму пры прызначэнні кіраўніка гарадзенскай школы мернікаў А. Тызенгаўз выкарыстаў свой адміністрацыйны рэсурс і аддаў перавагу Ю. Маркевічу, які не меў уласных практаў рэфармавання эканомій і павінен быў толькі падрыхтаваць у школе выканаўцаў практаў надворнага падскарбія.

Школа мернікаў праіснавала ў Гародні нядоўга. Ужо на пачатку 1770-х г. пра яе ні ў крыніцах, ні ў літаратуры не сустракаецца ніякіх звестак. Хутчэй за ўсё, яна выканала сваё прызначэнне, і пасля таго, як у ёй была падрыхтавана дастатковая колькасць мернікаў, яна была закрыта.

Магчыма, існавала і яшчэ адна прычына закрыцця школы – фінансавая. З гэтай нагоды цікавай падаецца супліка Ю. Маркевіча на імя караля<sup>22</sup> з 1781 г.<sup>23</sup> Маркевіч скардзіўся, што А. Тызенгаўз уцягнуў яго ў перамер сталовых эканомій, абяцаў плаціць па 5 золотых ад валокі, але пры гэтым умовы працы і аплаты не пацвярджаліся ніякімі дакументамі. Атрымалася, што Маркевіч “трапіў у ярмо незлічоных прац” (сярод якіх было і кіраўніцтва школай мернікаў), служыў бясплатна, выдаткоўваў уласныя грошы. “Падскарбі ніколі мяне не забываў, заўсёды ўздаваў і хваліў, але калі я гаварыў пра ўзнагароду, альбо адмаўляў, гаворачы што ў касе няма грошай, альбо выдаваў вельмі маленькую суму, на асноўныя патрэбы, гаворачы, навошта Пану грошы, няхай у скарбе будучь, там не згінучь і капітал збярэш”<sup>24</sup>.

Такое нежаданне А. Тызенгаўза выплочваць грошы Ю. Маркевічу (і не толькі яму!) тлумачыцца тым, што разгорнутыя адначасова ва ўсіх сталовых эканоміях пераўтварэнні і шырокае будаўніцтва<sup>25</sup> патрабавалі значных грашовых

<sup>21</sup> AGAD. АК, III/27, р. 217.

<sup>22</sup> AGAD. АК, III/69, р. 301.

<sup>23</sup> Гэтая супліка не мае даты, аднак са зместу, дзе гаворыцца, “ад году тваёй каранцыі сямнаццаць гадоў у скарбе бескарысна працаваў”, можна зрабіць выснову, што гэта 1781 г.

<sup>24</sup> Тамсама.

<sup>25</sup> Кожны год, пачынаючы з 1765 г. і як мінімум па 1783 г., у эканоміях складаліся дакументы, у якіх фіксаваліся новыя ўзведзеныя будынкі (цэрквы, касцёлы, эканамічныя афіцыны, корчмы, крамы, бровары і г.д.). Шэраг такіх дакументаў захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных

выдаткаў са скарбу. А хто мог ведаць фінансавыя праблемы лепш за надворнага падскарбія? Антоні Тызенгаўз спрабаваў “эканоміць” на сваіх урадніках.

Як бы там ні было, безумоўна, гарадзенская школа мернікаў мела вялікае значэнне для ўсяго ВКЛ. Падрыхтаваныя ў гэтай навучальнай установе геаметры правялі рэвізію сталовых эканомій і па яе выніках стварылі дакладныя карты гэтых уладанняў. Вядома, што ў 1771 г. былі складзеныя карты Магілёўскай эканоміі, агульныя выдаткі на якія вызначаліся ў памеры 100 000 польскіх злотых<sup>26</sup>. Аднак скарыстацца імі ў поўнай меры не ўдалося, паколькі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай гэтая тэрыторыя апынулася ў руках расійскага ўраду. У 1771 г. А. Кройцам была складзена карта Шавельскай эканоміі, а ў 1781 г. Ю. Маркевіч склаў карты Гарадзенскай і Оліцкай эканомій, якія былі дастаткова вялікія (маштаб 1:140 000) і прыгожа аздобленыя.

Дакладна вядома, што картамі ўсіх эканомій карыстаўся Жан Эмануіл Жылібер пры стварэнні фітагеаграфічнай карты для сваёй працы “Флора Літвы”<sup>27</sup>. Карты эканомій былі складзены па адзінаму прынцыпу і патрабаванню, у колеры, з пазначэннем новага адміністрацыйнага падзелу на губерні і ключы. У кожны ключ уваходзілі некалькі або нават некалькі дзесяткаў вёсак і фальваркаў, кожны ключ меў сваё ўласнае мястэчка, паколькі менавіта ключ станавіўся той арганізацыйнай адзінкай у гаспадарцы эканоміі, якая мела сваю ўласную адміністрацыю, уласны рынак і парафію<sup>28</sup>. Усё гэта знайшло адлюстраванне на картах эканомій, складзеных выпускнікамі гарадзенскай школы мернікаў у 1770–1780-я гады.

Кіруючы школай, Ю. Маркевіч у Гародні перамераў і сфарміраваў пляцы эканамічных будынкаў, мануфактур, рамесных майстэрняў і дамоў. Як ён сам сцвярджаў у сваёй супліцы на імя Станіслава Аўгуста, паводле яго перамераў у Гарадзенскай эканоміі паўсталі новыя вёскі і мястэчкі, ён запраектаваў перабудову галоўных дарог на шырокія і прамыя абсаджаныя дрэвамі паштовыя тракты, а таксама займаўся праектаваннем водных каналаў<sup>29</sup>.

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што першая ўстанова навучальнага характару А. Тызенгаўза ў Гародні – школа мернікаў вывела навуку мерніцтва і картаграфію ў ВКЛ на больш высокі ўзровень. Падрыхтаваныя спецыялісты атрымалі права называцца “каралеўскімі эканамічнымі мернікамі” і працаваць у Геаметрычным дэпартаменце на карысць дзяржавы<sup>30</sup>.

---

актаў у Варшаве: AGAD, АК, III/173, р. 3-8; III/175, р. 3-10, III/177, р. 44-45; III/180, р. 1-10; III/182, р. 79-80; АТ, D-1/XIV і інш.

<sup>26</sup> AGAD, АК, III/270, р. 242.

<sup>27</sup> Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. T. I. S. 417.

<sup>28</sup> Moroz M. Józef Markiewicz – komornik województwa Wileńskiego. S. 224.

<sup>29</sup> AGAD, АК, III/69, р. 301.

<sup>30</sup> Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. T. I. S. 417.

Гісторыя.  
Гародня – Горадня – Гродна  
ў XIX – XX ст.



ГРОДНА. Катэдра ў Гродне.

## Насельніцтва Гародні паводле апублікаваных матэрыялаў Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г.

Крыніцай натхнення для вывучэння гарадской супольнасці Гародні паводле матэрыялаў Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. стала кніга Юрыя Гардзева “Магдэбургская Гародня”, якая ўражвае грунтоўнасцю даследавання праблемы сацыятаграфічнага развіцця нашага горада ў XVI – XVIII ст.<sup>1</sup> Аўтар падрабязна апісаў эвалюцыю горадабудаўнічага развіцця, маёмасных адносін, сацыяльнай стратыграфіі горада, а таксама этнаканфесійнай і прафесійнай структуры насельніцтва. Заглыбленне ў вір жыцця навачаснай Гародні на аснове шырокага спектра пісьмовых крыніц, галоўным чынам захаваных актавых кніг гарадскога магістрата, дазволіла Юры Гардзеву ўсебакова ахарактарызаваць разнастайную сацыяльную, этнічную, канфесійную палітру старадаўняй Гародні.

Якой жа стала Гародня напрыканцы XIX ст.? Што ўяўляла сабой канфесійная, саслоўная і этнічная структура насельніцтва горада? Якімі былі заняткі гараджанаў, прафесійная структура прадстаўнікоў асноўных этнасаў? Як можна ахарактарызаваць узровень пісьменнасці гарадзенцаў? Што было ўласціва гендэрнай структуры, узроставым паказчыкам, сямейнаму становішчу жыхароў горада? На гэтыя і іншыя пытанні дапамагаюць адказаць апублікаваныя матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г.

Да вывучэння насельніцтва Гародні паводле перапісу 1897 г. звяртаўся польскі гісторык Адам Даброньскі<sup>2</sup>. У яго артыкуле знайшлі адлюстраванне пытанні колькасці жыхароў горада, узросту і сямейнага становішча, нацыянальнасці і веравызнання, адукаванасці і гаспадарчай дзейнасці. Аналіз А.Даброньскага падаецца дастаткова грунтоўным, але засталіся пытанні, на якія польскі даследчык не адказаў.

<sup>1</sup> Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16 – 18 ст.). Гародня – Wrocław, 2008.

<sup>2</sup> Dobroński A. Mieszkańcy Grodna w 1897 roku // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku) / pod red. Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza. Białystok, 1997. S. 173 – 188.



Праблема стану гарадоў Беларусі, у тым ліку і Гародні, паводле дадзеных перапісу 1897 г. закраналася ў даследаваннях Захара Шыбека<sup>3</sup>. Да пытанняў занятасці насельніцтва Гародні паводле матэрыялаў перапісу 1897 г. звярталіся Алег Каляга і Лада Рудзікава<sup>4</sup>.

Шматграннасць сабраных падчас перапісу 1897 г. матэрыялаў, магчымасць іх разнастайнай інтэрпрэтацыі дазваляюць працягваць даследаванне праблемы тагачаснага стану гарадской супольнасці Гародні.

Перапіс 28 студзеня 1897 г. з’яўляўся адзіным навукова арганізаваным усеагульным перапісам ў Расейскай імперыі. У гэты дзень на тэрыторыі ўсёй краіны па агульнай праграме і адзінай метадыцы былі атрыманы звесткі аб геаграфічным, узроставым, рэлігійным размеркаванні насельніцтва, аб яго пісьменнасці, занятках, побытавых і іншых асаблівасцях.

У метадыцы падрыхтоўкі і правядзення Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расіі прасочваюцца наступныя прынцыпы: цэнтралізаванасць; ахоп пэўнай тэрыторыі, межы якой дакладна вызначаюцца ўрадавымі пастановамі ці рашэннем статыстычных органаў; усеагульнасць; адначасовасць; індывідуальнасць пры рэгістрацыі; апрацоўка і публікацыя дадзеных згодна з геаграфічным або адміністрацыйным падзелам краіны і асноўнымі дэмаграфічнымі, сацыяльнымі прыкметамі насельніцтва. Праграма перапісу 1897 г. ахоплівала наступныя пытанні: прозвішча, імя, імя па бацьку; пол; адносіны да “главы” гаспадаркі і “главы” сям’і; узрост; сямейнае становішча; саслоўе ці званне; веравызнанне; месца нараджэння; месца прыпіскі; месца жыхарства; родная мова; уменне чытаць, месца навучання; занятак, рамяство, пасада ці служба; адносіны да вайскавай службы ды інш.<sup>5</sup>

Шлях сабраных матэрыялаў да апублікавання быў доўгім і складаным. Па заканчэнні перапісу яны не адразу трапілі ў Галоўную перапісную камісію. Іх звесткі неаднаразова правяраліся. Пасля скасавання Галоўнай перапіснай камісіі ў чэрвені 1897 г. уся далейшая распрацоўка перапіснага матэрыялу перадавалася аддзелу перапісу Цэнтральнага статыстычнага камітэту. Пасля пэўнай праверкі звесткі перапісных бланкаў кадзіравалі і пераносілі на перфакарты, якія выкарыстоўвалі пры падліку на электрычных лічыльных машынах. Дадзеныя перапісу былі апублікаваны ў выглядзе агульнаімперскай зводкі, а таксама ў 89 выпусках па асобных губернях і абласцях. Матэрыялы перапісу 1897 г., што датычаць тэрыторыі Беларусі, апублікаваныя ў выпусках па пяці губернях: Віцебскай, Магілёўскай, Менскай, Гарадзенскай, Віленскай. Гэтыя выданні складаюцца з тэкставага агляду лічбавых дадзеных і вялікай колькасці статыстычных табліц.

<sup>3</sup> Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я г. 19 – пачатак 20 ст.). Менск, 1997.

<sup>4</sup> Коляга О.В., Рудикова Л.В. Занятость населения Гродно по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. Гародня, 2007. С. 88 – 95.

<sup>5</sup> Ходзін С.М. Крыніцы гісторыі Беларусі (гісторыка-генетычнае і кампаратывнае вывучэнне): Вучэб. дапам. Менск., 1999. С.96.

Разгледзім асноўныя характарыстыкі насельніцтва Гародні, скарыстаўшы дадзеныя табліц VI, VII, IX, XI, XIII, XIV, XV, XVI, XXI, XXIV выдання матэрыялаў Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі па Гарадзенскай губ.<sup>6</sup>

Выбраныя для аналізу статыстычныя звесткі былі апрацаваныя пры дапамозе *Microsoft Excel* і прадстаўленыя ў прыведзеных ніжэй 17 табліцах і 3 дыяграмах.

Але найперш некалькі заўвагаў. Нягледзячы на тое, што па сваёй дасканаласці і колькасці ахопленых пытанняў перапіс 1897 г. дасюль не мае аналагаў і застаецца лепшым за ўсю гісторыю перапісам насельніцтва Беларусі<sup>7</sup>, метадыка, па якой дадзеныя перапісу былі згрупаваны ў афіцыйных публікацыях, не дазваляе дакладна ўявіць стан тагачаснага грамадства. Апублікаваныя матэрыялы перапісу даюць магчымасць толькі разважаць аб ім, ды і тое з пэўнымі дапушчэннямі. Перапіс 1897 г. утрымлівае шэраг недахопаў, пра якія мы скажам ніжэй і якія, на жаль, зніжаюць верагоднасць стварэння аб'ектыўнай і поўнай карціны стану гарадской супольнасці Гародні канца XIX ст.

Звесткі аб размеркаванні насельніцтва Гародні **па роднай мове** прадстаўленыя ў табліцы 1.

Табліца 1

### Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па роднай мове\*

Родная мова	муж	жан	усяго	%
габрэйская	10820	11564	22384	47,70775
руская	7828	2687	10515	22,41096
польская	3169	3645	6814	14,52229
беларуская	3600	1834	5434	11,58166
татарская	795	9	804	1,713592
нямецкая	177	198	375	0,79925
чувацкая	151		151	0,321831
ераміская	128		128	0,272811
украінская	66	13	79	0,168375
жмудская	36	2	38	0,080991
цыганская	31	7	38	0,080991
латышская	24	5	29	0,061809
французская	5	23	28	0,059677

<sup>6</sup> Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния.

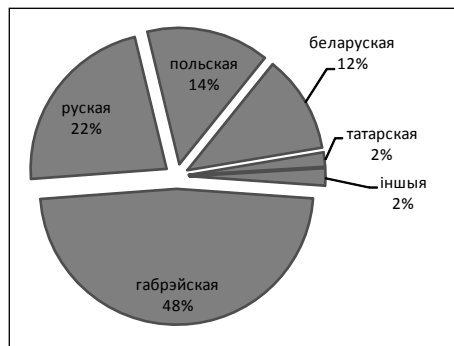
<sup>7</sup> Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Мінск., 2005. С.215.

Працяг табліцы 1. Пачатак на с. 104

Родная мова	муж	жан	усяго	%
літоўская	16	11	27	0,057546
Не указалі мову	9	5	14	0,029839
вацяцкая	13		13	0,027707
армянская		10	10	0,021313
чэшская	6		6	0,012788
грэчаская		6	6	0,012788
картвельская	2	4	6	0,012788
эстонская	5		5	0,010657
фінская	1	3	4	0,008525
балгарская		3	3	0,006394
мардоўская	3		3	0,006394
лапарская	2		2	0,004263
італьянская	1		1	0,002131
англійская		1	1	0,002131
турэцкая	1		1	0,002131
Усяго	26889	20030	46919	100

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 102 – 105.

46919 жыхароў нашага горада размаўлялі на 27 мовах, а дакладней – такую колькасць моў лічылі роднымі. Парадак пераліку гэтых моваў у табліцы – паводле змяншэння. Такім чынам, самай шматлікай “аднамоўнай” групай насельніцтва Гародні з’яўляліся габрэі (22384 чал. ці 47,7 %).



Дыяграма 1

**Насельніцтва Гародні ў 1897 г. паводле роднай мовы**

На другім месцы былі тыя, хто назваў роднай мовай рускую (10515 чал. ці 22,4 %), на трэцім – польскую (6814 чал. ці 14,5 %), на чацвёртым – беларускую (5434 чал. ці 11,6 %). 804 жыхары Гародні лічылі роднай мовай татарскую (1,7 % насельніцтва). Уздзельная вага іншых груп разам узятых складала 2,06 %. Гэтыя дадзеныя ілюструе дыяграма 1.

Шмат дыскусіяў і спрэчак выклікае праблема крытэрыяў выяўлення прадстаўнікоў этнічных супольнасцяў. Крытэрыі роднай мовы, скарыстаны ў перапісе 1897 г.,

далёка не заўсёды выконваў ролю фактару, які б ідэнтыфікаваў прадстаўнікоў той ці іншай нацыянальнасці. Акрамя таго многія даследчыкі выказваюць сумненні ў верагоднасці дадзеных перапісу 1897 г., у якіх адлюстравалася моўная сітуацыя на беларускіх і літоўскіх землях. Перапіс адбываўся ва ўмовах актывізацыі палітыкі “располячнення”, і палітычная сітуацыя не магла не паўплываць на ход і вынікі гэтага перапісу. Трэба таксама ўлічваць і той факт, што перапіс ахопліваў вайсковыя гарнізоны, а гэта значыць, што нацыянальная стракатасць размешчанага на беларускіх землях расійскага войска дэфармавала сапраўдную карціну этнічнай структуры мясцовага насельніцтва. Устанаўленню дакладнай колькасці прадстаўнікоў розных этнасаў і вызначэнню нацыянальнай структуры насельніцтва на рубяжы XIX – XX ст. перашкаджае таксама незавершанасць працэсу нацыянальнага размежавання насельніцтва.

Асабліва шмат эмоцыяў узнікае пры вызначэнні колькасці палякаў у Беларуска-літоўскім краі, у т.л. і ў Гародні. Нагадаем, што ў 1897 г. 6814 чалавек ці 14,5 % жыхароў гораду назвалі роднай мовай польскую. Як ужо адзначалася, не заўсёды нацыянальная ідэнтычнасць непарыўна звязана з той мовай, якую чалавек лічыць сваёй роднай. Гэтае сцвярджэнне асабліва актуальнае ў дачыненні да шматэтнічнага горада і, у прыватнасці, да польскай мовы. Трэба ўлічваць, што ў XVI – XVIII ст. польская мова выконвала ролю сродка, які аднаў этнічную стракатасць ВКЛ. Культурная паланізацыя была спецыфічнай рысай, якая характарызавала адзінства шляхецкага “палітычнага народа”, менталітэт якога быў акцэнтаваны не этнічна, а этатычна.

Польская мова, на якой складалася афіцыйная дакументацыя, акрэсліваецца як “паўночнакрэсавы” дыялект. Зоф’я Курзова вызначыла яго сутнасць наступным чынам: “Паўночнакрэсавы дыялект у сваім генэзісе з’яўляецца культурным дыялектам, таму што ён сфарміраваўся і выкарыстоўваўся вышэйшымі і адукаванымі грамадскімі слямі. Ён паўстаў у выніку культурнай і моўнай адаптацыі польскай шляхты да беларускай моўнай асновы і беларускамоўнай шляхты”. “Паўночнакрэсавы” дыялект меў рысы беларускага субстрату, якіх, паводле падлікаў З.Курзовай, было 37,5 % у галіне фанетыкі і 25 % у галіне марфалогіі<sup>8</sup>. Уплывы беларускай мовы на “паўночнакрэсавы” дыялект гарадзенскіх гарадскіх актаў паказаў Юры Гардзееў<sup>9</sup>.

Супраць ужывання моўнага крытэрыя пры вызначэнні нацыянальнасці насельніцтва на беларуска-польскім паўзмежжы на рубяжы XIX–XX ст. выступаюць многія польскія гісторыкі і дэмаграфы, у прыватнасці, Пётр Эбэрхард, які ўпэўнены, што толькі веравызнанне можа выступаць у ролі такога крытэрыя<sup>10</sup>. Аспрэчваючы такую пазіцыю, Алесь Смалянчук адзначыў: “Безумоўна, на польска-беларускім

<sup>8</sup> Цыг. па: Гардзееў Ю. Да праблемы этнаканфесійнай структуры старажытнага Гродна // Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: Зб. навук. прац. Гродна, 2003. С. 15

<sup>9</sup> Тамсама. С. 16.

<sup>10</sup> Эбэрхард П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі. 1897 – 1989. Менск, 1997. С. 31.

этнічным паўзмежжы існаваў моцны стэрэатып атаясамлівання польскасці з каталіцызмам. <...> Але паўтарэнне састарэлых стэрэатыпаў выдзе толькі да таго, што беларусы, гістарычна падзеленыя на каталікоў і праваслаўных, проста знікаюць як самабытная нацыя. Апроч таго атаясамліванне каталіцызма з польскасцю не дазваляе зразумець многія важныя падзеі беларускай гісторыі. Недапушчальна ігнараванне (як і абсалютызацыя) такой прыкметы нацыянальнасці, як родная мова. Яна заўсёды была важнай складовай нацыянальнай свядомасці”<sup>11</sup>.

Не толькі крытэрыі вызначэння колькасці палякаў, але і пытанне паходжання польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі да сённяшняга дня выклікае дыскусіі. Праблему радаводу мясцовых палякаў у гістарычнай навуцы Беларусі, Літвы і Польшчы падрабязна прааналізаваў А.Смалянчук, які паказаў дамінаванне ў польскай, літоўскай і беларускай гістарыяграфіі тэзіса аб тым, што ў сваёй абсалютнай большасці палякі з’яўляліся нашчадкамі аўтахтонаў беларускіх і літоўскіх земляў, а галоўным фактарам фармавання польскай грамадскасці Беларуска-Літоўскага краю апошній трэці XIX – пачатку XX ст. з’яўлялася паланізацыя, а дакладней самапаланізацыя<sup>12</sup>. Працэс масавай дэфармацыі этнічнай свядомасці беларускага насельніцтва, які выразіўся ў замацаванні саманазвы “паляк”, выдатна прасочаны Андрэем Вашкевічам і Дзянісам Нарэлем на прыкладзе Сапоцкінскага краю<sup>13</sup>.

У лік тых, хто падчас перапісу назваў рускую мову ў якасці роднай, трапіла пэўная частка этнічных беларусаў, якія ва ўмовах этанакіраванай палітыкі русіфікацыі перанялі рускую мову. Не выключана, што ў групу рускамоўных гарадзенцаў трапіла і частка праваслаўных беларусаў. Паказальным з’яўляецца той факт, што ў 1903 г. агульны дэпартамент Міністэрства ўнутраных спраў таумачыў віленскаму губернатару, што рускія – гэта “належаць ад нараджэння да рускіх падданных і праваслаўных ды нежанатыя на каталічках”<sup>14</sup>. Трэба ўлічваць і той факт, што на момант перапісу тут былі размешчаны значныя вайсковыя кантынгенты. Абсалютная большасць жаўнераў і афіцэраў былі рускімі, выхадцамі з цэнтральных расейскіх губерняў.

Зразумела, што лічба 5434 чалавек (11,6 % сярод жыхароў Гародні), якія назвалі роднай мовай беларускую, не поўнасьцю адлюстроўвае сапраўдную прысутнасць у горадзе прадстаўнікоў беларускага этнасу, бо частка іх з’яўлялася польскамоўнымі (пераважна землеўладальнікамі), а частка – рускамоўнымі (чыноўнікамі, святары).

Даволі дакладна моўны крытэрыі ідэнтыфікуе габрэяў, якіх у Гародні ў 1897 г. аказалася 22 384 чалавек, ці 47,7%. Не так адзначна і проста вызначаецца колькасць татараў, бо “беларускія татары складаюць асаблівую супольнасць,

<sup>11</sup> Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб., 2004. С. 44 – 45.

<sup>12</sup> Тамсама. С. 17 – 36.

<sup>13</sup> Вашкевіч А., Нарэль Д. Паміж Ласоснай і Чорнай Ганчай: Гісторыя каталіцкіх парафій у паўднёва-усходняй частцы Аўгустоўскай пушчы. Менск, 2006; Вашкевіч А. Грэка-каталіцкае насельніцтва Аўгустоўшчыны ў канцы XVIII – пачатку XX ст. (канфесійныя змены і фарміраванне этнічнай свядомасці) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Т. 24. Białystok, 2005. S. 39 – 61.

<sup>14</sup> Цыт. па: Шыбека З.В. Гароды Беларусі (60-я г. 19 – пачатак 20 ст.). С. 169.

Дыяграма 2

## Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. паводле веравызнання

адной з характэрных рыс якой з'яўляецца славянамоўнасць. Сваю родную мову татары страцілі вельмі рана. Звесткі пра гэта знаходзім у крыніцах XVI – XVII ст.<sup>15</sup> Такім чынам, сапраўдная колькасць прадстаўнікоў татарскага этнасу тэарэтычна можа быць большай за колькасць назваўшых роднай мовай татарскую (804 чал. ці 1,7 %).

А.Даброньскі слухна звярнуў увагу на розныя паказчыкі размеркавання мужчынскага і жаночага насельніцтва паводле роднай мовы. Сярод мужчынаў (разам з войскам) 40,2% назвалі роднай габрэйскую мову, 29,1% – рускую, 13,4% – беларускую, 11,8% – польскую, 3% – татарскую, 0,7% – нямецкую, 0,6% – чувашскую. Сярод жанчынаў (без вайскоўцаў, але разам з іх сваякамі) гэтыя прапорцыі больш праўдзівыя: габрэйская мова – 57,7%, польская – 18,2%, руская – 13,4%, беларуская – 9,2%, нямецкая – 1%. А.Даброньскі выключыў узроставую групу 20 – 29 гадоў (тым самым вайскоўцаў). У выніку такіх падлікаў узрасла ўдзельная вага габрэяў – да 62 – 63%, польскамоўных гарадзенцаў – да 16 – 18%; а беларускамоўных знізілася да 5 – 7%<sup>16</sup>. Рускамоўныя гарадзенцы, згодна з нашымі падлікамі па такому ж прынцыпу, складалі каля 10 – 12%.

Табліца 2

## Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па веравызнанню\*

Веравызнанне	муж	жан	усяго	%
Ўдзёі	10 966	11 718	22 684	48,35333
Праваслаўныя	10 564	3 522	14 086	30,02579
Католікі	4 225	4 470	8 695	18,53431
Мусульмане	864	72	936	1,995183
Лютэране	231	226	457	0,974144
Стараабрадцы	30	15	45	0,095922
Рэфарматы	1	4	5	0,010658
Англікане	3		3	0,006395
Армяна-грыгарыяне	2		2	0,004263
Усяго	26 886	20 027	46 913	100

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 106 – 117.

<sup>15</sup> Канапацкі І.Б., Смолік А.І. Гісторыя і культура беларускіх татар. Менск, 2000. С. 97.

<sup>16</sup> Dobroński A. Mieszkańcy Grodna w 1897 roku... S. 181 – 183.

**Канфесійная структура** Гародні паводле перапісу насельніцтва 1897 г. адлюстравана ў табліцы 2 і ў адпаведнай дыяграме.

Без уліку ўзроставай групы 20 – 29 гадоў (толькі так магчыма выключыць вайскоўцаў) уздельная вага праваслаўных зніжаецца да 18,5 %, а каталікоў узрастае да 20,4 %.

У далейшым аналізе мы засяродзім увагу на 4-х асноўных групам насельніцтва Гародні – назавём іх умоўна (з улікам адноснасці лінгвістычнага крытэрыя вызначэння нацыянальнай прыналежнасці) габрэямі, “рускімі”, “палякамі”, “беларусамі”. Толькі адносна габрэяў можна не ўжываць двухкоссэ.

Суданосіны паміж этнічнымі (паводле мовы) і канфесійнымі групамі насельніцтва горада адлюстроўваюць дадзеныя табліцы 3.

Табліца 3

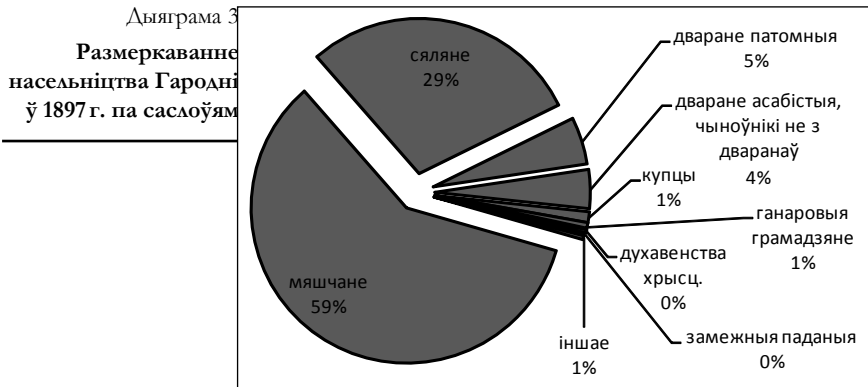
**Размеркаванне насельніцтва Гародні па роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская) і веравызнанню\***

	Габрэйская мова		Руская мова		Польская мова		Беларуская мова	
	чала-век	%	чала-век	%	чала-век	%	чала-век	%
Праваслаўныя			9793	96,3	83	1,2	3761	69,2
Каталікі			269	2,6	6695	98,5	1595	29,4
Стараабрадцы			33	0,3			12	0,2
Лютэране			72	0,7	16	0,2	6	0,1
Рэфарматы							2	0,04
Англікане							3	0,06
Іўдзеі	22380	100					39	0,7
Мусульмане							16	0,3
Усяго	22380	100	10167	100	6794	100	5434	100

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 106 – 117.

Габрэі, рускія, палякі мелі, па сутнасці, нацыянальныя цэрквы. Беларусы падобнага канфесійнага адзінства не мелі. 100 % габрэяў Гародні спавядалі іўдаізм, 96,3 % “рускіх” былі праваслаўнымі, 98,5 % “палякаў” з’яўляліся каталікамі. Сярод “беларусаў” Гародні знаходзім прадстаўнікоў васьмі веравызнанняў, але найбольш было праваслаўных (69,2 %) і каталікоў (29,4%). Рэлігійная раз’яднанасць беларусаў замаруджвала працэс фармавання нацыі.

Паводле падлікаў А.Даброньскага, 66,9% праваслаўных гарадзенцаў назвалі роднай мовай рускую, 30,2% – беларускую, 1,4% – польскую, 0,4% – украінскую. 77% каталікоў Гародні падалі ў якасці роднай мовы польскую, сярод жанчынаў-каталічак гэты паказчык большы – 80%. Для 18,4% жанчынаў каталіцкага веравызнання роднай мовай з’яўлялася беларуская. А.Даброньскі



звярнуў таксама ўвагу на наступныя дамінацыі: 98,7% іўдзеяў падалі габрэйскую мову ў якасці роднай; 97,7% праваслаўных карысталіся мовамі: рускай, беларускай, украінскай; 77% каталікоў – польскай; 71% лютэранаў – нямецкай; 85,3% мусульманаў належалі да турэцка-татарскай моўнай групы<sup>17</sup>.

Табліца 4

Размеркаванне насельніцтва Гарадні ў 1897 г. па саслоўям\*

Саслоўе	муж	жан	усяго	%
мяшчане	13231	14395	27626	59,13226
сяляне	10866	2744	13610	29,13162
дваране патомныя	1161	1135	2296	4,914489
дваране асабістыя, чыноўнікі не з дваранаў	973	923	1896	4,058306
купцы	267	258	525	1,12374
ганаровыя грамадзяне	150	124	274	0,586485
духавенства хрысц.	81	80	161	0,344614
замежныя паданья	61	83	144	0,308226
не указалі саслоўя	50	43	93	0,199062
не належаць да гэтых саслоўяў	48	44	92	0,196922
вайсковыя казакі	1		1	0,00214
ураджэнцы Фінляндыі		1	1	0,00214
Усяго	26889	19830	46719	100

\* Складзена і падлічана па далзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 290 – 291.

З развіццём рынкавых адносінаў выразныя межы, што дзямлілі саслоўі па-ступова знікалі. Аднак саслоўнасць заставалася істотным элементам грамадска-га жыцця парэфарменнай Расіі. Недахоп апублікаваных матэрыялаў перапісу

<sup>17</sup> Тамсама.



1897 г. аб саслоўнай структуры насельніцтва заключаецца ў тым, што вайскоўцы не вылучаліся асобна, а ўлічваліся сярод сялянцаў, мяшчанаў і іншых саслоўяў.

Такім чынам, самымі шматлікімі былі мяшчане (59,1 %) і сяляне (29,1%). Дваране патомныя разам з дваранамі асабістымі і чыноўнікамі не з дваранаў складалі каля 9 % насельніцтва. Уздзельная вага купецтва – 1,1%. Усе іншыя групы былі малалікімі, складалі менш за 1 % ад усяго насельніцтва горада.

Дадзеныя табліцы 5 дазваляюць прааналізаваць асаблівасці саслоўнага складу асноўных этнічных (паводле роднай мовы) групаў насельніцтва Гародні.

Табліца 5

### Размеркаванне насельніцтва Гародні па роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская) і саслоўям\*

Родная мова	дваране патомныя і іх сем'і				дваране асабістыя, чыноўнікі не з дваранаў і іх сем'і			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%
габрэйская					2	4	6	0,03
руская	491	468	959	9,1	580	532	1112	10,6
польская	438	586	1024	15	155	226	381	5,6
беларуская	200	235	435	8	198	126	324	5,7

Родная мова	духавенства хрысціянскае і іх сем'і				купцы і іх сем'і			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%
габрэйская					202	197	399	1,8
руская	50	45	95	0,9	48	39	87	0,8
польская	10	7	17	0,2	7	4	11	0,2
беларуская	19	26	45	0,8	5	13	18	0,3

Родная мова	Мяшчане				сяляне			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%
габрэйская	10537	11298	21835	97,5	37	24	61	0,3
руская	863	753	1616	15,4	5666	770	6436	61,2
польская	1167	1695	2862	42	1363	1085	2448	35,9
беларуская	546	547	1093	20,1	2587	826	3413	62,8

Родная мова	вайсковыя казакі				ганаровыя грамадзяне і іх сем'і				асобы, якія не належаць да гэтых саслоўяў	
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%	усяго	%
габрэйская					24	29	53	0,2	15	0,1
руская	1		1	0,01	95	60	155	1,5	22	0,2
польская					4	10	14	0,2	20	0,3

беларуская					21	22	43	0,8	32	0,4
------------	--	--	--	--	----	----	----	-----	----	-----

Працяг табліцы 5 са стар. 111.

Родная мова	не указалі саслоўяў				замежныя паданья				усяго
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%	
габрэйская	10	5	15	0,1					22384
руская	20	8	28	0,3		4	4	0,04	10515
польская	7	8	15	0,2	9	13	22	0,3	6814
беларуская	7	18	25	0,5	2	3	5	0,1	5433

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 290 – 291.

Як бачым, сярод мяшчанскага саслоўя габрэі мелі абсалютную большасць. Пераважалі габрэі і сярод гарадзенскіх купцоў. Адначасна 97,5 % габрэяў былі мяшчанамі.

Большасць “рускіх” належалі да сялянаў – 61,2 %; мяшчанамі былі 15,4 %; асабістымі дваранамі і чыноўнікамі не з дваранаў – 10,6 %; патомнымі дваранамі – 9,1 %; ганаровымі грамадзянамі – 1,5 %; духавенствам – 0,9%; купецтвам – 0,8%. “Рускія” былі лідэрамі ў групах асабістых дваранаў і чыноўнікаў не з дваранаў, ганаровых грамадзянаў, духавенства, сялянства. Колькасць рускамоўных сярод сялянаў завышаная за кошт вайскоўцаў, пра што відавочна сведчыць значная перавага мужчынаў (5666) над жанчынамі (770). Толькі 28 % жанчынаў сялянскага саслоўя назвалі роднай рускую мову.

“Палякі” размяркоўваліся па саслоўям наступным чынам: 42 % – мяшчане; 35,9% – сяляне; 15% – патомныя дваране; 5,6% – асабістыя дваране і чыноўнікі не з дваранаў; 0,7% – купцы; 0,3% – замежныя паданья; 0,2% – ганаровыя грамадзяне; 0,2% – духавенства. “Палякі” былі лідэрамі ў групах патомнага дваранства і замежных паданых.

62,8% “беларусаў” Гародні былі сялянамі; 20,1% – мяшчанамі; 8% – патомнымі дваранамі; 6% – асабістымі дваранамі, чыноўнікамі не з дваранаў; 0,8% – ганаровымі грамадзянамі; 0,8% – духавенствам; 0,3% – купецтвам. Перавага сярод беларускамоўных гарадзенцаў прадстаўнікоў сялянскага саслоўя ва многім тлумачыцца ўлікам вайскоўцаў. Толькі 30 % сялянак Гародні назвалі роднай мовай беларускаю.

Этнічны (павадле роднай мовы) склад саслоўных групаў насельніцтва Гародні ў 1897 г. адлюстраваны ў табліцы 6.

У групе патомных дваранаў дамінавалі “палякі”. Сярод дваранаў асабістых і чыноўнікаў не з дваранаў, а таксама духавенства, сялянаў, ганаровых грамадзянаў пераважалі “рускія”. У групах купцоў і мяшчанаў найбольш было габрэяў. Трэба звярнуць увагу, што перавага “рускіх” сярод сялянаў тлумачыцца ўлікам вайскоўцаў.

Табліца 6

**Удзельная вага (у %) асноўных этнічных групаў  
(паводле роднай мовы) сярод прадстаўнікоў саслоўяў Гародні ў 1897 г.\***

Саслоўі	габрэі	“рускія”	“палякі”	“беларусы”
дваране патомныя		41,8	44,6	18,9
дваране асабістыя, чыноўнікі не з дваранаў	0,3	58,6	20	17
духавенства хрысц.		59	10,6	28
купцы	76	16,6	2	3,4
мяшчане	79	5,8	10,3	4
сялянс	0,4	47,3	18	25
ганаровыя грамадзяне	19,3	56,6	5,1	15,7
замежныя паданыя		2,8	15,2	3,5

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 290 – 291.

Асаблівасці саслоўнай структуры Гародні адлюстроўваюць агульную для Беларусі тэндэнцыю існавання істотных адрозненняў сярод мясцовага насельніцтва розных нацыянальнасцей. У выніку шэрагу фактараў не існавала прамой прапорцыі паміж нацыянальным складам усяго насельніцтва і прадстаўніцтвам народаў у розных пластах грамадства. У канцы XIX ст. ніводны этнас Беларусі не меў поўнай, завершанай сацыяльна-класавай структуры, якая цалкам адпавядала б ладу буржуазнага грамадства. Найбольш выразна гэта відаць на прыкладзе беларусаў, якія дамінавалі сярод сялянства. Такім жа чынам, ва ўмовах няпоўных сацыяльных структур, ішло развіццё і іншых народаў, якія жылі ў Беларусі.

А цяпер паглядзім на суадносіны саслоўных групаў з месцам нараджэння іх прадстаўнікоў.

Табліца 7

**Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г.  
па саслоўным групам і месцу нараджэння\***

	Усе саслоўі			
	муж	жан	усяго	%
Ураджэнцы Гарадзенскага ўезда	11077	12741	23818	50,8
Ураджэнцы іншых уездаў Гарадзенскай губ.	4157	3812	7969	17
Ураджэнцы іншых губерняў	11574	3357	14931	31,8
Ураджэнцы іншых дзяржаў	81	120	201	0,4
Усяго	26889	20030	46919	100

Працяг табліцы 7. Пачатак на с. 113.

	Сельскія саслоўі (сяляне і інш.)				
	муж	%	жан	усяго	%
Ураджэнцы Гарадзенскага ўезду	977	9	843	1820	13,4
Ураджэнцы іншых уездаў Гарадзенскай губ.	1751	16,1	1162	2913	21,4
Ураджэнцы іншых губерняў	8136	74,9	730	8866	65,1
Ураджэнцы іншых дзяржаў	3	0,03	9	12	0,1
Усяго	10867	100	2744	13611	100

	Дваране патомныя				Дваране асабовыя і чыноўнікі не з дваранаў			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%
Ураджэнцы Гарадзенскага ўезду	319	441	760	30,4	275	330	605	32
Ураджэнцы іншых уездаў Гарадзенскай губ.	210	287	497	20	193	192	385	20,3
Ураджэнцы іншых губерняў	632	598	1230	49,3	501	392	893	47
Ураджэнцы іншых дзяржаў		9	9	0,4	4	9	13	0,7
Усяго	1161	1335	2496	100	973	923	1896	100

	Асобы іншых саслоўяў			
	муж	жан	усяго	%
Ураджэнцы Гарадзенскага ўезду	9506	11127	20633	71,4
Ураджэнцы іншых уездаў Гарадзенскай губ.	2003	2171	4174	14,4
Ураджэнцы іншых губерняў	2305	1637	3942	13,6
Ураджэнцы іншых дзяржаў	74	93	167	0,6
Усяго	13888	15028	28916	100

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 42 – 45.

З дадзеных табліцы 7 па ўсіх саслоўных групах відаць, што ў Гародні дамінавалі ўраджэнцы Гарадзенскага ўезду (50,8%), на другім месцы былі ўраджэнцы іншых губерняў (31,8%), затым ішлі ўраджэнцы іншых уездаў Гарадзенскай губерні (17%), незначны працэнт складалі тыя, хто паходзіў з іншых дзяржаваў (0,4%). Гэтыя дадзеныя, безумоўна, дэфармаваныя ўлікам вайскоўцаў, што ярка бачна па значнай перавазе мужчынаў сельскіх саслоўяў, якія паходзяць з іншых губерняў (74,9%). У гэтай групе (яна выдзелена тлустым) мужчыны пераўзыходзілі па колькасці жанчынаў у 11 разоў. Сярод дваранаў двух групаў большасць складалі ўраджэнцы іншых губерняў. Але калі ўраджэнцаў Гарадзенскага ўезду суміраваць з ураджэнцамі іншых уездаў Гарадзенскай губерні, то

мясцовых дваранаў атрымаецца больш за тых, хто паходзіць з іншых губерняў. У цэлым жа ў Гародні дамінавалі мясцовыя ўраджэнцы.

Матэрыялы перапісу 1897 г. утрымліваюць звесткі аб месцы нараджэння не-тутэйшага насельніцтва. У Гародні падчас перапісу жылі (ці служылі) 10664 муж. і 2104 жан., якія былі ўраджэнцамі 49-ці губерняў Еўрапейскай Расеі (ад Астраханскай да Яраслаўскай), у тым ліку Віленскай губерні – 1732 муж., 641 жан., Віцебскай – 198 муж., 125 жан., Мінскай – 1075 муж., 199 жан., Магілёўскай – 204 муж., 53 жан. Відавочна, што дадзеныя, напрыклад, па ураджэнцах Валагодскай (3103 муж., 99 жан.) ці Казанскай губерні (1646 муж., 8 жан.) адлюстроўваюць вайскоўцаў, бо толькі гэтым фактам можна патлумачыць такую значную перавагу мужчынаў. Перапіс зафіксаваў у Гародні 820 муж. і 1171 жан., якія паходзяць з 10-ці т. зв. “Прывіслінскіх” губерняў; 33 муж., 25 жан. – з Каўказа; 10 муж., 11 жан. – з Сібіры; 7 муж., 9 жан. – з Сярэдняй Азіі; 11 муж., 4 жан. – з Фінляндыі; 31 муж., 26 жан. – з Аўстра-Венгрыі; 23 муж., 47 жан. – з Прусіі і г.д.<sup>18</sup>

Прааналізуем гендэрныя асаблівасці асноўных этнічных групаў. Для гэтага скарыстаем дадзеныя табліцы 1, якія паказваюць, што перавага мужчынаў над жанчынамі была асабліва значнай у “татараў” (у 88 разоў!). Перавага мужчынаў над жанчынамі была высокай у “рускіх” (амаль у 3 разы), “беларусаў” (амаль у 2 разы). Адваротная сітуацыя была ў габрэяў і “палякаў”, тут жанчынаў было больш за мужчынаў. У цэлым жа, у Гародні мужчыны колькасна пераўзыходзілі жанчынаў у 1,3 разоў, што адпавядае агульнай тэндэнцыі. Гародні як цэнтры прамысловай вытворчасці, кіравання, культуры мелі патрэбу ў мужчынах, бо выкарыстанне жаночай працы ў тэа часы было абмежаваным.

Спалучыўшы гэтыя дадзеныя са звесткамі табліцы 8, можна яшчэ раз упэўніцца ў мілітарызаванасці Гародні. Звяртаюць на сябе ўвагу высокія паказчыкі ўдзельнай вагі прадстаўнікоў узроставай групы 20 – 29 гадоў сярод “рускіх” (58,7 %) і сярод “беларусаў” (49,2 %). Калі прааналізаваць суадносіны полаў ва ўзроставых групах, то колькасная перавага мужчынаў стваралася коштам моладзі ва ўзросце 20 – 29 гадоў: у “рускіх” – амаль у 10 разоў, у “беларусаў” – у 5 разоў. Такую значную колькасную перавагу мужчынаў у гэтых групах стваралі вайскоўцы, у нейкай ступені – чаляднікі і вучні сярэдніх навучальных устаноў.

Сярод дзяцей (да 10 гадоў) суадносіны хлопчыкаў і дзяўчынак былі, прыкладна роўнымі ва ўсіх групах насельніцтва. Самымі пяматдзетнымі сем’ямі з’яўляліся габрэйскія (дзеці да 10 гадоў складалі 26,5 % ад усёй колькасці чалавек у сем’ях), самыя маладзетныя – “беларускія” (адпаведны паказчык складаў каля 11,7 %).

Полавы склад узроставай групы 10 – 19 гадоў паказвае перавагу тут дзяўчатаў. Гэта характэрна не толькі для Гародні, але і для ўсіх гарадоў Беларусі. А вось па Еўрапейскай Расеі гэты паказчык быў на карысць хлопцаў. Захар Шыбека патлумачыў такую дэмаграфічную асаблівасць мясцовых гарадоў найўнасцю

<sup>18</sup> Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XI. Гродненская губерния. С.46 – 54.

ў іх сеткі публічных дамоў, шырокім выкарыстоўваннем працы дзяўчынак на гарадскіх тытунёвых фабрыках і ў хатняй гаспадарцы гараджанаў<sup>19</sup>. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што самы высокі працэнт тых, каму было 60 і болей гадоў назіраўся ў “палякаў”, што было, верагодна, вынікам больш высокага ўзроўню жыцця гэтай групы насельніцтва.

Табліца 8

**Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская) і ўзроставых групах\***

Родная мова	дзеці да 1 года				1 - 9 гадоў				10 - 19 гадоў			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%	муж	жан	уся-го	%
габрэйская	328	330	658	2,9	2668	2618	5286	23,6	2169	3054	5223	23,3
руская	96	100	196	1,9	624	642	1266	12	532	602	1134	10,8
польская	87	81	168	2,5	525	510	1035	15,2	549	618	1167	17,1
беларуская	52	24	76	1,4	279	282	561	10,3	267	324	591	10,9

Родная мова	20 - 29 гадоў				30 - 39 гадоў				40 - 49 гадоў			
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%
габрэйская	2277	2011	4288	19,2	1163	1222	2385	10,7	748	871	1619	7,2
руская	5596	575	6171	58,7	442	323	765	7,3	232	213	445	4,2
польская	898	781	1679	24,6	413	582	995	14,6	258	288	546	8
беларуская	2233	438	2671	49,2	372	266	638	11,7	158	208	366	6,7

Родная мова	50 - 59 гадоў				60 і болей гадоў				Усяго		
	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго	%	муж	жан	усяго
габрэйская	704	806	1510	6,7	755	652	1407	6,3	10820	11564	22384
руская	141	125	266	2,5	163	107	270	2,6	7828	2687	10515
польская	186	317	503	7,4	250	468	718	10,5	3169	3645	6814
беларуская	113	145	258	4,8	124	146	270	5	3600	1834	5434

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 166 – 167.

Дададзеныя табліцы 9 паказваюць сямейнае становішча асноўных групаў гарадзенцаў. Найбольшы працэнт халастых і незамужніх быў у “рускіх” (асабліва мужчынаў); удовых – у “палякаў”; тых, хто быў у шлюбе, а таксама разведзеных – у габрэяў.

У традыцыйным грамадстве сямейныя адносіны рэгламентаваліся рэлігіяй. Азначаныя асаблівасці хутчэй за ўсё выцякаюць менавіта з асаблівасцяў рэлігійных прадпісанняў. Так, сітуацыю з сямейным становішчам габрэяў можна патлумачыць тым, што нягледзячы на тое, што традыцыя арыентавала габрэяў на

абавязковасць шлюбу, іўдаізм дазваляў разводы. У Торы і Талмудзе педантычна пералічваліся ўсе магчымасці разводу: адмова мужа ці жонкі выконваць шлюбныя абавязкі на працягу года, абраза бацькоў супрацьлеглага боку, брыдкаслоўе ў адносінах паміж мужам і жонкай<sup>20</sup>. У “рускіх” мужчынаў праэнт халастых завышаны 3-за ўліку вайскоўцаў.

Табліца 9

**Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская) і сямейнаму становішчу\***

Родная мова	халастыя, незамужнія					
	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	6719	62	6810	58,9	13529	60,4
руская	6453	82,4	1759	65,5	8212	78,1
польская	2122	67	2032	55,8	4154	61
беларуская	2542	70,6	953	52	3495	64,3

Працяг табліцы 9. Пачатак на с.

Родная мова	у шлюбе					
	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	3872	35,8	3941	34	7813	34,9
руская	1309	16,7	714	26,6	2023	19,2
польская	960	30,3	1060	29,1	2020	29,7
беларуская	1010	28	681	37,1	1691	31,1

Родная мова	Удовыя					
	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	204	1,9	750	6,5	954	4,3
руская	64	0,8	210	7,8	274	2,6
польская	82	2,6	550	15,1	632	9,3
беларуская	46	1,2	198	10,8	244	4,5

Родная мова	разведзены						не указалі		
	муж	%	жан	%	усяго	%	муж	жан	усяго
габрэйская	16	0,1	63	0,5	79	0,4	9		9
руская	1	0,01	2	0,07	3	0,03	1	2	3
польская	2	0,06		0	2	0,03	3	3	6
беларуская	1	0,03	2	0,1	3	0,06	1		1

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 177.

<sup>20</sup> Соболевская О., Гончаров В. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы. Донецк, 2005. С.287.

Праблема занятасці і прафесійнай структуры гараджанаў Беларусі, у тым ліку і жыхароў Гародні, паводле матэрыялаў перапісу 1897 г. разглядалася ў працы З.Шыбека<sup>21</sup>. Выкарыстаўшы дадзеныя XXI табліцы з апублікаваных матэрыялаў перапісу 1897 г., дзе гараджане размеркаваныя па 65-ці асноўных занятках, згрупаваўшы іх адпаведным чынам, З.Шыбека вызначыў прафесійную структуру Гародні наступным чынам.

Табліца 10

**Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г.  
па асноўных відах заняткаў\***

Групы заняткаў	Пазіцыі па крыніцы	% насельніцтва
Прамысловасць	22 – 37, 39 – 40	23,9
Будаўніцтва	38	5,1
Транспарт, сувязь	41 – 45	4,7
Сельская і лясная гаспадарка	17 – 21	1,8
Гандаль	47 – 62	13,1
Кіраванне і войска	1 – 2, 4	26,7
Вольныя прафесіі (прыватная горыдычная, навучальна-выхаваўчая, урачэбная дзейнасць, навук, літаратура, мастацтва)	3, 9 – 11	3,9
Чаляднікі (прыватная служба, прыслуга, падзёншчыкі)	8, 12 – 13, 46	10,7
Ранце, дома- і землеўладальнікі	14	5,4
Іншыя (святары, пенсіянеры, асобы неакрэсленых заняткаў)	5 – 7, 15 – 16, 63 – 65	4,7

\* Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я г. 19 – пачатак 20 ст.). Менск, 1997. С.74, 223.

Такім чынам, ніводная галіна гаспадаркі не забяспечвала пражыванне больш паловы жыхароў. А гэта значыць, што Гародня, як і амаль усе гарады Беларусі, з’яўлялася шматфункцыянальным цэнтрам. Аднак горад вылучаўся тым, што найбольшая частка насельніцтва (26,7%) служыла ў войску або належала да адміністрацыі.

Пры аналізе прафесійнай структуры гарадзенцаў А.Даброньскі выключыў вайскоўцаў (9471 чал. самастойнага насельніцтва). У выніку такіх падлікаў цывільнае насельніцтва Гародні размеркавалася паводле групаў заняткаў наступным чынам.

<sup>21</sup> Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я г. 19 – пачатак 20 ст.). С.74, 170 – 173, 223 – 224, 260 – 261.



Табліца 11.

**Прафесійная структура цывільнага насельніцтва Гародні ў 1897 г. (%)\***

Групы заняткаў	муж.	жан.	усяго
Адміністрацыя, вольныя прафесіі	14,7	3,4	10,5
Гандаль, фінансы, паслугі	12,3	10,1	11,5
Камунікацыя, сувязь	6,6	0,1	4,2
Прамысловасць, рамяство	38,3	27,7	34,4
Сельская гаспадарка	2,5	0,5	1,8
Служба	9,5	34,5	19
Іншыя	16,1	23,7	18,6

\* Dobroński Adam. Mieszkańcy Grodna w 1897 roku // *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)* / pod red. Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza. Białystok, 1997. S. 186.

Такім чынам, без уліку вайскоўцаў найбольшая колькасць самастойнага насельніцтва горада знаходзіла заробкі ў галіне прамысловасці і рамяства.

Пры разглядзе занятасці насельніцтва Гародні паводле матэрыялаў перапісу 1897 г. А.Каляга і Л.Рудзікава<sup>22</sup> звярнулі ўвагу на тое, што табліцы па занятках насельніцтва – адны з найбольш недасканалых у апублікаваных матэрыялах перапісу 1897 г. Недахопамі гэтых звестак з’яўляюцца наступныя: да самастойнага (маюць свой заробак і сродкі да існавання) насельніцтва аднесены толькі главы гаспадарак, хаця ўдзел сваякоў у вытворчасці мог быць не меншым. Таксама ўказаная прыналежнасць работніка да пэўнай галіны эканомікі без пазначэння яго канкрэтнага занятка (напрыклад, у графе “Апрацоўка валакністых рэчываў” падаюцца разам ткач, слесар, вартаўнік і дырэктар ткацкай фабрыкі). Даследаванне А.Калягі і Л.Рудзікавай зробленае з выкарыстоўваннем сучасных інфармацыйных тэхналогій, утрымлівае шэраг табліц і дыяграмаў. Прывядзём некаторыя вынікі падлікаў аўтарай, дадаўшы неабходныя каментары.

Табліца 12

**Удзельная вага самастойнага насельніцтва Гародні ў 1897 г.\***

	% “самастойных мужчынаў”	% “самастойных жанчынаў”	усяго
Габрэі	24,24%	11,50%	35,74%
“Рускія”	26,55%	2,93%	29,48%
“Беларусы”	12,16%	2,42%	14,58%
“Палякі”	8,44%	5,87%	14,31%

\* Коляго О.В., Рудикова Л.В. Занятость населения Гродно по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. // *Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. Гародня, 2007. С. 92.*

Дадзеныя табліцы 12 сведчаць, што сярод мужчынаў Гародні было 39% “самастойных”, сярод жанчынаў – 17,7%. Занятасць мужчынаў у 2,2 разоў перавышала занятасць жанчынаў. Самы высокі працэнт самастойных мужчынаў быў у “рускіх”, а па колькасці самастойных жанчын лідзіравалі (з вялікім адрывам) гарадзенскія габрэі. Галоўным заняткам мужчынаў-габрэяў па традыцыі лічылася вывучэнне рэлігійнага Закону. Яны часта знаходзіліся ў ад’ездах з-за імкнення да ведаў і неабходнасці звароту да вядомых рэлігійных аўтарытэтаў з іншых мясцінаў, альбо з-за пошуку заробкаў. Жанчынам прыходзілася не толькі займацца хатняй гаспадаркай і выхоўваць дзяцей, але і зарабляць на жыццё. Габрэі часта ўзначальвалі гандлёвыя і прамысловыя прадпрыемствы.

З дыяграмы размеркавання насельніцтва Гародні па катэгорыям заняткаў, змешчанай у артыкуле А.Калягі і Л.Рудзікавай, відаць, што па колькасці занятых на першым месцы была ваенная дзейнасць (каля 9,5 тыс. чал.), на другім – гандаль (больш за 4,5 тыс.), на трэцім (з невялікім адрывам ад гандлю) – прамысловая вытворчасць<sup>23</sup>.

Асаблівасці прафесійнай дзейнасці прадстаўнікоў асноўных этнічных (паводле мовы) групаў Гародні прадстаўляюць табліцы 13 і 14. Неабходна патлумачыць, што пад грамадскай дзейнасцю разумеюцца: “грамадская і саслоўная служба”, “служба пры дабрачынных установах”, “крэдытныя і грамадскія камерцыйныя установы” (пункты 2, 12, 46 з табліцы ХХІ апублікаваных матэрыялаў перапісу 1897 г.). У паняцце “індыўідуальная дзейнасць уключаныя: “прыватная юрыдычная дзейнасць”, “служба прыватнага прыслугаю, падзёншчыкам” (пункты 3, 13). “Жывуць за кошт прыбыткаў” – маюцца на ўвазе тыя, хто існуе за кошт “прыбыткаў з капітала і нерухомай маёмасці, сродкаў бацькоў і сваякоў”, “сродкаў ад скарбу, грамадскіх устаноў і прыватных асобаў” (пункты 14, 15).

Табліца 13

### Занятасць мужчынскай часткі насельніцтва Гародні ў 1897 г.\*

	Від дзейнасці		
Габрэі	Прамысловая вытворчасць	Гандаль	Ваенная дзейнасць
“Рускія”	Ваенная дзейнасць	Грамадская дзейнасць	Жывуць за кошт прыбыткаў
“Беларусы”	Ваенная дзейнасць	Індыўідуальная дзейнасць	Грамадская дзейнасць
“Палякі”	Ваенная дзейнасць	Прамысловая вытворчасць	Індыўідуальная дзейнасць

\* Коляго О.В., Рудикова Л.В. Занятость населения Гродно по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. // Гарды Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. Гародня, 2007. С. 94.

<sup>23</sup> Тамсама. С. 93.

Табліца 14

## Занятасць жаночай часткі насельніцтва Гародні ў 1897 г.\*

Габрэі	Від дзейнасці		
	Прамысловая вытворчасць	Індывідуальная дзейнасць	Гандаль
“Рускія”	Індывідуальная дзейнасць	Жывуць за кошт прыбыткаў	Прамысловая вытворчасць
“Беларусы”	Індывідуальная дзейнасць	Жывуць за кошт прыбыткаў	Чысціня і гігіена
“Палякі”	Індывідуальная дзейнасць	Жывуць за кошт прыбыткаў	Чысціня і гігіена

\* Коляго О.В., Рудикова Л.В. Занятость населения Гродно по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. // Города Беларуси ў кантэксте палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. Гародня, 2007. С. 94.

Такім чынам, у гандлёва-прамысловую дзейнасць Гародні, як і паўсюль у “мяжы аселасці”, найбольш ангажаванымі былі габрэі, прычым не толькі мужчыны, але і жанчыны. Прамысловая вытворчасць уваходзіла таксама ў лік прыярытэтных заняткаў мужчынаў-“палякаў” (займала 2-е месца), жанчынаў-“рускіх” (займала 3-е месца). Служба ў войску была галоўным заняткам у “рускіх”, “беларускіх”, і “польскіх” мужчынаў. Грамадскую дзейнасць заўважаем сярод найбольш распаўсюджаных заняткаў “рускіх” мужчынаў (на 2-м месцы), “беларусаў” (на 3-м месцы). Пашпыранымі былі заняткі, звязаныя з індывідуальнай дзейнасцю: на 2-м і 3-м месцы ў “беларусаў” і “палякаў”, на 1-м – у “рускіх” жанчынаў, “беларусаў”, “полек”. Большасць жанчын (за выключэннем габрэек) не вялі самастойнай эканамічнай дзейнасці, а жылі, галоўным чынам, за кошт сродкаў мужоў.

Напрыканцы разгляду прафесійнай структуры Гародні ў 1897 г. звернемся да падлікаў А.Даброньскага, якія датычаць асаблівасцяў гаспадарчай дзейнасці асноўных этнічных (паводле мовы) групаў насельніцтва. Найбольш цывільных асобаў з роднай рускай мовай (каля 27 % усёй “папуляцыі”) знаходзіліся ў групе “адміністрацыя і вольных прафесій”. Падабнай была сітуацыя і ў беларускамоўных гарадзенцаў: у гэтай галіне іх было занята каля 17,5 %. Часцей былі занятыя прамысловасцю і рамёствамі “палякі” (каля 21,5 %), немцы (каля 23 %) і габрэі (каля 50,5 %). Калі за 100 % прыняць усіх асобаў з адпаведнай групы заняткаў, то ў “адміністрацыі і вольных прафесіях” найбольш (каля 37 %) было “рускіх”; у “гандлі, фінансах і паслугах” – габрэяў (каля 84 %); габрэі таксама дамінавалі ў групах “камунікацыі і сувязь” (каля 55,5 %) і “прамысловасць, рамяство” (каля 77,5 %). У сельскай гаспадарцы першае месца займалі “палякі” (33%), затым ішлі “беларусы” (25,5%). У войску 54,3 % аднесення да “рускіх”, 20,3 % - да “беларусаў”, 7,3 % - да габрэяў, 5,7 % - да “палякаў”, 0,3 % - да немцаў. Значны працэнт жаўнераў (12,1 %) адносіліся да моўных групаў з тэрыторыі Азіі<sup>24</sup>.

<sup>24</sup> Dobroński A. Mieszkańcy Grodna w 1897 roku... S. 187.

Пры аналізе дадзеных, якія ілюструюць узровень пісьменнасці насельніцтва, трэба ўлічваць, што асноўным крытэрыем гэтага паказчыка з’яўлялася ўменне чытаць па-руску. Пісьменнасць у іншых мовах фіксавалася толькі пры няздольнасці рэспандэнта чытаць па-руску. Гэтыя акалічнасці скажаюць сапраўдную карціну пісьменнасці насельніцтва Гародні паводле перапісу 1897 г.

Агульны ўзровень пісьменнасці гарадзенцаў (разам з вайскоўцамі) складаў 53,9%. Звернем увагу, што гэта не лепшы паказчык у Гарадзенскай губерні. Напрыклад, пісьменнасць ва ўездным горадзе Ваўкавыску была на ўзроўні 57,6 %, а ў “заштатным” Адэльску – 66,6 %<sup>25</sup>. Узровень пісьменнасці сярод мужчынаў Гародні быў 60,7 %, сярод жанчынаў – 44,8 %. З пісьменных мужчынаў гораду закончылі ўніверсітэты 1,1 %; тэхнічныя ВНУ – 0,1 %; спецыяльныя сярэднія навучальныя ўстановы – 0,7 %; сярэднія навучальныя ўстановы – 6,5 %; вышэйшыя ваенныя вучылішчы – 0,1 %; сярэднія ваенныя вучылішчы – 2,3 %. З пісьменных гараджанак закончылі ўніверсітэты 0,1 %; тэхнічныя ВНУ – 0,1 %; спецыяльныя сярэднія навучальныя ўстановы – 0,4 %; сярэднія навучальныя ўстановы – 14,8 %<sup>26</sup>. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што сярод жанчынаў быў значна большы працэнт асобаў з сярэдняй адукацыяй, чым сярод мужчынаў.

Аналіз узроўню пісьменнасці гарадзенцаў па ўзроставых групам зроблены А.Даброньскім<sup>27</sup>. Разгледзім, якія асаблівасці былі ўласцівыя ўзроўню пісьменнасці прадстаўнікоў асноўных этнасаў (паводле моўнага крытэрыя) Гародні.

Табліца 15

**Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская) і пісьменнасці\***

Родная мова	усяго			у т.л. пісьменных па-руску					
	муж	жан	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	10820	11564	22384	3351	31	2260	19,5	5611	25
руская	7828	2687	10515	4468	57	937	34,9	5405	51,4
польская	3169	3645	6814	1402	44,2	1242	34	2644	38,8
беларуская	3600	1834	5434	1849	51,4	426	23,2	2275	41,9

Родная мова	пісьменных на інш. мовах					
	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	2618	24,2	1823	15,8	4441	19,8
руская	21	0,3	46	1,7	67	0,6
польская	190	6	578	15,9	768	11,3
беларуская	49	1,4	114	6,2	163	3

<sup>25</sup> Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XI. Гродненская губерния. С.1.

<sup>26</sup> Падлічана па: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XI. Гродненская губерния. С. 63, 113.

<sup>27</sup> Dobroński A. Mieszkańcy Grodna w 1897 roku... S. 183, 185.

Родная мова	усяго пісьменных					
	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	5969	55,2	4083	35,3	10052	44,9
руская	4489	57,3	983	36,6	5472	52
польская	1592	50,2	1820	49,9	3412	50
беларуская	1898	52,7	540	29,4	2438	44,9

Родная мова	адукацыя вышэй за пачатковую					
	муж	%	жан	%	усяго	% ад пісьм.
габрэйская	117	2	297	7,3	414	4,1
руская	826	18,4	436	44,4	1262	23
польская	404	25,4	249	13,7	653	19,1
беларуская	345	18,1	346	64	691	28,3

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 168 – 169.

Колькасныя паказчыкі табліцы 15 сведчаць, што найбольш пісьменных у рускай мове было, натуральна, у носьбітаў гэтай мовы. Сярод пісьменных у іншых мовах адзіралі габрэі, а па жанчынах – “палякі”. Усяго пісьменных абодвух палоў было найбольш сярод “рускіх”, а сярод жанчын дамінавалі “полькі”. Адукацыя, вышэйшая за пачатковую, была найбольш характэрная для “беларусаў”. Асабліва ўражае высокі адукацыйны ўзровень беларускіх жанчынаў: 64 % з іх мелі адукацыю, вышэйшую за пачатковую.

Прааналізуем паказчыкі пісьменнасці па асноўных канфесійных групах.

Табліца 16

### Размеркаванне насельніцтва Гародні ў 1897 г. па вярэвызнанню і пісьменнасці\*

	колькасць			у тым ліку пісьменных					
	муж	жан	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
праваслаўныя	10564	3522	14086	6975	66	1856	52,7	8831	62,7
каталікі	4225	4470	8695	2602	61,6	2366	52,9	4968	57,1
іўдзеі	10966	11718	22684	6208	56,6	4494	38,4	10702	47,1
стараабрадцы	30	15	45	17	56,7	7	46,7	24	53,3
мусульмане	864	72	936	329	38	58	80,6	387	41,3
пратэстанты	235	230	465	188	80	184	80	372	80

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 110 – 113.

Такім чынам, найбольш адукаванымі ў Гародні былі прадстаўнікі розных напрамкаў пратэстантызма. На другім месцы былі праваслаўныя, на трэцім – каталікі. Мусульмане ў цэлым адставалі ад усіх канфесійных групаў па колькасці пісьменных, але жанчыны-мусульманкі дэманстравалі высокі ўзровень пісьменнасці – 80,6 %.

Табліца 17

**Размеркаванне насельніцтва Гародні па веравызнанню, роднай мове (габрэйская, руская, польская, беларуская, татарская) і пісьменнасці\***

Родная мова	праваслаўныя					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
руская	7438	76	2355	24	9793	5029	67,6	1146	48,7	6175	63
беларуская	2698	71,7	1063	28,2	3761	1724	63,9	676	63,6	2400	63,8
польская	32	38,6	51	61,4	83	18	56,2	15	29,4	33	39,8

Родная мова	католікі					у т.л. пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
руская	154	57,2	115	42,8	269	75	48,7	90	78,3	165	61,3
беларуская	862	54	733	46	1595	508	58,9	200	27,3	708	44,4
польская	3116	46,5	3579	53,5	6695	1962	63	2044	57,1	4006	59,8

Родная мова	іўдзеі					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
габрэйская	10816	48,3	11564	51,7	22380	6085	56,3	4380	37,9	10465	46,8
беларуская	22	56,4	17	43,6	39	3	13,6	3	17,6	6	15,3

Родная мова	стараабрадцы					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
руская	27	81,8	6	18,1	33	17	62,7	4	66,7	21	63,6
беларуская	3	25	9	75	12			3	33,3	3	25

Родная мова	лютэране					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
руская	41	56,9	31	43	72	32	78	28	90	60	83,3
беларуская	3	50	3	50	6	3	100	2	66,7	5	83,3
польская	8	50	8	50	16	6	75	6	75	12	75

Родная мова	рэформаты					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
беларуская			2		2			2	100	2	100

Родная мова	англікане					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
беларуская	3				3	3	100			3	100

Родная мова	мусульмане					у т.л.пісьменныя					
	муж	%	жан	%	усяго	муж	%	жан	%	усяго	%
беларуская	9	56,2	7	43,8	16	2	22,2			2	12,5
татарская	790	99	8	1	798	266	33,7	8	100	274	34,3

\* Складзена і падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 168 – 169.

З дадзеных табліцы 17 вынікае, што найбольш высокім узроўнем адукацыі сярод “рускіх”, “палякаў”, “беларусаў” вылучаліся пратэстанцкіх напрамкаў хрысціянства (ад 75 да 100%). Больш за 60 % пісьменных было сярод праваслаўных “беларусаў” і “рускіх”, “рускіх” каталікоў і стараабрадцаў. Пісьменнасць дасягала амаль 60 % у каталікоў-“палякаў”. Габрэі-іўдзеі пісьменнымі былі на 46,8%. Самы нізкі паказчык пісьменнасці ў мусульманаў, назваўшых роднай мовай беларускую – 12,5 %.

Матэрыялы перапісу 1897 г. з’яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі Гародні канца XIX ст. Адзначаныя недахопы гэтых матэрыялаў часткова зніжаюць іх каштоўнасць. Адпаведна вялікае значэнне маюць неапублікаваныя матэрыялы гэтага перапісу. У НГАБ у Гародні ў фондзе Гарадзенскай губернскай перапіснай камісіі захавалася частка перапісных лістоў жыхароў нашага горада<sup>28</sup>. З дапамогай гэтых дадзеных можна паспрабаваць паглыбіць прадстаўлены вобраз гарадзенцаў рубяжа стагоддзяў.

Відавочна, што тагачасная гарадская супольнасць Гародні ўяўляла сабою складанае павуцінне этнаканфесійнай і сацыяльнай прасторы, на які ўплывалі розныя фактары, у т.л. фармаванне індустрыяльнага грамадства, афіцыйная палітыка русіфікацыі, высокі ўзровень мілітарызацыі Расейскай імперыі. Аднак Гародня, нават пасля стагоддзя расейскага панавання, не ператварылася ў расейскую правінцыю. Яна заставалася горадам Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Як швейцарскі даследчык Штэфан Родэвальд на прыкладзе Полацка, так і мы на прыкладзе Гародні, за ўніфікаваным фасадам рэгламентаванага дзяржаўнага механізму яскрава бачым мазаіку розных культур<sup>29</sup>. Гародня здолела захаваць уласную цывілізацыйна-культурную прастору.

<sup>28</sup> НГАБ у Гродне. Ф. 100, воп. 1, ад. з. 196, 197.

<sup>29</sup> Калі Полацк стаў Венецыяй? (Алег Дзярновіч піша пра кнігу Родэвальда Ш. “Аб Полацкай Венецыі: Калектыўныя дзеянні сацыяльных групаў гораду паміж Усходняй і Цэнтральнай Еўропай (Сярэднявечча, раньні Новы час, XIX ст. Да 1914 г.)” (Штутгарт, 2005) // Наша Ніва. № 25 (575). 10 ліпеня 2008. С. 11.

## Гродно и неманский водный путь. Конец XVIII – начало XX в.

То, что великие цивилизации обязаны своим рождением рекам – хрестоматийное утверждение. Не менее верно и то, что именно по берегам рек зарождались города. Беларусь в этом отношении не исключение. Речной вектор во многом обуславливал городскую историю. Связь Пинска и Турова по Припяти с Киевом, западная ориентация Полоцка по Двине, и Неман, пограничная река, предопределившая пограничную во всех отношениях судьбу древней Гародни.

С разделами Речи Посполитой в состав Российской империи вливались, в прямом смысле этого слова, новые водные пути. По третьему разделу сменил свою государственную принадлежность и Неманский водный путь. Его значение было сразу высоко оценено: «Ни́мен (или Мемель у немцев), есть одна из полезнейших рек Европейской России, которою производится знатное судоходство изо всей Литовския области и частию Волинии»<sup>1</sup>.

Первое учреждение, специально предназначенное для строительства и эксплуатации водных путей Российской империи – Департамент водяных коммуникаций, было создано в 1798 г. Кстати, в 1801-1803 гг. его возглавлял будущий государственный канцлер и владелец Гомельского имения граф Н.П. Румянцев. В этот период практические и изыскательские гидротехнические работы осуществлялись по инспекциям. В числе других водных путей судоходством по Неману ведала первая инспекция, а вот канал Огинского находился в ведении третьей инспекции<sup>2</sup>. В 1809 г. Департамент водяных коммуникаций был преобразован в Экспедицию водяных коммуникаций. Вся водная транспортная сеть была поделена на десять округов. К VI округу отошли Неман с притоками, Нарев, Бобр, канал Огинского, а также Припять, Горынь, Случь, Стырь, Пина, Ясельда. Общая длина путей этого округа составляла 2180 верст<sup>3</sup>.

23 июня 1865 г. в составе Министерства путей сообщения был вновь учрежден Департамент водяных сообщений. 31 декабря 1870 г. его реорганизо-

<sup>1</sup> Краткое описание внутренняго Российской империи водоходства между Балтийским, Черным, Белым и Каспийским морями, служащее изъяснением изданныя при Департаменте водяных коммуникаций гидрографическая карты, XIX в. сочиненное при оном Департаменте секретарем Бахтуринным. СПб., 1802. С. 68.

<sup>2</sup> Истомина Э.Г. Водные пути России во второй половине XVIII – первой половине XIX века. М., 1982. С. 39-40.

<sup>3</sup> Там же. С. 42.



вали в Департамент шоссейных и водных сообщений, а 3 мая 1899 г. переименовали в Управление водных и шоссейных сообщений и торговых портов<sup>4</sup>. Органами местного управления путями сообщения с 1836 г. становятся округа. Неманский бассейн входил в сферу деятельности Ковенского округа путей сообщения, с 1901 г. переименованного в Виленский округ путей сообщения. В самом Гродно располагалось управление судоходной дистанции. Кстати, на рубеже веков ее начальником служил представитель известной династии предпринимателей Скирмунтов – Болеслав.

Судоходство по Неману представляло сложную задачу. Регулярное судоходство начиналось от пристани Мосты, а выше по течению было возможно только по высокой воде, обычно весной, от Столбцов и Нового Свержежня. Сложными были и условия навигации. Трудности создавало извилистое неманское русло с каменистыми перекатами и порогами. Отдельные участки реки летом страдали от мелководья. Однако все эти проблемы не стали непреодолимым препятствием для интенсивного транспортного освоения Немана, как во времена Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой, так и в Российской империи. На наш взгляд, особую роль здесь сыграла экспортная ориентированность Немана. Ведь его устье контролировалось другим государством – Пруссией, и поэтому значение Немана, как торговых ворот на Запад, перевешивало трудности навигации.

Вплоть до образования в 1842 г. Ковенской губернии, Гродно был не только крупнейшим, но и единственным губернским городом на Немане. Было бы явным преувеличением считать гродненскую пристань центром городской жизни. Однако неоспоримо и то, что гродненский речной порт веками был неотъемлемой частью города. При этом для гродненской пристани по своему значению и объему грузовых и пассажирских перевозок период конца XVIII – начала XX в. не имеет себе равных. Ведь это было время своеобразной революции на водных путях и транспорте, когда началось строительство и эксплуатация искусственных водных коммуникаций – каналов, и появились новые транспортные средства – пароходы.

Формирование грузопотоков на Немане и его притоках шло на территории Гродненской и Минской губерний. При этом особое значение имели два искусственных водных пути – канал Огинского (начало строительства в 1765 г.) и Августовская система (строилась в 1824-1839 гг.). Соединив Неман с Припятью и Вислой, они значительно повысили значение гродненского речного порта как важного транзитного пункта и места погрузки и доставки товаров.

Неман имел шанс стать центральной осью еще нескольких искусственных водных путей. В частности, неоднократно выдвигались проекты его соединения с Западной Двиной. В 1801 г. Железковский высказался за соединение Западной Двины с Неманом через реку Левкеса (ныне территория Латвии), озер Дрысвяты,

<sup>4</sup> Речное судоходство в России. М., 1985. С. 183.

Десна и реки Жемяна, притока Вилии. Инженер де Витте разработал проект соединения Немана и Западной Двины через реки Невежу и Лавену<sup>5</sup>. В 1796 г. он же предложил соединить Неман с Рижским и Виндавским портами<sup>6</sup>. Строительство Виндавского водного пути началось в 1824 г. одновременно с сооружением Августовской водной системы. Велось оно с перерывами и не было окончено<sup>7</sup>.

Укажем и на то, что именно Гродно в 1862 г. первым из белорусских губернских столиц получил железнодорожное сообщение, что позволило сочетать возможности железнодорожного и водного транспорта. В 1899 г. вдоль Августовского канала начали ходить поезда по 185-верстной новой линии Гродно-Сувалки-Олита (ныне Алитус). В 1907 г. железнодорожная ветка соединила Гродно и Мосты. Такое дублирование водных и железнодорожных путей не создавало конкуренции, а повышало значение речных портов, ставших и железнодорожными станциями.

Неман в течение нескольких столетий был главным экспортно-импортным путем между Беларусью и Пруссией. Так, в навигацию 1817 г. по Неману до Кенигсберга прошло 124 витины, 43 полувитины и 443 плота. Общая оценка перевозимых товаров составила 140035 руб. серебром. Самыми крупными были партии ржи (44844 четверти), пшеницы (14014 четвертей), льняного семени (6163 четверти), льняного масла (243 бочки, 1523 берковца), пеньки (1548 четвертей), поташу (358,5 бочек, 650 берковцов), топленого сала (5600 пудов), водки (22 бочки, 2500 гарнцев), меда (53 берковца). Лесной товар составили 50175 сосновых брусков, 18353 сосновых бревна, 5065 дубовых клепок. Стоимость импорта по Неману из Кенигсберга оценивалась в 20 тыс. руб. серебром. В основном это были вина, ром, портер, сельдь<sup>8</sup>.

Во второй четверти XIX в. Гродно, Ковно и Юрбург особо выделились как пункты разгрузки, куда поступали товары из Пруссии<sup>9</sup> В 1837 г. по Неману в Гродно прибыло товаров на 406 205 руб. и отправлено товаров на 955 630 руб.<sup>10</sup> В 1839 г. через гродненскую пристань в Кенигсберг, Юрбург и Ковно отправлено пшеницы, ржи, ячменя, льняного семени, соли, гороха, овса на сумму более 500 тыс. руб.<sup>11</sup>

И во второй половине XIX в. среди экспортных товаров на Неманском водном пути преобладал лес, хлебные припасы и другая сельскохозяйственная продукция. По отчетам минского и гродненского губернаторов за 1861 г. это была пенька, лен, льняное семя, рожь, пшеница, ячмень, овес, гречиха, горох,

<sup>5</sup> Бахтурин А.Н. Краткое описание внутреннего Российской империи водохозяйства... С. 16.

<sup>6</sup> Пузыревский Н.П. Мысли об устройстве водных путей в России. СПб., 1906. С. 268.

<sup>7</sup> Technikos paminklai Lietuvoje. Vilnius, 2001. P. 59.

<sup>8</sup> O gandlu wodnym // Lachnicki I.E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzenskiej. Wilno, 1817. S. 71-74.

<sup>9</sup> Истомина Э.Г. Водный транспорт России в пореформенный период. (Историко-географическое исследование). М., 1991. С. 198.

<sup>10</sup> Журнал путей сообщения. 1838. Т. 2. Кн. 4. С. 314.

<sup>11</sup> Госцеў А.П., Швед В.В. Кронан. Летаіс горада на Нёмане (1116-1990 гг.). Гродна, 1993. С. 54.

спирт, железо, кирпич, кости, масло и сало. В Гродненскую губернию везли “сахар, вина, ром, портер, перец, корицу, изюм и другие колониальные товары, аптекарские материалы, стеклянную, фаянсовую и глиняную посуду, зеркала, разные стальные, чугунные и железные изделия, машины и хозяйственные инструменты, разного рода железо для пароходов и локомотивов”. По гродненской пристани в 1861 г. грузилось и отправлялось 225 судов и 96 лесных плотов, разгрузилось 268 судов и 166 лесных плотов, прошли мимо 63 судна и 913 лесных плотов. Общая ценность груза составила 518 505 руб. На водном транспорте по Неману в пределах гродненской пристани в то время было занято 236 лоцманов и 2582 судорабочих<sup>12</sup>. Виленский губернатор подчеркивал – «весь товар по Неману доставляется в Пруссии и Кенигсберг, а лесной материал в местечко Русню и город Мемель в Пруссии»<sup>13</sup>.

В 1859-1862 гг. по объемам товаров, перевезенных по рекам Беларуси, Неман в пределах Гродненской губернии занимал первое место по перевозке хлеба и спирта (821225 пудов) и поташа (100 пудов)<sup>14</sup>. В 1878 г. по гродненской пристани отправлено товаров на сумму 643 940 руб., прибыло товаров на 66 923 руб. и проследовало транзитом товаров на 902 122 руб.<sup>15</sup>

Первостепенное значение имела транспортировка водным путем леса. При этом в первой половине XIX в. на стратегическое значение белорусского леса самое пристальное внимание обращало царское правительство. Так, в 1838-1839 гг. Департамент корабельных лесов Морского министерства учредил две комиссии “для заготовления Западных лесов”. Они должны были заниматься заготовкой корабельного леса в Минской и Гродненской губ. и доставкой его по Неману и Западной Двине к Балтийскому морю. К 1 июля 1839 г. из Беловежской пушчи на берег Немана к селению Яблоново через Волковысский у. было вывезено 1952 дубовые заготовки. Подряд на это взяли местные купцы Фрумкин, Соболев и Гольдберг. К октябрю 1839 г. корабельный лес в плотах доставили в Мемель, где он был “нагружен в мореходные суда и отправлен в Кронштадт”<sup>16</sup>.

Лесной товар шел в Гродно (перед первой мировой войной в городе было три лесопильных завода<sup>17</sup>), но основная его масса шла дальше на запад, в Германию. Этот процесс нарастал и достиг своего апогея в начале XX в. Беларуси принадлежало почти монопольное место в лесной торговле с Германией. Не в последнюю очередь это связано с отменой в 1868 г. вывозной пошлины на

<sup>12</sup> Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 2. Развитие капитализма в промышленности, положение промышленных рабочих и рабочее движение в Белоруссии. 1861-1900 гг. Сб. док. и мат. Минск, 1990. С.146, 148.

<sup>13</sup> Там же. С. 150.

<sup>14</sup> Там же. С. 162-163.

<sup>15</sup> Национальный исторический архив Беларуси (далее НИАБ) в Гродно. Ф. 1, оп. 16, ед.х. 184. Л. 370.

<sup>16</sup> НИАБ в Гродно. Ф. 1, оп. 4, ед.х. 789. Л. 292, 295, 328, 390 об.

<sup>17</sup> Коробков Х.Г. Экономическая роль евреев в русской лесной торговле и промышленности. Пг., 1916. С. 25.

лес<sup>18</sup>. Только в 1906 г. по Неману через прусскую границу прошло в плотях 2638877 кубометров строевого леса. Кроме того, через границу прошли 1374 барки с 434394 кубометрами леса для целлюлозных фабрик и топлива<sup>19</sup>. В 1909 г. на Немане 91 % сырого леса предназначался на вывоз<sup>20</sup>.

В пассажирских перевозках особое значение имел маршрут от Гродно до главного губернского курорта – местечка Друскеники. С развитием этого курорта рос спрос на пассажирские перевозки. Соответственно, это вызвало интерес у предприимчивых людей того времени. Любопытный документ хранится в Национальном историческом архиве Беларуси в Гродно. 8 апреля 1852 г. житель Белостока Нохим Минц обратился к военному губернатору Гродно и гродненскому гражданскому губернатору генерал-лейтенанту Христофору Христофоровичу фон-дер Ховену с предложением наладить регулярное пассажирское сообщение из Гродно до Друскеники и Ковно. При этом Минц сообщал, что он приобрел в Англии «за значительную сумму денег паровое судно, с жилыми в приличном порядке помещениями в 3-х классах» и хотел бы ежедневно устраивать рейсы Гродно-Друскеники (путь займет не более двух часов) и один-два раза в неделю совершать рейсы в Ковно. Минц подчеркивал, что это будет весьма удобно для курортников, и просил для себя привилегии – то есть монополии на 15 лет на пассажирское движение Гродно-Друскеники-Ковно, выплаты ему от казны тех денег, которые отпускались на «прогонные и почтовые надобности», и права на строительство на берегу Немана в Друскениках харчевни. В принципе власти с проектом согласились, однако казенные деньги отдавать были не согласны, привилегию были готовы дать на 5, максимум – 10 лет, и запросили Минца «о крайней цене за провоз пассажиров»<sup>21</sup>.

Отметим, что железнодорожное сообщение через станцию Поречье в XIX в. еще не существовало. Хотя в 1899 г. и был утвержден устав акционерного общества по постройке железнодорожной ветки Поречье-Друскеники, она появилась только в межвоенной Польше<sup>22</sup>. Впрочем, в силу известных причин, сегодня эта линия снова ликвидирована.

Регулярные пассажирские рейсы из Гродно совершались в 1880-е гг. в Мосты<sup>23</sup>. В начале XX в. пассажирское сообщение обеспечивали не менее 13 пароходов.

<sup>18</sup> Киштымов А.А. Германские капиталы и немецкие предприниматели в экономике Беларуси XIX - начала XX в. // Беларусь. Кн. 7. Мн., 1996. С. 14-15.

<sup>19</sup> Коробков Х.Г. Указ. соч. С.26.

<sup>20</sup> Фаас В.В. Русско-германская лесная торговля. Отчет о поездке в Германию осенью 1909 года. СПб., 1910. С. 49.

<sup>21</sup> НИАБ в Гродно. Ф. 1, оп. 28, ед.з. 228. Л. 3 об. – 4, 8.

<sup>22</sup> Киштымов А.А. Этапы железнодорожного строительства на Беларуси // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 135.

<sup>23</sup> Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 2. Развитие капитализма в промышленности, положение промышленных рабочих и рабочее движение в Белоруссии. 1861-1900 гг. Сб. док. и мат. Минск, 1990. С.177.

Остановимся на типах судов, эксплуатировавшихся на Немане и его притоках. Во-первых, это были различные виды непаровых транспортных средств. Их основные типичные конструкции на наших водных артериях были выработаны практическим путем в ходе тысячелетней истории водного транспорта Беларуси. Те суда, которые могли идти только по течению именовались сплавыми. Древнейшим типом такого сплавного судна с плоским днищем и отвесными бортами был струг. Гребные и парусные суда могли идти и против течения.

Городовым положением 1785 г. строительство крупных речных судов дозволялось купцам 1-2-й гильдии, малых речных – 3-й гильдии. С 1800 г. право на судостроение получили дворяне и все купцы без различия в гильдиях.

В 1828 г. в связи с тем, что император Николай I поручил профессору Арсеньеву составить курс экономической статистики и географии для преподавания наследнику престола, Министерство внутренних дел собирало сведения по губерниям. В представленных из Гродненской губернии данных отмечалось: «По Неману в Кенигсберг через Гродно идут суда витины или полувитины длиной от 25 до 30 и шириной от 3 до 4 сажени и меньшие: шкуты, дубасы, лыжвы, галяры, нагруженные товарным деревом, дубовой клепкой, салом, поташем, отправляемые помещиками Гродненской, Минской и Вольнской губерний»<sup>24</sup>. Почти такой же перечень неманских судов приводит в своем статистическом описании Литовско-Гродненской губернии И.Ляхницкий<sup>25</sup>.

С появлением Августовской водной системы в гродненском речном порту все чаще стали появляться берлины. Это был наиболее совершенный тип непаровых судов на реках Беларуси. Берлины, использовавшиеся на Августовском водном пути и Немане, в длину обычно имели 140-144 фута, в ширину – 16-17 футов, высоту борта от 4,5 до 5 футов и 2,75 фута осадки при полном грузе<sup>26</sup>. Стандартные размеры берлины подбирались с учетом прохождения шлюзовых камер Августовской системы. Все ее шлюзы имели длину 22 2/7 сажени и ширину 2 6/7 сажени<sup>27</sup>.

Во второй половине XIX в. появились и непаровые суда с железным корпусом – габары. Габары служили до 30 лет, деревянные суда выдерживали не более 10 навигаций. Средняя скорость непаровых судов по Неману составляла 40 верст в сутки<sup>28</sup>.

Конструктивные особенности непаровых судов на Немане в основном совпадали с типами судов на других белорусских реках. Однако иногда они имели

<sup>24</sup> НИАБ в Гродно. Ф. 1, оп. 3, ед.х. 422. Л. 139.

<sup>25</sup> Lachnicki I.E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzenskiej. Wilno, 1817. S. 70-71.

<sup>26</sup> Крафт. Описание Августовской системы // Журнал путей сообщения. 1838. Т. 2. Кн. 1. С. 45.

<sup>27</sup> Днепровско-Бугская, Огинская и Августовская системы. Отчет комиссии по исследованию западной группы искусственных водных систем. СПб., 1893. С. 219.

<sup>28</sup> Сведения о лесах Гродненской губернии собранные Губернским статистическим комитетом. 1882 г. Гродно, 1882. С. 19.

и свои региональные черты, отмеченные в литературе<sup>29</sup>. Так, только в Неманском водном бассейне получили распространение витины и полувитины. Самые крупные витины грузоподъемностью до 15000 пудов строились на Немане в деревне Колядино управлением имений графа Хрептовича-Бутенева для своих хлебных грузов, которые отправлялись за границу весной по высокой воде<sup>30</sup>.

На каждом непаровом судне был лоцман и рабочие-матросы. Для витины нанималось 12 рабочих, для барки – 10, для берлины – 8-15 и для гарбары 4 рабочих. Для каждого плота требовалось в зависимости от его величины и скорости течения от 1 до 5 рабочих-плотогонов<sup>31</sup>.

Точное время появления паровых судов на Немане пока нам установить не удалось. Если время и обстоятельства постройки и испытания первого в Беларуси парохода на реке Сож и в Днепровском бассейне, нами зафиксированы с документальной точностью – это был 1824 г.<sup>32</sup>, то первые страницы истории неманского пароходства еще не написаны. Зато весьма полно можно представить его состояние накануне Первой мировой войны. Имеющиеся в нашем распоряжении списки паровых судов, мобилизованных военным ведомством для оказания помощи действующей армии, позволяют узнать не только их название и назначение, но и год и место постройки, мощность парового двигателя, фамилии владельцев<sup>33</sup>. К сожалению, отсутствует указание на порт приписки, но с большой долей уверенности можно предположить, что все они не миновали гродненский причал.

Сегодняшнее состояние гродненского речного порта не внушает оптимизма. Такая же картина наблюдается в целом на водном транспорте и водных путях Беларуси. Определенные надежды на улучшение положения и возрождение гродненской пристани внушала реабилитация белорусской части Августовской водной системы. Однако работы по ее освоению и эксплуатации ведутся крайне медленно. Новой проблемой может стать запланированное сооружение ГЭС на Немане. Пока не ясно, будут ли в комплексе с ней сооружены судоходные шлюзы, или Неманский водный путь в итоге превратится в Неманский тупик.

<sup>29</sup> Litvin J. Die Memel, Wittintinen und die Binnenschifffahrt nach Königsberg // Deutsches Schifffahrtsarchiv. 2000. N. 23. S. 373-392.

<sup>30</sup> Холшевников Н.В. Неман. Описание гидрографическое и навигационно-статистическое. Кострома, 1902. С. 14.

<sup>31</sup> Диков П. Указ. соч. С. 19.

<sup>32</sup> Кіштымаў А. Гомельскі маёнтак графа М.П.Румянцава: вопыт гаспадарання // Беларускі гістарычны часопіс. 1995, № 1. С. 23.

<sup>33</sup> См. Приложение 2.

**Приложение 1.**

**Основные типы непаровых судов на реках Гродненской губернии.**

Тип непарового судна	Длина (сажени)	Ширина (аршины)	Высота борта (аршины)	Грузоподъемность (пуды)	Стоимость постройки (руб.)
Витина	25	11	2,5	14000	1200
Барка	19	8	1,5	5000	550
Берлина	20	7	2	4000	1200
Габара	14	4,5	1,5	2500	1500

1 сажень равна 2,134 м; 1 аршин равен 71,12 см.

Источник: Диков П. Сведения о лесах Гродненской губернии собранные Губернским статистическим комитетом. 1882 г. Гродно, 1882. – С. 19.

**Приложение 2.**

**Список паровых судов бассейна верхнего Немана с притоками, мобилизованных в действующую армию в 1914-1915 гг.**

Название	Тип	Год и место постройки	Мощность двигателя	Владельцы
Бирута	Буксирно-пассажирский пароход	1880, Германия, Эльбинг, завод Шихау	130 л. с.	Наследники Камбера И.Я.
Боярыня	Буксирно-пассажирский пароход			
Вильна	Торгово-пассажирский пароход			
Гродна* (бывший Секунда)	Пассажирский пароход	1893, Пинск, завод Е.П. О'Бриен-де-Ласси	16 л. с.	Наследники Ашкенази А.Б. (до 1914 г. Янович К.И., Почебут И.М.)
Девайтис	Торгово-пассажирский пароход	1887, имение Горны, Гродненской губ., завод О'Бриен-де-Ласси	88 л. с.	Табачник М., Рак Я.Ф.
Звезда (бывший Курьер и Работник)	Пассажирский пароход	1884, Киев, завод Гинтовского	15 л. с.	Янович К.И.

Працяг. Пачатак табліцы на с.

Кейстут	Буксирно-торгово-пассажирский пароход	1900, Германия, завод Фехтера	148 л. с.	Наследники Камбера И.Я.
Курьер	Буксирно-торгово-пассажирский пароход	1882, Германия, Эльбинг, завод Шихау	120 л. с.	Наследники Фрумкина В.
Надежда*	Буксирно-торгово-пассажирский пароход	1900/1914, Германия, Кёнигсберг, завод Унион-Гиссерей	94/105 л. с.	Чернявский Ш.Н. (до 1914 г. Табачник М., Рак Я.Ф.)
Нерис	Торгово-пассажирский пароход			
Ольга	Торгово-пассажирский пароход			
Приятель*	Торгово-пассажирский пароход	1878, Германия, Эльбинг, завод Шихау	85 л. с.	Фельдман С.В.
Русалка*	Торгово-пассажирский пароход	1895, Пинск, завод Е.П. О'Бриен-де-Ласси	72 л. с.	Ашкенази О.О., Г.А., Е.А. и Чернявский Ш.Н.

Суда, мобилизованные Гродненской крепостью, обозначены звездочкой - \*. Остальные были мобилизованы Северо-Западным и Западным фронтами.



Алесь Смалянчук,  
доктар гіст. навук (Гродна - Вільня)

## Горадня на старонках “Нашай Нівы”. 1906 – 1910 гг.

“Наша Ніва” была другой (пасля “Нашай Доі”) легальнай беларускай газетай на пачатку ХХ ст., якая адыграла вялікую ролю ў нацыянальна-культурным Адраджэнні беларусаў. У адрозненні ад сваёй папярэдніцы, якая больш нагадвала рэвалюцыйную пракламацыю, “Наша Ніва” была традыцыйнай газетай, рэдакцыя якой бачыла сваю галоўную задачу ў тым, каб «служыць усему беларускаму скрыўджэнаму народу», называла сябе газетай «усіх беларусаў і ўсіх тых, хто ім спагадае» і абяцала, што будзе імкнуща, каб «усе беларусы, што ня ведаюць, хто яны ёсць, – зразумелі, што яны беларусы»<sup>1</sup>.

Праблемы палітычнага жыцця і беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння былі прыярытэтнымі. Фактычна, першая згадка Горадні ў аналітычных матэрыялах “Нашай Нівы” была звязаная з выбарамі ў ІІ Думу. Адразу пасля выбараў у Горадні “Наша Ніва” паведаміла пра адміністрацыйнае ўмяшальніцтва ў іх ход, што і прадвызначыла перамогу “правых”. Газета распавяла пра абедню, якую праводзіў архірэй спецыяльна для сялянскіх дэпутатаў на губернскае выбарчы сход. Архірэі скончыў абедню чарнасоценнай прамовай у якой “лаяў жыдоў апошнімі словамі” і пераконваў, што памешчыкі – гэта лепшыя сябры мужыкоў. Пасля гэтага сялянскіх дэпутатаў размясцілі ў Народным доме пад аховай паліцыі, каб ізаляваць ад гарадскіх выбаршчыкаў (тых самых “жыдоў”), з якімі яны раней заключылі пагадненне. Пасля выбараў гарадскія выбаршчыкі падалі скаргу, якую падтрымалі некаторыя сялянскія дэпутаты. Яны прасілі адмяніць вынікі выбараў, заяўляючы, што былі “адурманеныя духоўнымі асобамі”<sup>2</sup>.

На выбарах ў ІІІ Дзяржаўную думу, якія адбыліся ў кастрычніку 1907 г., таксама перамаглі чарнасоценныя кандыдаты. Паводле “Нашай Нівы”, гэтая перамога была абумоўлена актыўнасцю Сафійскага праваслаўнага брацтва і пагадненнем паміж “іспінно-рускімі” і “іспінно-польскімі” чарнасоценцамі. Супрацьстаяў гэтаму саюзу ліберальна-дэмакратычны Прагрэсіўны блок, пазіцыю якога падзяляла таксама “Наша Ніва”. Агітуючы за тое, каб сялянскія дэпутаты падтрымалі прагрэсістаў карэспандэнт “Нашай Нівы” (Nemo) пісаў,

<sup>1</sup> Наша Ніва. № 1 ад 10 лістапада 1906 г.

<sup>2</sup> Тамсама. № 2 ад 11 лютага 1907 г.; № 8 ад 24 лютага 1907 г.

што “мужыком патрэбна не грызня паміж рознымі верамі і нацыямі, а новыя свабодныя парадкі і зямлі”<sup>3</sup>.

У студзені 1908 г. праблему стаўлення беларусаў да сваёй роднай мовы ўзняў ананімны настаўнік з Гарадзеншчыны ў лісце ў рэдакцыю:

“...Даўно ўжо мучыць мяне думка аб нашай роднай мові. Народ мае сваю мову. Гаворыць у ёй, не ўстыдаецца яе, а сын гэтага народу, як выйдзе ў людзі ўжо гаворыць іначэй з гэтым самым народам, каторы яго выгадаваў, на зямліцы каторага ён вырас і сынам каторага ён лічыцца. Чаму гэтак у нас зрабілася, што ўжо так многа інтэлігенцыі выйшла з народу, і ўся яна выракалася сваёй роднай мовы?” Аўтар заўважыў, што пасля атрымання адукацыі для інтэлігенцыі ўжо пакута размаўляць у роднай мове. Ліст канчаўся праклёнам: “Каб таму было цяжка дыхаць, хто гэта зрабіў!”<sup>4</sup>

Уласна беларускае культурнае жыццё ў Горадні актывізавалася пазней. У сакавіку 1910 г. нехта “Паўлюк” (?) (Павел Аляксюк?) паведаміў пра беларускую вечарыну, якая, па яго словах, “вельмі добра ўдалася”. Гэтае паведамленне датычыла першай вечарыны, арганізаванай Гуртком беларускай моладзі, да якога належала Людвіка Сівіцкая, больш вядомая як “Зоська Верас”. “Паўлюк” заўважыў, што Горадня – горад беларускі, але “дагэтуль аб беларусах нешта мала было чуто, і толькі цяпер пачалі яны тут будзіцца. С пачатку, праўда, ішло тута, але пасля што раз болей і болей пачалі цікавіцца беларускім адраджэннем, і вось цяпер ужо маем нямала беларусоў, каторыя душой і сэрцам прыналежаць да сваёй бацькоўшчыны... Найбольш нас цепшыць і тое, што і нашы браты – славяне – расейцы і палякі – спагадаюць нам тутака, а найболей то цепашца літвіны, што беларускі народ, каторага сілы ешчэ не выкарыстаны, а нават і не пачынены, - прагнуўся”<sup>5</sup>.

Пазней праблему беларускай культуры неаднаразова ўздымаў вядомы дзеяч беларускага руху гарадзенец Павел Аляксюк. Праўда, ягоныя “беларускія замалеўкі” датычылі больш ваколцаў Горадні. Вось фрагмент мінірэпартажу з Эйсмантаў: “Шляхта тутэйшай аколiцы, відаць, забылася ўжо сваёй прадзядоўскай мовы; а мо і ня ведае гэты цёмны народ, што даўней іх бацькі і дзяды ўжывалі толькі родную беларускую мову... Не забыліся за тое тутэйшыя людзі іншых старасвецкіх звычаёў: у аколiцы, хоць яна і не вялікая, ёсць ажно тры карчмы і як надойдзе свята, шляхта наша цягне туды, як жураўлі ўвосень, і там за кварту гарэлкі можна купіць чалавека, як кажучь, з патрахамі... Ня дзіва, што тут беднасьць расселася як у сваёй хаці, бо а прасьвеці столькі ведаюць, колькі а жалезным ваўку”<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> Тамсама. № 30 ад 28 верасня 1907 г.

<sup>4</sup> Тамсама. № 1 ад 4 студзеня 1908 г.

<sup>5</sup> Тамсама. № 13 ад 25 сакавіка 1910 г.

<sup>6</sup> Тамсама. № 15 ад 8 красавіка 1910 г.

Цалкам іншую карціну ён назіраў у м.Сідра: “Ці то католік, ці праваслаўны – кожны з іх прызнае сябе цяпер толькі беларусам, і кожны з іх горнецца да беларускай кніжкі, да роднай сваёй мовы. Вельмі любяць яны чытаць “Нашу Ніву”, асабліва казкі і розныя апавяданьня... Кепска толькі, што школа ешчэ ў нас нехват для ўсіх тых, каторыя хацелі-б там вучыцца. Кепска і тое, што ў мястэчку ёсць карчма і стаіць яна – скуль-бы не ехаў – як раз на самай дарозі, - вось і трудна з ёй размінуцца...”<sup>7</sup>

Паводле інфармацыі таго ж карэспандэнта, “Наша Ніва” і беларускія кнігі ў Горадні можна было набыць у кнігарнях Заморскай, Любіча і Тракеніцкай. Апроч таго “Нашу Ніву” прадаваў яшчэ хлопчык-газетчык<sup>8</sup>.

У траўні 1910 г. П.Аляксюк паведаміў, што ў Гарадзенскі Акруговы суд перададзены тэстамент Элізы Ажэшкі. Усе грошы і дом яна адпісала сваёй сяброўцы, не забылася і пра старых слуг<sup>9</sup>.

Смерць Э.Ажэшкі была падзеяй, якая моцна ўсхвалявала гараджанаў. “Наша Ніва” адрэагавала на смерць пісьменніцы артыкулам “Эліза Ажэшка”, падпісаным “В.Л.” (Вацлаў Ластоўскі?). Аўтар адзначаў, што смерць Э.Ажэшкі, якая “старалася шырыць агульналюдскія ідэалы, міласць да чалавека”, з’яўляецца стратай не толькі для Польшчы і польскага народу, але для ўсяго культурнага свету. Паводле В.Л., “большая частка твораў Э.Л., як і сама душа пісьменніцы, неразрыўна звязана з беларускай глебай... Праўдзівай бацькоўшчынай Ажэшкавай была Беларуская зямля, каторая яе ўздавала; с Польшчай – апрача мовы і гісторычных перажыткаў – вялікая пісьменніца мела мала супольнага. І ўсё-ж такі беларуская фантазія, беларуская казка, што рожэвай дымкай апавівала яе дзіцячыя думкі, ускалыхала вялікага духу пакойнай на славу чужым. Такая ўжо, відаць, доля нашага краю...”<sup>10</sup>

У лістападзе 1910 г. Гарадская дума пастанавіла ўшанаваць памяць Ажэшкі. Дзеся гэтага было прынятае рашэнне “1) назваць Пясковую вуліцу, на якой яна жыла, яе іменем; 2) плаціць з гарадскіх сродкаў за навуку 5 бедных вучняў; 3) даваць штогод на кожны з гарадскіх прытулкаў 100 руб.; 4) павесіць партрэт Ажэшкі ў зале паседжанняў гарадской думы”<sup>11</sup>.

Карэспандэнцыі Паўла Аляксюка пачалі з’яўляцца на старонках “Нашай Нівы” з кастрычніка 1909г. Спачатку гэта былі кароткія паведамленні пра падзеі з жыцця Горадні, якія змяшчаліся ў рубрыцы “З Беларусі і Літвы”. Пазней рэдакцыя пачала вылучаць іх асобна і з’явілася рубрыка “З Гродны”. Паведамленні П.Аляксюка ствараюць даволі цікавы вобраз штодзённага жыцця

<sup>7</sup> Тамсама.

<sup>8</sup> Тамсама. № 25 ад 17 чэрвеня 1910 г. Варта адзначыць, што сёння “Нашай Нівы” ў кнігарнях і ў “хлопчыкаў-газетчыкаў” ужо не набудзеш. Забаронены друк!

<sup>9</sup> Тамсама. № 22 ад 27 траўня 1910 г.

<sup>10</sup> Тамсама. № 20 ад 13 траўня 1910 г.

<sup>11</sup> Тамсама. № 46 ад 11 лістапада 1910 г.

гораду. Да найбольш характэрных гарадзенскіх сюжэтаў належалі праблема піяны, асвятлення вуліц, крымінальныя здарэнні, гаспадарка і адукацыя:

Кастрычнік 1909 г.: У горадзе халера, якой доўга не было. За тры тыдні памерла 30 чалавек... Зараз наводзіцца чысціня, але больш для вачэй. Калі гаспадар не хоча прыбіраць бруд, то ўсё так і застаецца. Калі паліцыя не будзе глядзець за чысцінёй, то халера будзе множыцца<sup>12</sup>.

Лістапад 1909 г.: горад наш губернскі, а парадкі не губернскія. На адной вуліцы шмат ліхтароў, а на іншых няма. Па некаторых завулках боязна хадзіць уначы, а яшчэ і злодзеі цягаюцца. Трэба ставіць ліхтары на пустых вуліцах;

цяпер набіраюць навабранцаў у войска. На вуліцы лепш не выходзіць: “Сядзі дома і не вытыкай носа”<sup>13</sup>.

Снежань 1909 г.: Судовая палата разглядала справу адваката Гілерсана, які на беластоцкім працэсе аб пагроме казаў антыўрадавую прамову. “Шмат сабралася на гэта дзела адвакатаў з усёй Расеі, каб бараніць свайго таварыша”. Аднак Судовая палата засудзіла яго на год у крэпасць<sup>14</sup>.

Люты 1910 г.: У нашым горадзе ёсць такія падворкі, што як залезеш туды, то і ног з балота не выцягнеш: хоць па “скоруую помач” пасылай. Ёсць і іншыя парадкі: на Саборнай, напрыклад, столькі таўчэцца народу, не маючы, відаць, нічога лепшага для работы, што калі патрэба здарыцца прайсці, то і людзям і сабе паадбіваеш бакі. (Інфармацыю папярэджаў заглавак: У нашым Гродне усё модна)<sup>15</sup>.

Сакавік 1910 г.: Сярод бела дня вывозяць гарадскія бруды, ад якіх “аж насы рве”. Калі-ж гэтакім парадкам прыйдзе канец?<sup>16</sup>

Красавік 1910 г.: У горадзе “бруд, смурод; вечарамі такая цемь, што і прайсці трудна. Тратуары паламаняны. Паліцыя, праўда, пішэ часам пратаколы; але з гэтым бывае ўсяляк...”;

Фабрык у Горадні мала. Адна вялікая – тытунёвая І.Шэрашэўскага. Нядаўна ён звольніў 100 непатрэбных работнікаў, выплаціўшы ім 2 тыс. руб. Тыя за гэтыя грошы заснавалі ручную фабрыку тытуню. Тавар пайшоў добра. Шэрашэўскі нават знізіў цэны;

Тутэйшы гандаль апроч некалькіх багацейшых і 2-3 гуртовых крамаў у руках жыдоў;

Педагагічнае таварыства часта праводзіць публічныя лекцыі. Плата невялікая, а карысць вялізарная. Найбольш прыходзіць жыдоў, а наш брат “усё ззату на хвасьце”;

Да леташняга году горад быў падзелены Нёманам на дзве часткі. Багацейшыя трымаліся аднаго берагу, а бедакі, шукаючы таннае жыллё, перабіраіліся на другі

<sup>12</sup> Тамсама. № 42 ад 15 кастрычніка 1909 г.

<sup>13</sup> Тамсама. № 48 ад 26 лістапада 1909 г.

<sup>14</sup> Тамсама. № 49 ад 3 снежня 1909 г.

<sup>15</sup> Тамсама. № 8 ад 18 лютага 1910 г.

<sup>16</sup> Тамсама. № 11 ад 11 сакавіка 1910 г.

бераг. Летась збудавалі мост, і цэны выраўняліся: “І тут, і там дзяруць добра!” Пайшлі скаргі на домаўладальнікаў. Гарадская дума прызначыла камісію, каб спыніць рост цэнаў<sup>17</sup>.

Травень 1910 г.: Гарадзенская санітарная камісія баіцца вяртання халеры. Шмат гамоняць з гэтай нагоды, “а тым часам на прыватных падворках такія бруды, што бадай і сама халера пасароміцца ўткнуць туды свой нос...”<sup>18</sup>;

гарадзенскія каталіцкія прытулкі для сірот бядуюць, што нашы дактары апрача аднаго Д-скага ня хочуць дарма лячыць. Захварэў Д. і ніхто не згадзіўся памагчы бедным. Сорам!;

непарадак у Гарадзенскай публічнай бібліятэцы: кнігі выдаюцца неакуратна, а многія згінулі;

па горадзе цягаюцца кітайцы, якія выдаюць сябе за дактароў ад усіх хваробаў. Зайшлі да адной жанчыны, тая напалохалася (у жыцці не бачыла!), выбіла шыву і пачала крычаць. Думала, што гэта чэрці прыйшлі па яе душу<sup>19</sup>.

Чэрвень 1910 г.: “Гарадзенская санітарная камісія рыхтуецца бараніць горад ад халеры... Трэба было б каб перш-наперш санітарная камісія звярнула ўвагу на тые скрынкі, куды выліваюцца памы і ўсялякія бруды; скрынкі гэтыя бываюць часта густа пад самымі вокнамі кватэр бедных жыцелёў”<sup>20</sup>.

Праблема здароўя гарадзенцаў хвалявала не толькі П.Аляксюка. Ужо згаданы Немо ў артыкуле “Доктарская помач у Гродзенскай губ.” адзначаў, што паводле забеспячэння меддапамогай горад знаходзіцца на 56 месцы ў Расейскай імперыі (з 89 губ.): “Хваробы пануюць тутака страшэнныя, дый то найбольш тыя, аб каторых за граніцай мала чутно і каторыя родзіць недаеданьне, дрэнны харч, грязь, вільгаць, наагул некультурнасць і беднасць”. Па “брушному тыфу” – у 1904-1905 гг. Горадня аказалася на трэцім месцы ў Расеі, па пнеўманіі – на чацвёртым (1904), па сыпному тыфу – на 5, па тэмпах змяншэння насельніцтва – на 7 месцы<sup>21</sup>.

Актуальнай праблемай гарадзенскага жыцця было п’янства. Зрэшты, не толькі гарадзенскага. У студзені 1909 г. у невялікай заметцы Немо “У гарадзенскіх дэпутатаў”, дзе аўтар распавядаў пра сваю сустрэчу з дэпутатамі Дзяржаўнай думы, ён працытаваў прызнанне аднаго з іх: “...Па вёсках у нас пайшло такое п’янства, што, здаецца, ніколі так не пілі. Проста здурэлі людзі з нуды і бяды...”<sup>22</sup>

У крымінальнай хроніцы таксама неаднаразова фігуравала п’янства. У прыватнасці, ў сакавіку 1910 г. п’яны салдат удзень у цэнтры горада смяротна параніў нажом палкоўніка Нікіціна. Вайсковы Акруговы суд прысудзіў салдата да смяротнага пакарання<sup>23</sup>.

<sup>17</sup> Тамсама. № 15 ад 8 красавіка 1910 г.

<sup>18</sup> Тамсама. № 22 ад 10 траўня 1910 г.

<sup>19</sup> Тамсама. № 19 ад 6 траўня 1910 г.

<sup>20</sup> Тамсама. № 26 ад 24 чэрвеня 1910 г.

<sup>21</sup> Тамсама. № 52 ад 3 снежня 1910 г.

<sup>22</sup> Тамсама. № 1 ад 1 студзеня 1909 г.

<sup>23</sup> Тамсама. № 14 ад 1 красавіка 1910 г.

Кур’ёзна выглядае паведамленне пра ўвядзенне Гарадской управы новых правіл для лодачнікаў-перавозчыкаў. Правілам № 1 было патрабаванне цвярозасці<sup>24</sup>.

Высокую ацэнку карэспандэнтаў “Нашай Нівы” атрымала праца гарадзенскіх пажарнікаў: “Коні добрыя, машыны таксама; людзі пчыра працуюць і вялікая карысць і помач з іх для нашага гораду”<sup>25</sup>. Летам 1910 г. пажарнікі звярнуліся ў Гарадскую ўправу з просьбай набыць паравую пажарную машыну. П.Аляксюк, які паведаміў пра іх просьбу, дадаў: “Справа дужэ важная”<sup>26</sup>.

Карэспандэнты “Нашай Нівы” звярталі ўвагу на дзейнасць Хаўрусу (Таварыства) рабочых Горадні, які ўзнік увесну 1910 г. Рабочыя сабралі пэўны капітал, “пааткрывалі пасья свае крамы, пекарні; маюць цяпер ужо свайго доктара, сваю аптэку, кнігарню і іншыя карысныя рэчы; даюць падмогу грашмі беднейшым таварышам і гэтакім парадкам шмат добра і карысці робяць для сваіх братоў-працоўнікаў”<sup>27</sup>. Летам 1910 г. Таварыства ўжо планавала адчыніць некалькі крамаў, але сустрэла супраціў жыдоў, якія пагражалі збіць цэны. Рабочыя вырашылі адказаць байкотам жыдоўскіх гуртовых крамаў<sup>28</sup>.

Невядомы гарадзенскі карэспандэнт “Нашай Нівы”, які падпісаўся літарай <sup>x</sup>, вельмі пазітыўна ацаніў “маёўку” гарадзенскай моладзі, якая прыцягнула шмат людзей, стварыла святочны настрой і яднала гарадзенцаў у адну грамаду. На думку гэтага карэспандэнта, бядой Горадні з’яўлялася раз’яднанасць людзей, якая “дрэнна адбівалася на грамадскім жыцці”.

Матэрыялы “Нашай Нівы” дазваляюць даволі панарамна ўявіць штодзённае жыццё нашага гораду на пачатку XX ст. Відавочна, што тагачасныя праблемы Горадні былі характэрныя для большасці беларускіх гарадоў. Гэта датычыць, як бытавых аспектаў, так і палітычных, і нацыянальна-культурных.

Адначасна прагляд і чытанне “Нашай Нівы” стогадовай даўніны выклікалі сумныя думкі пра тое, што многія тагачасныя праблемы захавалі сваю актуальнасць. Гэта і раз’яднанасць гарадзенцаў, якая абарочваецца абьяквасцю і пасіўнасцю ў грамадскім жыцці, гэта п’янства, якое выразна памаладзела і пашырылася на жаночы пол, гэта зняважлівае стаўленне большасці мясцовага чыноўніцтва і часткі гарадзенскай г.зв. “інтэлігенцы” да беларускай мовы і культуры. Аналітычныя артыкулы 1906 – 1910 гг., прысвечаныя нацыянальна-культурным аспектам беларускага руху, успрымаюцца быццам напісаныя сучаснымі аўтарамі.

<sup>24</sup> Тамсама. № 22 ад 27 траўня 1910 г.

<sup>25</sup> Тамсама. № 15 ад 8 красавіка 1910 г.

<sup>26</sup> Тамсама. № 25 ад 17 чэрвеня 1910 г.

<sup>27</sup> Тамсама. № 16-17 ад 15 красавіка 1910 г.

<sup>28</sup> Тамсама. № 27 ад 1 ліпеня 1910 г.

Андрэй Чарнякевіч,  
кандыдат гіст. наук (Гродна)

## 3 гісторыі Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту. Канец 1918 — пачатак 1921 г.

Нашае ўяўленне аб беларускім нацыянальным Адраджэнні грунтуецца галоўным чынам на вывучэнні палітычных партый, дзейнасць якіх на пачатку XX ст. канцэнтравалася пераважна ў Мінску і Вільні. Але ў гэты час шмат хто з беларускіх дзеячоў хадзіў таксама па брукаванцы гарадзенскіх вуліц.

“...Горадня, – пісаў на старонках газеты “Новая дарога” (Беласток, 1942), у артыкуле “Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне”, аўтар, які схаваўся за псеўданімам “Ул. Крынскі”, – ўважаецца за адзін з найстарэйшых цэнтраў беларускага адраджэнскага руху. І зусім слупна. Яшчэ падчас паўстання 1863 году Горадня была сядзібай Кастуся Каліноўскага, які да пакліканьня яго на становішча дыктатара Беларусі і Літвы быў гарадзенскім ваяводай. [...] Пашыраныя тут у вялікіх колькасцях экзэмпляры “Мужыцкай Праўды” і іншых выданняў у беларускай мове, узмацоўвалі ў шырокіх масах беларускага сялянства й дробнай шляхты сьведомасць нацыянальнай адасобленасці. Гэта спрычынілася да таго, што распачаты Каліноўскім рух, пасля таго як паўстанне было задушана, не загінуў, а паўстанчыя традыцыі і ідэя беларускага сэпаратызму перахоўвалася тут яшчэ доўгія гады, аж пакуль не дакацілася сюды новая ажыўляючая хваля нацыянальна-асьведамляючай дзейнасці Францішка Багушэвіча і Браніслава Эпімаха-Шыпілы. [...] Усё гэта служыла спрыяючымі ўмовамі да хуткага развіцця нацыянальна-адраджэнскага руху.”<sup>1</sup>

У адрозненні ад Вільні, дзе сфармавалася традыцыя беларускага нацыянальнага руху, у Гарадно беларускае Адраджэнне прыходзіла хвалямі, знаходзячы з кожным разам усё большую колькасць прыхільнікаў, з тым каб пазней зноў знікнуць, амаль не пакідаючы слядоў. Уласна кажучы, да нацыянальна-творчых цэнтраў беларускага адраджэння Горадня далучылася толькі тады, калі тут пачаў дзейнічаць Гурток беларускай моладзі<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Ул. Крынскі Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

<sup>2</sup> Гісторыя Гуртка беларускай моладзі ў Гарадно даволі шырока прадстаўлена ў гістарыяграфіі. Асабліва роля ў захаванні спадчыны гуртка належыць “Зосьцы Верас” (Людвіке Сівіцкай-Войцік). Г.л.: Kozłowska-Głogowska H. Kołas našaj nivy // Czasopis, 2003. Nr 7-8; Stankievič A. Bielaruski chreščijanski ruch (histaryčny narys). Vilnia, 1939; Ад Гуртка да Грамады... Старонкі беларускай гісторыі Гродна першай паловы XX стагоддзя (матэрыялы да “круглага стала”

Восенню 1909 г. пад кіраўніцтвам ксяндза-каноніка Бернардынскага манастыра Францішка Грынкевіча навучэнцы старэйшых класаў мясцовых гімназій, усяго каля дзесяці чалавек, стварылі Гарадзенскі гурток беларускай моладзі пад назвай “Хатка”. Гурток гэты больш нагадваў зямляцтва, аб’яднаўшы ў асноўным выхадцаў з Сакольнічыны<sup>3</sup>. Паводле Адама Станкевіча, да “Хаткі” належала шмат дзяцей засценкавай шляхты, а агульныя настроі былі народніцка-краёвыя<sup>4</sup>. Паседжанні гуртка і вечарыны акрамя пакойчыка Ф.Грынкевіча праходзілі на кватэры ксяндза В.Родзкі ў гэтым жа касцёле, у доме сяспёр Салінак і інш. Акрамя гэтага, кожную нядзелю зранку ў касцёле адбывалася служба для каталіцкай моладзі гарадзенскіх школаў. Падчас яе выступаў хор, да якога належаў шмат хто з сябраў гуртка.

Праца першай у Гародні беларускай арганізацыі пачалася з стварэння ўласнай бібліятэкі, куды сябры гуртка ахвяравалі гадавік “Нашай Нівы”, кніжкі Ф. Багушэвіча ды “Люд беларускі” А. Федароўскага. Была наладжана сувязь з пеціярбургскай суполкай “Загляне сонца і ў наша ваконца” і віленскай беларускай кнігарній. Грошы, атрыманыя з продажы беларускіх кніжак, якія гурткоўцы абавязкова везлі дадому на святы ці канікулы, ішлі на патрэбы бібліятэкі і канцылярыі гуртка. Акрамя гэтага каса гуртка пагаўнялася за кошт складак<sup>5</sup>.

Паводле Адама Станкевіча, “напрацягу 5-6 гадоў (1909-1914) асоба кс. Грынкевіча ў Гародні была асобай цэнтральнай і адзінай, якая будзіла і арганізавала там рух беларускі”<sup>6</sup>. Фактычна, айцец Францішак патранавуў гурток усяго два гады, прымаючы актыўны ўдзел у ягонай дзейнасці. Галоўным для яго ўсё ж такі заставалася рэлігійная дзейнасць. Паводле “Зоські Верас” (Людвіка Сівіцкай), ужо на пачатку 1912 г. ён адышоў ад гуртка. Справа, відаць, была не

23 кастрычніка 2004 г.). Гродна, 2004; Верас З. Гродзенскі гурток беларускай моладзі // Бібліятэка Акадэміі Навук Беларусі, адзел рэдкай кнігі. Ф. 23, воп. 1, ад. з. 624; Верас З. Старое Гродна // Краю мой – Нёман. Мн., 1986. С. 188-194; Глагоўская Е. Вяртанне да сваіх Станіслава Грынкевіча // Ніва, 7.05.2000. № 19; Грабінскі Б. Сакольнічына-Горадня-Вільня // АРСНЕ. 2000. № 5. С. 179-208; Жук І. Уладыслаў Чаржынскі – беларускі навуковы і культурны дзеяч з Сакольнічыны // Białoruskie zeszyty historyczne. 1998. № 10. S. 109-110; А. С.-Ш. Успаміны аб Горадзенскім гуртку Беларускай Моладзі // Студэнская думка. 1925. № 3, 4; Пяткевіч А. Гродзенскі гурток беларускай моладзі // Энциклопедия гісторыі Беларусі. Т. 3. С. 133-134; Пяткевіч А. Гродзенскі гурток беларускай моладзі і Сакольнічына // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 1998. № 9. С. 136-141; Смалянчук А. Гарадзенскі гурток беларускай моладзі // Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства. Гродна, 1990. С. 34-36; Чарнякевіч А. Касцёл бернардынцаў: Францішак Грынкевіч і беларускі каталіцкі рух // Пагоня. 9.11.2001; Чарнякевіч А. Першы колас беларускай нівы // Биржа інфармацыі. 4.09.2003. №35; Ян з-пад Ласосны. Горадзенскі беларускі гурток 1913 г. Успаміны // Кувіч. 1924. № 1(7).

<sup>3</sup> Пяткевіч А. Гродзенскі гурток беларускай моладзі... С. 135-136.

<sup>4</sup> Stankiewicz A. Bielaruski chreścijanski ruch... S. 46-47.

<sup>5</sup> Kozłowska-Głogowska H. Kolas našaj nivy; Верас З. Гродзенскі гурток беларускай моладзі...; Грабінскі Б. Сакольнічына-Горадня-Вільня. С. 179-208; Смалянчук А. Гарадзенскі гурток беларускай моладзі. С. 34-36.

<sup>6</sup> Stankiewicz A. Bielaruski chreścijanski ruch... S. 46-47.



толькі ў ціску з боку духоўнага кіраўніцтва. Хутчэй Ф. Грынкевіч да гэтай працы быў ужо “астыўшы”<sup>7</sup>.

У 1913 г. накладам у 50 асобнікаў гурток выдаў літаратурны альманах “Колас беларускай нівы”, пасля чаго, праіснаваўшы яшчэ год, распаўся<sup>8</sup>.

Летам 1915 г., калі адбылася амаль суцэльная эвакуацыя краю, адчынілася новая старонка ў гісторыі Гародні. “Другая сталіца БНР”, як пасля назавуць Гародню, пачыналася па сутнасці з Барыса-Глебскага манастыра па вуліцы Маставой, 9<sup>9</sup>. Менавіта тут, у красавіку 1916 г. па ініцыятыве В. Ластоўскага і А. Луцкевіча і з дазволу нямецкіх уладаў была адчынена першая ў горадзе беларуская пачатковая школа. Яе настаўнікамі сталі 18-гадовая Тэжля Станішэўская і старэйшы за яе на пяць год Аляксандр Грыкоўскі<sup>10</sup>.

“Гародня ў той час з беларускага боку была пустыняю. – Пісала “Беларуская думка”. – Свядомая беларуская моладзь з надыходам немцаў была або вывезена, або сама выехала і рассыпалася па ўсходняй Беларусі і Маскоўшчыне. У Гародні бушавала польская чорная сотня, якая, карыстаючыся з прыходу немцаў, захацела спалінізаваць гэтае спрадвечнае беларускае места і з гэтай мэтай натужала ўсе свае сілы. Над усім беларускім быў здзек. З другога боку праваслаўная царкоўная служба (псаломшчыкі і інш.), што асталася пасля выехаўшых у Маскоўшчыну праваслаўных святшчэннікаў, пры сваім фанатызме і цемнаце была найвялікшым прыяцедем усяго маскоўскага і непрыяцедем беларускага, што пры тым уплыве на народ, які гэная служба мела падчас нямецкай акупацыі, перадавалася і самаму народу”<sup>11</sup>.

“[...] пачаткі ня былі лёгкімі. – Узгадаў Ул. Крынскі. - Шмат трэба было перамагчы труднасьці, звязаных з арганізацыйным мамэнтам у

<sup>7</sup> Айцэн Францішак і далей падтрымліў беларускую асвету, аднак слабей і аспярожней. У 1913-1915 гг. ён супрацоўнічаў з беларускай каталіцкай газетай “Bielarus”, дапамагаючы ёй матэрыяльна, пісаў сам артыкулы і намаўляў пісаць кс. У.Талочку; прымаў удзел у выданні першага беларускага каталіцкага малітоўніка “Бог з намі” // Kozłowska-Głogowska H. Kolasa našaj nivy...

<sup>8</sup> Смалянчук А. Гарадзенскі гурток беларускай моладзі. С. 36-37. Варта дадаць, што ў гэты ж час у Гародні працавалі ксяндзы-беларусы Радзько і Бароўка, Уладзіслаў Талочка, якія падтрымлівалі беларускамоўную асвету. Гэтую пазіцыю падтрымаў дзекан кс. Эллэрт // Трацяк Я. Роля беларускіх святароў у адраджэнні роднай мовы // Гарадзенскія запісы. Вып. 1. Гродна, 1993. С. 67, 68; Stankievič A. Bielaruski chryścijanski ruch. Histaryčny narys. Vilnia, 1939, s. 46; Архівы Беларускай народнай рэспублікі [далей БНР] Кніга 1, том 2. Вільня-Нью-Ёрк-Менск-Прага, 1998. С. 1268.

<sup>9</sup> Праваслаўны манастыр быў адчынены ў 1854 г. у мурах былога жаночага кляштара бернардынак, пабудаванага на грошы падканцлера літоўскага Казіміра Сапегі. Гл.: Гардзееў Ю. Гродзенскія бернардзіні // Биржа информации. 09.04.1998. № 7.

<sup>10</sup> Аляксандр Грыкоўскі паходзіў з в. Корніна Бельскага павету. Скончыў настаўніцкую семінарыю ў Паневежы і беларускія настаўніцкія курсы ў Свіслачы. Тэжля Станішэўская нарадзілася ў Вільні. Была сябрам беларускай музычна-драматычнай дружны, выступала ў беларускам тэатры. У 1916 г. яна закончыла беларускія настаўніцкія курсы, была накіравана настаўніцай у Гародню // Беларусь. 2.4.1919. № 2. С.1-2; Беларуская думка. 26.5.1919. № 13; Беларускае жыццё. 5.6.1919. № 1. С. 7.

<sup>11</sup> Беларуская думка. 26.5.1919. № 13. С. 1-2.

ваенных абставінах. Арганізатар і кіраўнік школы Александр Грыкоўскі і яго найбліжэйшыя супрацоўнікі вучыцялі Станіслаў Качынскі і Вера Краўцэвічанка паклалі пмат ахвярнай працы, маладога запалу і энэргіі, каб школа паўстала, разьвівалася і трывала за іх пачынам яшчэ доўгія гады...”<sup>12</sup>

Уласна кажучы, першымі настаўнікамі беларускай школы былі таксама Зубкоўская і Корфава, якія, аднак, не вытрымалі цяжкіх варункаў і ў хуткім часе сышлі<sup>13</sup>. Імёны тых, хто застаўся, павінны быць залатымі літарамі запісаны ў гісторыю беларускай асветы і сярод іх, у першую чаргу, Тэклі Станішэўскай і Аляксандра Грыкоўскага.

“[...] Праца Тэклі Станішэўскай у Горадні была безупынным барацьбой за беларускае адраджэнне і за беларускую школу. – Чытаем у “Беларускай думцы” - [...] Скора Тэклі Станішэўскай прышоў на помач малады і энэргічны вучыцель Аляксандр Грыкоўскі. Усведамлены ёю Грыкоўскі гораца прыняўся за працу, і работа ўдвая пайшла спарней. Маладым беларускім адраджэнцам-вучыцям прыходзілася кожны крок здабываць упорнай, доўгай і сыстэматычнай працаю. Перашкоды былі надзвычайныя. Усе іх пералічваць няма тут ніякай магчымасці. Працўнікі беларускага адраджэння ня грэбавалі ніякімі спосабамі барацьбы проціў беларускіх дзячоў і ўсё імі ўжывалася ад звычайнай агітацыі да абвінавачвання перад нямецкай уладаю ў расейскім шпёнстве. Але смелая і энэргічная праца беларускіх працаўнікоў зрабіла сваё. Школа стала на цвёрды грунт, дзяцей хадзіла пмат, бацькі пасылалі ахвотна. Скрунуўся з вялікай сілаю беларускі рух у Горадні [...]”<sup>14</sup>

“[...] Гэты малады ідэаліст, - пісаў Крынскі аб А. Грыкоўскім, - працаваў, не пакладаючы рук; ён быў усюды, дзе таго вымагала дабро беларускай нацыянальнай справы; ён вынес на сваіх плячоў увесь цяжар піянерска-арганізацыйнага пачыну”<sup>15</sup>.

Нягледзячы на перашкоды ўжо ў лістападзе 1918 г. у беларускай школе ў Горадні працавалі тры класы. Стараннямі настаўнікаў дзеці навучаліся бясплатна, атрымліваючы дармавыя абеды, падручнікі і школьныя прылады.

“Як прыемна, як хораша было на сэрцы, - узгадаў назней урокі ў першай беларускай школе карэспандэнт “Беларускай Нівы”, - чуць першыя дэкламацыі вершаў у родным слове, або сыпеў харавых мелодзіяў. Дзеці былі захоплены навукаю; мімавольна вычувалася стараннасьць і зразуменне навукі і яе багацце. Тут не было пераафарбоўкі духа ў дзяцей, але самастойна кавалася і расла любоў да матчынага слова, да бацькоўскай гутаркі...”<sup>16</sup>

Кошт, які прыйшлося заплаціць за тое, каб зярнятка, кінутыя ў беларускую раллю, далі першыя ўсходы, аказаўся вельмі высокім. Два гады цяжкай,

<sup>12</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

<sup>13</sup> Наднёманец. Што было і што ёсць // Беларуская Ніва. 9.12.1925. № 7. С. 1.

<sup>14</sup> Беларуская думка. 26.5.1919. № 13. С. 1-2.

<sup>15</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

<sup>16</sup> Наднёманец Што было і што ёсць // Беларуская Ніва. 9.12.1925. № 7. С. 2.

самаахвярнай працы каштавалі Тэклі Станішэўскай і Аляксандру Грыкоўскаму жыцця. Кволае здароўе маладых настаўнікаў не вытрымала ўсіх выпрабаванняў, і яны амаль адначасова захварэлі на сухоты. Улетку 1918 г. Т. Станішэўская прыехала ў Вільню і ўжо болей у Гародню не вярнулася. А. Грыкоўскі застаўся ў горадзе і праз нейкі час яшчэ працягваў апекавацца беларускай школай. Больш таго, ён самааддана ўключыўся ў палітычную барацьбу на мясцовым грунце<sup>17</sup>.

“З пачыну А. Грыкоўскага, - пісала “Новая дарога”, - у 1917 годзе паўстала ў Гародні першая легальная арганізацыя – “Сувязь Культурна-Нацыянальнага Адраджэння Беларусі”, якая аб’ядноўвала ўсе нацыянальна-творчыя й актыўныя сілы гарадзенскага грамадства. ...У склад Ураду Сувязі ў той час уваходзілі: Аляксандр Грыкоўскі, як старшыня, Янка Натусевіч, Уладзімір Курбскі (Кузьняцоў), Рыгор Злоцкі, Лука Дзекуць-Малей, Андрэй Якубецкі і Станіслаў Качынскі. ...На долю Сувязі выпала цяжкае заданне бараніць беларускую нацыянальную справу ў Гарадзеншчыне ў той адказны момант, калі вырашаўся лёс гэтай зямлі... Асабліва ўзмоцнілася гэтая арганізацыя ў 1918 годзе, калі пачалі вяртацца ў край рэпатрыянты, а сярод іх шмат сьведомых беларусаў”<sup>18</sup>.

Спачатку Сувязь з’яўлялася толькі філіялам Віленскай арганізацыі і ахоплівала ўсяго каля дзесяці чалавек. Аднак падзеі точыліся гэтакім чынам, што амаль адразу функцыя арганізацыі выйшла за мяжы выключна адной асветы, як гэта планавалася спачатку. Каб весці палітычную барацьбу і змагацца за ўплывы патрэбна было выступаць ад імя ўсяго народу, і Сувязь змяніла назву на “Гарадзенскі Беларускі нацыянальны камітэт”. Як і чаму гэта адбылося, зараз дакладна высвятліць цяжка. Больш істотным з’яўляецца тое, што ўжо ў канцы 1918 г. мясцовыя беларусы ўпершыню атрымалі ўласнае нацыянальнае прадстаўніцтва – Гарадзенскі БНК.

Верагодна акрамя А. Грыкоўскага ў кіраўніцтва Камітэту ўвайшлі Андрэй Якубецкі, які яшчэ да вайны скончыў Свіслацкую настаўніцкую семінарыю, Янка Натусевіч, былы сябра Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі, і, магчыма, Зміцер Качан<sup>19</sup>. Гарадзенскі Беларускі нацыянальны камітэт надалей дзейнічаў, як прадстаўнічы орган Віленскай беларускай рады, аднак з’езд склікаць быў не ў стане, бо не меў ні грошай, ні людзей. Горш за тое. У самой Гародні і нават за яе межамі пра БНК хутка замацавалася ўяўленне як пра арганізацыю выключна беларусаў-каталікоў.

У канцы 1918 г. распачалося вяртанне з бежанства, якое расцягнулася на некалькі гадоў. Няцяжка ўявіць сабе пачуцці тых, хто прыехаўшы на Радзіму, апынуўся амаль без сродкаў да існавання (што не знішчылі пры адыходзе царскія войскі, якія стасавалі тактыку “выпаленай зямлі”, тое падчас нямецкага панавання разрабавалі суседзі). У верасні ў Гародню вярнуўся епіскап Уладзімір

<sup>17</sup> Беларуская думка. 26.5.1919. № 13. С. 1-2.

<sup>18</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 13.9.1942. № 25. С. 6.

<sup>19</sup> Referat działacza politycznego Balorusi Antonego Boryka z Wilna. S. 6 (з архіва А. Латышонка).

у якасці кіраўніка Гарадзенскай і Холмскай епархій<sup>20</sup>. Прыкладна тады ж невялікая група мясцовай “расійскай інтэлігенцы”, а дакладней былыя расійскія чыноўнікі, вайскоўцы ды прадстаўнікі праваслаўнай царквы, з мэтай “аб’яднаць мясцовае рускае праваслаўнае насельніцтва для абароны ўласных нацыянальных, рэлігійных і грамадскіх інтарэсаў”, стварылі Гродзенскую рускую управу<sup>21</sup>. Хутка па ініцыятыве Управы і епіскапа Уладзіміра пачалася падрыхтоўка па скліканню з’езду праваслаўнага насельніцтва Гарадзенскай губ., каб заявіць аб сваім гістарычным праве на гэты край<sup>22</sup>.

Доўгі час гэты з’езд здаваўся даволі загадкавым, бо не вельмі верылася ў тое, што ў разбураным вайною крае ва ўмовах акупацыі ўдалося на самой справе сабраць каля дзвюх соцён прадстаўнікоў з усёй губерні. Здавалася больш верагодным, што яго пазней выдумалі тыя, каму патрэбна была легітымнасць, каб выказвацца ад імя мясцовага праваслаўнага насельніцтва. Але копія пратаколу сходу не пакідае сумненняў, што “Першы гарадзенскі губернскі беларускі з’езд”, як ён пазней называўся, адбыўся насамрэч і праходзіў у вельмі драматычных умовах.

Адкрыўся з’езд у будынку Барыса-Глебскага манастыра 1 снежня 1918 г. у 15 гадзін 55 хвілін (з такой дакладнасцю гавораць аб гэтым дакументы). У ім прымалі ўдзел 192 дэлегаты з мандатамі і 35 без іх з Гарадзенскага, Сакоўскага, Беластоцкага і Ковенскага паветаў. Паводле ўспамінаў палкоўніка А. Успенскага, падрыхтоўка з’езду пачалася яшчэ ў ліпені 1918 г., а ўсяго на сход прыбыло каля 600 чалавек(!)<sup>23</sup>.

“Два месяцы назад, прыехаўшы ў Гародню, – гэтакімі словамі распачаў сход кіраўнік Гарадзенскай Управы уладальнік маёнтка Навасёлкі Індурскага павету Яўграф Курлаў, – мяне ўразіла, што ні ў грамадскіх месцах, ні ў склепах, ні проста на вуліцах не было чуцно роднай расійскай мовы, не кажучы ўжо аб поўнай адсутнасці расійскага друку, школы, нават пыльдаў. Ня лепш справа абстаяла і на вёсцы, дзе селянін-беларус месцамі нават баяўся адкрыць сваю нацыянальнасць... Усе жыхары губерні беларусы схаваліся па сваіх кутках па адзіночцы, як бы адразу рыхтуючыся да пагібелі...”<sup>24</sup>

“У Гародні ні засталася нічога, што б нагадвала караным жыхарам аб рускіх... – Працягваў старшыня з’езда Е. Звяркоў. – Складвалася ўражанне, што тут ніколі і не было расійскага краю. Нямецкая ўлада дзяліла мясцовае насельніцтва на габрэяў ды палякаў, ніколі не ўзгадваючы аб рускіх... Аднак мы,

<sup>20</sup> Митрополит Владимир Святитель // Молитвенник. 1873 - 1959. Париж, 1965.

<sup>21</sup> Наше утро. 1918. № 9;

<sup>22</sup> У склад ініцыятыўнай групы акрамя епіскапа ўвайшлі ўладальнік маёнтка Навасёлкі Індурскага павету Я. Курлаў, былыя вайскоўцы А. Модль і С. Ілавайскі, інжынер М. Марозаў і доктар К. Бялецкі.

<sup>23</sup> Успенскі А. 1-шы беларускі полк у Гародні і як палякі яго разбролі // Раніца. 1942. № 44-49. Паводле пратаколу з’езда ўсяго было 186 дэлегатаў // Государственный архив Российской Федерации (далей ГАРФ). Ф. 5999, воп. 1, ад.з. 1. Арк. 1 (Дакумент прадстаўлены аўтару В. Сабалеўскай).

<sup>24</sup> ГАРФ. Ф. 5999, воп. 1, ад.з. 1. Арк. 1.

тыя хто ведаў гісторыю нашага краю, не маглі спакойна глядзець на намаганні палякаў авалодаць ім; мы павінны былі ўсім і кожнаму аб'явіць, што гэты край ніколі польскім ня быў, а яго спрадвечна насяляў беларускі народ, і што толькі беларускі народ можа прэтэндаваць на валоданне ім!"<sup>25</sup>

Сённяшняму чытачу адразу кідаецца ў вочы лёгкасць з якою аратары ў сваіх прамовах аб'ядналі рускіх і беларусаў, быццам бы гаворка шла аб адным народзе. На пытанне аб магчымасці існавання незалежнай Беларускай дзяржавы, былыя чыноўнікі цвёрда адказалі: "Не!", дадаўшы сціплае: "На жаль". Яны тлумачыліся, што "эканамічны дабрабыт не можа квітнець у аддзелянай ад іншых народаў Беларусі"<sup>26</sup>.

Сярод дэлегатаў прыехаўшых на сход, знайшліся толькі некалькі чалавек, якія адкрыта выступілі ў абарону беларускасці. Гэта былі прадстаўнікі Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту Янка Натусевіч і Андрэй Якубецкі. Андрэю Якубецкаму нават удалося заняць месца намесніка старшынні схода. Але барацьба гэта была няроўная.

Ужо прапанова А. Якубецкага, каб выкладанне ў вясковых школах вялося толькі на беларускай мове, выклікала пратэсты<sup>27</sup>. Яго падтрымаў Янка Натусевіч. У пратаколе сходу было адзначана, што ён адзіны, хто выступаў па беларуску: "...Мы не павінны адмаўляцца ад сваёй роднай беларускай мовы. Не забудзьце, што за нашаю мову шмат хто пацярпеў! Я вам працягваю верш Каліноўскага, які быў павешаны царскімі ўладамі за сваю родную беларускую мову". У зале падняўся крык і шум. Раздаліся галасы – "Ня трэба!" Па просьбе выступаючага старшыня паставіў на галасаванне пытанне, ці жадае з'езд выслухаць верш. Большасцю супраць аднаго Янка Натусевіч працягваў верш. "Той беларус, - скончыў ён сваю прамову, - хто гаворыць па беларуску!"<sup>28</sup>

У адказ капітан Ян Ярушэвіч пачаў бараніць расійскую мову, кажучы, што для сялян, якія паслалі яго на сход, яна больш зразумелая чым тая, на якой размаўляў папярэдні аратар. "Не навязвайце сялянам незразумелую мову!" – патэтычна заклікаў ён сабраўшыхся. У выніку за выкладанне ў школах выключна па-беларуску прагаласавала толькі 8 чалавек<sup>29</sup>.

Ранкам наступнага дня ўдзельнікі з'езду зноў сабраліся ў манастыры. На гэты раз абмяркоўвалася пытанне аб палітычнай будучыне краю. З дакладам выступіў сябра Управы фон Дзітман, які выказаўся за ўваходжанне Гарадзеншчыны ў склад Літоўскай дзяржавы па прынцыпу "найменьшага зла". У адказ на трыбуну падняўся Янка Натусевіч. Ён ізноў казаў пра розніцу паміж рускай і беларускай мовамі, аспрэчваў высновы свайго папярэдніка быццам бы беларусы і рускія адно і тое ж. "Беларускі нацыянальны камітэт стаіць на платформе незалежнай

<sup>25</sup> Тамсама. Арк. 3.

<sup>26</sup> Тамсама. Арк. 19.

<sup>27</sup> Тамсама. Арк. 7.

<sup>28</sup> Тамсама. Арк. 7 адв.

<sup>29</sup> Тамсама. Арк. 8.

беларускай дзяржавы... Ні польскай, ні расійскай арыентацыі быць не павінна!” “Жыве незалежная Беларусь!” – напрыканцы выгукнуў Я. Натусевіч<sup>30</sup>.

Прадстаўнік Управы фон Дзітман зноў узяў слова, адказваючы у чыноўнічай манеры здзекаліва і прынізіліва: “Адным з найвялікшых багаццяў чалавека з’яўляецца родная мова, але ж прыдаваць ёй такое вялікае значэнне, як гэта робіць папярэдні выступаючы, прынамсі не дальнабачна. Аратар зусім не паказваў іншых фактараў стварэння і далейшага існавання незалежнай Беларусі. Ад прадстаўніка Беларускага камітэту трэба было чакаць больш грунтоўнага і ўсебаковага асветлення беларускага пытання. Гістарычныя дадзеныя, прыведзеныя ім, не толькі памылаковыя, але нават непісьменныя. Мы не можам разглядаць пытанне пра стварэнне Вялікай Беларусі, паколькі нам прыходзіцца лічыцца толькі з Гарадзенскай губерняй, аб самастойнасці якой не можа быць і гаворкі...”<sup>31</sup>

Андрэй Якубецкі папярэзіў сход, што Управа намагаецца раскалоць беларусаў на праваслаўных і каталікоў: “Я заклікаю з’езд запомніць мае словы. Мы пойдзем не за праваслаўнымі папамі, не за рымскімі папамі, а будзем аб’ядноўвацца!” “Мы гаспадары гэтай зямлі, - дадаў Янка Натусевіч, - і здольныя гэта даказаць, а выносіць пастанову сходу на расейскай мове – сорамна!”. Сымон Якаўюк на гэта заявіў: “Не трэба сварыцца за мову. Трэба справу рабіць”<sup>32</sup>.

Перамога была на баку учорапніх русіфікатараў. Большасцю галасоў з’езд выказаўся за аб’яднанне Гарадзеншчыны з Літвой на правах аўтаноміі. Падобная змена ў поглядах былых русіфікатараў, яшчэ нядаўна грудазю стаяўшых за “адзіную і непадзельную Расію”, у першую чаргу, тлумачылася спадзяваннем на фінансавую дапамогу з боку літоўскага ўраду. Аднак ім прышлося лічыцца з часам. У выніку Управа змяніла назву з “рускай” на “беларускую”, як своеасаблівы палітычны камуфляж. У склад Управы нават увайшоў Аляксандр Грыкоўскі<sup>33</sup> Заключная рэзалюцыя сходу ўхваліла “свабоду, роўнасць, братэрства, Беларускую Управу” і заклікала: “Жыве адзінства беларусаў-каталікаў і беларусаў-праваслаўных”<sup>34</sup>. Зачыніўся сход апоўначы.

Толькі пасля гэтага дзячы Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту пачалі падрыхтоўку да склікання ўласнага з’езду. Першапачаткова ён задумаваўся, як “Устаноўчы сойм прадстаўнікоў беларускага сялянства Гарадзенскай губерні і Аўгустоўскага павету”, які павінен быў абраць Гарадзенскую Раду, каб супрацьпаставіць яе Управе і створанай напрыканцы

<sup>30</sup> Тамсама. Арк. 18 адв.

<sup>31</sup> Тамсама. Арк. 18 адв. -19.

<sup>32</sup> Тамсама. Арк. 20.

<sup>33</sup> Наше утро. 1918. № 7; Referat A. Voryka ... S. 6. Першапачаткова ў склад Управы ўваходзіла 18 чалавек: У. Боеў, К. Бялецкі, А. Грыкоўскі, Г. Грышкewіч, У. Дзітман, У. Зянькевіч, С. Лавайскі, Я. Курлаў, У. Краўцэвіч, Д. Малашэўскі, М. Марозаў, Д. Махнач, Л. Модль, І. Скабелька, С. Чарнецкі, І. Юртель, С. Якаўюк, І. Ярушewіч. Старшынёй Управы быў абраны Я. Курлаў. Былі адчынены аддзелы: Бежанскі з гарадскім і павятовым пададдзеламі, Народнай адукацыі і Зямельны // Наше утро. 1918. № 7, 14;

<sup>34</sup> ГАРФ. Ф. 5999, воп. 1, адз. 1. Арк. 21.

лістапада 1918 г. польскай “Начэльнай Радзе Гарадзенскай Зямлі”. “Аднак ад пачатковага пляну скліканьня зьезду з цэлай Гарадзеншчыны, – узгадваў пазней Ул. Крынскі, – прыйшлося адмовіцца з прычыны матэрыяльных перашкодаў і недахопу часу, а абмежавацца павятовым зьездам...”<sup>35</sup>

На арганізаваны камітэтам з’езд у якасці прадстаўнікоў віленскіх і мінскіх беларусаў з Вільні прыбылі В. Ластоўскі, К. Цярэшчанка, А. Смоліч, Л. Заяц, П. Аляксюк і А. Аляксюк. Сам К. Цярэшчанка пазней аб гэтым пісаў: “24 лістапада я і Ластоўскі здолелі ўжо выкарыстаць дапамогу літоўцаў; по іх просьбе немцы далі нам пропуск у Горадню, куда мы павінны былі выехаць на арганізуемы тамашнімі беларусамі мітынг”<sup>36</sup>.

Перад сходам А.Смоліч і Аляксюкі спрабавалі арганізаваць у горадзе беларускі мітынг, але вялікага водгуку сярод мясцовага насельніцтва ён не знайшоў<sup>37</sup>. “Прачніцеся, браты сяляне! – заклікала набраная кірыліцай і лацінкай лістоўка Беларускага нацыянальнага камітэту. – Нішто ня можа затрымаць вас ад пасылкі дэлегатаў на Зьезд. Гляньце навокал! Усе народы ўзяліся за свае справы. Нельга чакаць і нам...”<sup>38</sup>

11 снежня ў горад прыехаў Пётр Крэчэўскі, прызначаны міністрам унутраных спраў Літвы Сташынскім камісарам Гародні і Гарадзенскага павету, які ўзяў на сябе матэрыяльны бок справы<sup>39</sup>.

Сход пад старшынством прадстаўніка ўрада БНР А. Смоліча праходзіў у зале афіцэрскага казіно 15 – 16 снежня 1918 г. Пра колькасць прыбыўшых дэлегатаў нічога не вядома, але, напэўна, іх сабралася не шмат. Самі арганізатары тлумачылі гэта тым, што напярэдадні з’езду нямецкія ўлады забаранілі рух на чыгуначным транспарце.

Погляд аўтара артыкула ў “Новай дарозе” больш аптымістычны: “На з’ездзе, апрача прадстаўнікоў Гарадзенскага павету былі дэлегаты з Беластоцкага, Сакоўскага і Ваўкавыскага паветаў, а гэтак сама прадстаўнікі беларускае эміграцыі з акупаваных бальшавікамі абшараў і, як паважаныя госьці, дзяржаўныя мужы Беларускае Народнае Рэспублікі, на чале з Пятром Крычэўскім, старшынёй Рады БНР і Лявонам Зайцам, дзяржаўным пісарам БНР...”<sup>40</sup>

На з’ездзе разглядаліся пытанні аб палітычным становішчы, стварэнні агульнабеларускай арганізацыі, зямлі, дапамозе ахвярам вайны ды адкрыцці

<sup>35</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

<sup>36</sup> Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей НАРБ). Ф. 60, воп. 3, ад. з. 456. Арк. 30-35 адв. – 41 адв., 45 адв. - 49.

<sup>37</sup> Referat A. Boryka... S. 6; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie: Wojskowe Biuro Historyczne 400. 3194. -Relacja Stanisława Iwanowskiego z jego udziału w pracach Samoobrony w Lidze i Grodnie oraz z działalności w Komisariacie Rzadu w Grodnie. S. 9 (з архіва А. Латышонка).

<sup>38</sup> Czerniakewicz A. Przejmowanie władzy przez Polaków w Grodnie... S. 45; Адраджэнне. Гістарычны альманах. Мн., 1995. С. 243 – 244.

<sup>39</sup> Наше утро. 1918. № 4, 5. Пётр Антонавіч Крэчэўскі займаў таксама розныя “фінансавыя” пасады ў складзе Народнага сакратарыята Беларусі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. С. 256.

<sup>40</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

школаў. У прынятай рэзалюцыі абвяшчалася, што “беларускі народ павінен быць цэлым і ні ад кога незалежным. Сваіх правоў ён будзе дабівацца разам с суседнімі дэмакратычнымі народамі, а перад усім з народамі літоўскім”<sup>41</sup>.

У павеце ствараліся сельскія і валасныя камітэты, перад якімі ставілася мэта правесці перапіс памешчыцкай зямлі, зрабіць прыкладныя падлікі ваенных страатаў, арганізаваць міліцыю і спажывецкія камітэты і паклапаціцца аб закладанні новых школак. Прычым, па-беларуску выкладанне павінна было вестіся толькі ў пачатковых школах і то “па меры магчымасці”. Акрамя гэтага, валасныя камітэты павінны былі “прагэставаць супраць арганізацыі парафіяльных камітэтаў”, якія ствараліся пры касцёлах і з’яўляліся эфектыўным сродкам апалячвання мясцовага насельніцтва.

Трошкі інакш падзеі выглядаюць з успамінаў К. Цярэшчанкі: “Мітынг адбыўся ў манастыру, прайшоў ён вельмі добра. Гаварылася аб новых часах для працоўных мас, а праве беларускага народу на самаістнаваньне і гэтак далей. Выступаўшым правым, называўшым сябе беларусамі з так званай “Рускай Управы” Якавіюку і др. сяляне ня давалі гаварыць. Чулась, што працаваць можна – была б толькі магчымасць. У Горадні мы залажылі часовы Нацыянальны Камітэт, у склад якога вайшлі вышай памяненныя гарадзенскія працаўнікі”<sup>42</sup>.

Замест Губернскай рады была створана Паятовая сялянская рада. Таксама быў абраны Арганізацыйны камітэт па скліканню на 9 студзеня 1919 г. Краявога Беларускага з’езду Гарадзеншчыны<sup>43</sup>. З’езд выказаў пажаданне, каб “шчырыя беларусы, члены Беларускай Управы, пакінулі яе і далучыліся да Паятовай рады”<sup>44</sup>. Таксама ў рэзалюцыі было адзначана, што “з’езд аднадушна стануў на грунце беларускае незалежнасці й, выбраўшы сваім выканаўчым ворганам Беларускаю Паятовую Сялянскую Раду, пакінуў ёй наказ бараніць адраджэнскую й незалежніцкую справу ўсялякімі сродкамі, з якога б боку не пагражала небяспека...”<sup>45</sup>

Праведзенне сходу патрабавала вялікіх выдаткаў. У сваёй дакладной запісцы ад 8 студзеня 1919 г. П.Крэчэўскі прасіў Міністэрства беларускіх спраў вярнуць яму грошы, выдаткаваныя на сялянскі з’езд: на перезд дэлегатаў 500 марак, на памяшканне 200 марак, на дровы 200 марак, на закупы харчоў і ўтварэнне сталаўкі 3000 марак і яшчэ 5000 марак на ўтрыманне Гарадзенскай беларускай сялянскай паятовай рады<sup>46</sup>.

<sup>41</sup> Адраджэнне... С. 245.

<sup>42</sup> НАРБ. Ф. 60, воп. 3, адз. 456. Арк. 30-35 адв. - 41адв., 45 адв. - 49.

<sup>43</sup> У склад Гарадзенскай Паятовай сялянскай рады ўвайшлі А. Якубецкі (старшыня), Я. Натусевіч, Ул. Курбскі, З. Качан, А. Грыкоўскі, Л. Дзекуць-Малей, А. Аляксючанка, Я. Міхайлоўскі, П. Міськевіч, М. Сарока, Р. Злоцкі, А. Сініма і А. Ламашэвіч. У Арганізацыйны Камітэт па скліканню Краявога Беларускага з’езду Гарадзеншчыны – Ф. Данілюк, С. Якавіюк, А. Басель, А. Якубецкі, А. Саўчыц, Л. Дзекуць-Малей, А. Аляксючанка, П. Якубецкі і Я. Натусевіч // Адраджэнне... С. 246 – 247.

<sup>44</sup> Адраджэнне... С. 245 – 246.

<sup>45</sup> Крыніскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 6.9.1942. № 24. С. 4.

<sup>46</sup> Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛІМ). Ф. 3, воп. 1, адз. 151. Арк. 8.



Гэткім чынам, на канец 1918 г. у Гародні існавалі ўжо тры арганізацыі, якія выказваліся ад імя беларускага народу: Гарадзенскі Беларускі нацыянальны камітэт, Гарадзенская беларуская губернская ўправа і Гарадзенская беларуская сялянская павятовая рада.

Нягледзячы на тое, што Павятовая рада ўзнікла пры актыўным удзеле Гарадзенскага БНК, яна амаль адразу стала незалежнай ад яго палітычнай арганізацыяй, якая, дарэчы, трапіла пад вельмі моцны бальшавіцкі ўплыў<sup>47</sup>.

Прыкладна ў гэты час пачаліся перамовы паміж літоўскім урадам і прадстаўнікамі беларускіх гарадзенскіх арганізацый. Літоўскаму боку, каб прэтэндаваць на большую частку Гарадзеншчыны і Віленшчыны, тэрмінова патрэбна было стварыць хаця б нейкую фікцыю беларускага прадстаўніцтва пры ўласным урадзе. Афіцыйна ініцыятарам перамоваў з літоўцамі выступіла Віленская Беларуска-Рада. У выніку 1 снежня 1918 г. Я. Варонка быў прызначаны міністрам беларускіх спраў пры літоўскім урадзе<sup>48</sup>.

Яшчэ некалькі месцаў таму А. Грыкоўскаму прыходзілася амаль аднаму змагацца за беларускую справу, і раптам за нейкі тыдзень Гародня ператварылася ў цэнтр беларускага нацыянальнага руху! Спачатку загадам Рады міністраў Літвы ад 19 снежня сюды павінна было пераехаць Міністэрства беларускіх спраў, а ўжо 27 снежня ў горад прыехаў Старшыня Рады міністраў БНР Антон Луцкевіч<sup>49</sup>.

На момант пераезда ў Гародню беларускіх дзеячоў з Вільні супрацьстаянне паміж Гарадзенскім БНК і Гарадзенскай беларускай управай набыло форму “акопнай” вайны<sup>50</sup>. Абодва бакі знаходзіліся ў цяжкім фінансавым становішчы, што стварала аб’ектыўныя ўмовы да збліжэння<sup>51</sup>.

У суботу 28 снежня ў дзесяць гадзін раніцы ў памяшканні былога рэальнага вучылішча адбылася сустрэча прадстаўнікоў беларускіх арганізацый і Гарадзенскай управы<sup>52</sup>. Спачатку быў зачытаны пратакол з мінулага паседжання Управы, з якога вынікала, што пяць яе найбольш адыёзных сяброў, у тым ліку епіскап Уладзімір, Я. Курлаў, С. Ілавайскі, А. Модль і М. Марозаў, згодна з папярэднім патрабаваннем Гарадзенскага БНК абвяшчалі сваю адстаўку<sup>53</sup>. Беларускім дэлегатам было

<sup>47</sup> Наше утро. 1918. № 9;

<sup>48</sup> НАРБ. Ф. 325, воп. 1, ад.з. 53. Арк. 41-45.

<sup>49</sup> Тамсама. Ад.з. 22. Арк. 131; тамсама. Ф. 458, воп. 1, ад.з. 7. Арк. 7; Луцкевіч А. Дзённік // Польша. 1991. № 4. С. 215; Адралжэнне... С. 228-229.

<sup>50</sup> Першы раз звесткі пра канфлікт паміж БНК і Управай з’явіліся ў мясцовай газеце “Наше утро” яшчэ 14 снежня. Менавіта ў гэты дзень па распараджэнні (№18783) нямецкага каменданта Гародні генерал-маёра фон Донапа Гарадзенскай управе перадаваўся будынак рэальнага вучылішча (Наше утро. 1918. № 5. С. 21).

<sup>51</sup> Луцкевіч А. Дзённік // Польша. 1991. № 4. С. 215.

<sup>52</sup> Ад Нацыянальнага камітэту ў ёй удзельнічалі В. Захарка, А. Якубецкі А. Луцкевіч. Быў яшчэ адзін сябра Камітэту, але аўтару гэтай інфармацыі А.Луцкевічу ён быў незнаёмы. Ад Управы былі У. Босёў, С. Якавоў, В. Зяньковіч (Луцкевіч А. Дзённік // Польша. 1991. № 4. С. 215.

<sup>53</sup> Праўда, Гарадзенская ўправа прасіла іх застацца на сваіх пасадах да прызначанага на 9 студзеня 1919 г. Беларускага губернскага з’езду, каб на ім канчаткова вырашыць гэтае пытанне.

прапанавана прадставіць новых кандыдатаў. Прадстаўнікі БНК спачатку пагадзіліся на кампраміс, аднак увечары на сустрэчы ў хворага А. Грыкоўскага высветлілася, што гарадзенскія беларусы “не ў стане даць нават столькіх здольных да працы людзей”. З гэтай прычыны ўжо пазней у гатэлі “Метраполь” сабралася нарада, на якой было вырашана, што пасада ва ўрадзе БНР не павінна служыць перашкодай для працы ў грамадска-палітычнай установе<sup>54</sup>.

Ужо праз дзень Гарадзенская ўправа паведаміла, што з яе складу маюць адыйсці не пяць сяброў, а толькі два - епіскап Уладзімір і А. Модль, на што А.Луцкевіч заўважыў у сваім “Дзённіку”: “Гэткая камбінацыя справы не ратуе. Відаць, што з Управай да ладу не дойдзем”. Так і здарылася. Ужо на наступны дзень Управа адмовілася ад папярэдняй дамовы<sup>55</sup>.

Тым часам 10 студзеня (?) 1919 г. у Гародню прыехаў Павел Аляксук, які амаль адразу па сваім прыездзе далучыўся да працы Гарадзенскага БНК<sup>56</sup>. Ён намагаўся згуртаваць беларускія сілы ў Беларускай нацыянальным камітэце каагуючы туды найбольш здольных людзей. У выніку ў БНК увайшлі А. Заяц, Т. Вернікоўскі, К. Бялецкі ды Я. Ярушэвіч. Сам П. Аляксук быў абраны ў склад Часовага гарадскога камітэту замест хворага А. Грыкоўскага. Менавіта ён здолеў правесці пастанову, якая надавала беларускай мове роўныя правы з расейскай, польскай ды габрэйскай.

На паседжанні Часовага гарадскога камітэту 11 студзеня 1919 г. Я. Натусевіч абвясціў аб прыпыненні ўсялякіх узаемаадносінаў паміж Беларускай нацыянальным камітэтам і Гарадзенскай управай і прапанаваў толькі Беларускай камітэт лічыць прадстаўляючым інтарэсы беларускага насельніцтва. Услед за ім П. Аляксук кінуўся ў спрэчку з сябрам Управы В. Дзмітрыевым. На ягонае пытанне, чые інтарэсы той прадстаўляе, В.Дзмітрыеў збянтэжана адказаў: “Мясцовага насельніцтва”.

Адначасова і Паятовая рада пастанавіла высветліць адносіны з Управай, дзеся чага паслала дэлегацыю ў былое рэальнае вучылішча. Але перамоваў не атрымалася. Як пісаў у сваім дзённіку А. Луцкевіч, на пытанне сябра Управы Зорына: “Навошта вы жадаеце выгнаць нас вон?” адзін з дэлегатаў-сялян выкрыкнуў: “За тое, што вы кравапіўцы, памешчыкі і капіталісты!”<sup>57</sup>

У гэтых умовах “антаганіст” П. Алясюка міністр беларускіх спраў Я.Варонка пайшоў на збліжэнне з Гарадзенскай управай. “Барацьба паміж

<sup>54</sup> У перапынку паміж размовамі В. Захарка і У. Боеў былі дэлегаваны да нямецкіх уладаў, каб запытацца, ці на самой справе спыняецца рух на чугунцы для прыватных асобаў. Транспартныя праблемы прымусілі адкаласці з’езд. Спрэчка паміж Беларускай нацыянальным камітэтам і Управай разгарэлася з новай сілаю.

<sup>55</sup> Луцкевіч А. Дзённік // Польшча. 1991. № 4. С. 218.

<sup>56</sup> Ён пачаў рыхтаваць выданне ад імя БНК беларускай тыднёвай газеты, у рэдкасленню якой акрамя П. Алясюка ўвайшлі Р. Злоцкі і Я. Натусевіч. Цікава, што Антон Луцкевіч, які моцна залежаў ад украінскай пазыкі, пішучы пра газету, зусім не здзіўляўся адкуль П. Аляксук возьме грошы на гэтую справу!

<sup>57</sup> Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Кніга 1. Т. 1. С. 1190.

Я. Варонкай і П. Аляксюком, – чытаем у А. Луцкевіча, – разгараецца”<sup>58</sup>. У гутарцы з А. Якубецкім міністр адкрыта заявіў, што Гарадзенскі БНК наогул не павінен існаваць (праўда на сустрэчы з самім А. Луцкевічам ён патлумачыў, што не прызнае камітэт толькі як адміністрацыйную ўладу, але не як нацыянальную арганізацыю)<sup>59</sup>. Нарэшце, 24 студзеня 1919 г. у мясцовай газеце “Наше утро” з’явіўся адкрыты ліст Беларускага нацыянальнага камітэту, які А. Луцкевіч акрэсліў як “фармальнае аб’яўленне вайны Управе”<sup>60</sup>.

На пачатку сакавіка 1919 г. Гародня апынулася амаль з усіх бакоў акружанай польскім войскам<sup>61</sup>. А вечарам 28 красавіка ў горад увайшлі польскія рэгулярныя часткі<sup>62</sup>. З пачаткам польскай акупацыі беларускі рух у Гародні на кароткі час ізноў актывізаваўся. У першую чаргу гэта было звязана з тым, што ў горад вярталіся былыя ўцекачы. 15 траўня 1919 г. быў заснаваны кааператыў “Беларусь”<sup>63</sup>. Адначасова перамовы з польскім камісарам веў М. Маркевіч, які 22 красавіка быў абраны старшынёй Паятовай сялянскай рады<sup>64</sup>.

У канцы красавіка 1919 г. з Савецкай Расіі вярнуўся Ул. Курбскі. У Расіі ён спрабаваў ад імя гарадзенскіх беларускіх устаноў усталяваць кантакты з мясцовымі беларускімі коламі. Хутка па яго ініцыятыве ў горадзе паўстала новая арганізацыя – Грамада беларускай моладзі<sup>65</sup>. У сярэдзіне чэрвеня ў Гародню прыехаў Тамаш Грыб і разам з М. Маркевічам, Я. Чарапуком і П. Мядзёлкай заснаваў газету “Родны край”<sup>66</sup>.

“У Гарадзеншчыне ўзьяўся сільны антыпольскі рух, - узгадаў пазней Ул. Крынскі, - які ўзначальвала партыя беларускіх рэвалюцыйных сацыялістаў. Сюды пераехаў адзін з лідэраў гэтае партыі Тамаш Грыб і тут пачала выдавацца іхняя газета “Родны Край”. Эсэраўская ідэалогія, скраіняя нацыяналістычная і разам радыкальна-сацыялістычная, знайшла на гарадзенскім грунце шмат прыхільнікаў, і ад гэтага часу Гародня стала адным з мацнейшых цэнтраў гэтага руху”<sup>67</sup>.

Адначасова ў горадзе прайшла першая хваля польскіх арыштаў, галоўным чынам сярод былых рускіх чыноўнікаў, звязаных з Гарадзенскай управай і Міністэрствам беларускіх спраў. Усяго, паводле Я. Антонава, было арыш-

<sup>58</sup> А. Луцкевіч Дзённік // Польшча. 1991. № 5. С. 176.

<sup>59</sup> Тамсама. С. 174, 176; Наше утро. 1919. № 18, 19.

<sup>60</sup> Луцкевіч А. Дзённік // Польшча. 1991. № 5. С. 178; Наше утро. 1919. № 20; Архівы Беларускай Народнай рэспублікі. Кніга 1. Т. 1. С. 320.

<sup>61</sup> Яшчэ 13 лютага палякі занялі пакінуты немцамі Ваўкавыск. З сакавіка яны выбілі савецкія часткі з Слоніма, а 5 сакавіка бальшавікі пакінулі Пшчучын // Łukomski G., Polak B. W obronie Wilna, Grodna i Mińska 1918-1920. Koszalin-Warszawa, 1994. S. 128, 132.

<sup>62</sup> Zorka (Horadnia). 1.5.1919; Jednodniówka koła związku POW. Grodno, 1936. S. 30.

<sup>63</sup> НАРБ. Ф. 368, воп. 1, ад. з. 42. Арк. 7 (з архіва Ул. Ляхоўскага).

<sup>64</sup> НАРБ. Ф. 325, воп. 1, ад. з. 22. Арк. 166.

<sup>65</sup> У склад прэзідыўма Грамады ўвайшлі Ул. Курбскі, К. Салоньск ды М. Амелянчык. На канец траўня Грамада ўжо налічвала 32 сябра ў Гародні і 18 на правінцыі.

<sup>66</sup> Родны край. 1919. № 3.

<sup>67</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 4.10.1942. № 28. С. 4.

тавана 79 чалавек, у тым ліку пратаірэі І. Карчынскі, К. Бялецкі, У. Боеў і А. Бахановіч<sup>68</sup>. Большасць беларускіх дзеячоў арышты не кранулі. У гэтых умовах 6 ліпеня 1919 г. адбыўся II Беларускі настаўніцкі з'езд Гарадзеншчыны. Адначасова з ім праходзіла Канферэнцыя партыі беларускіх эсэраў Гарадзеншчыны, на якой прысутнічала 25 чалавек<sup>69</sup>.

Аднак канфлікт з польскімі ўладамі выклакаў не гэты сход, а надрукаваны 10 ліпеня ў № 5 “Роднага краю” артыкул Я. Чарапука пад назвай «Правам ці мячом». “Цяжкі і нават вельмі цяжкі нацыянальны крыж грамадзянскага жыцця прыходзіцца нясыці нашаму гаротнаму 12-ці мільённаму сялянскаму народу на сваіх плечах... – Сцвярджалася ў ім. – Блізкія суседзі нашыя з пад Масквы і Варшавы маюць апэтыты ня то заўсім прылучыць да сябе, а у апошні час у эн-дэоу польскіх вельмі пашырылася думка, каб нас раздзяліць. Па Менск – Польшча Дмоўскага, а па другую сторону – Расея Колчака... Гэткі канец хочуць зрабіць з Беларусю іх “прэвасхадіцельство” і іх “ясньневельможнасьць”. Няшчасныя! Яны гэтаго не разумеюць што і у беларусаў могуць знайсці свае Петлюры... На Беларусі магчыма што падходзіць вялікая нацыянальная рэвалюцыя... І вось цяпер нам беларусам трэба зрабіць сабе ясны выбар, з чым ісыці нам у пярод, у той час калі нашыя суседзі ня вельмі так моцныя, а чым пойдзе народ беларускі з правам ці з мячом?

Да гэтага часу мы верылі, што есьць на сьвеці справядлівасьць. Яна для нас была правадыром да дзяржаўнага будаўніцтва свае роднае гаспадаркі.. Але мы па справядлівасьці завяліся... Але калі мы па братэрскую працягвалі нашым суседзям руку агульнае згоды, тагды, яны адкідвалі яе ад сябе, а у нас кідаі каменнямі [...] Гэткім зьдзекам нашых суседзю трэба палажыць канец... На бок сантымэнты і угоды... У гару дух і сэрца! За права, у рукі меч! Усе разам грамадой станемо пад нацыянальна-рэвалюцыйны штандар Беларусі і усе пойдзем здабываць вольнасьць і незалежнасьць руйнуючы гнезда двухглавых і адноглавх арлоу, якія раскіданы па нашай зямліцы...

Калі даўнейшы грэх разумеу міласць сваей Бацькаўшчыны у зэмсьці і ненавісьці і яму гэта было прабачана, так і нам што ня толькі любім сваю Бацькаўшчыну, але і мучанікамі яе з'яўляемся нам, таксама будзе дарована, бо мы пойдзем за гонар і вольнасьць Беларусі. Во наш праудзівы шлях, во дзе наш ратунак!<sup>70</sup>

Падобныя заклікі не маглі прайсці незаўважанымі. У адказ мясцовыя польскія арганізацыі выдалі адозву з пратэстам, а адна з польскіх газет, перадрукаваўшы беларускую перадавіцу, звярнула да пракуратуры з патрабаваннем зачыніць “Родны край”. Хутка ў Гародні адбыліся новыя арышты. На гэты раз польскія рэпрэсіі былі накіраваны супраць найбольш антыпольскія настроеных беларускіх дзеячаў. 20 ліпеня былі арыштаваны П. Мядзёлка, К. Салошнык, А. Фохт і Я. Натусевіч. Адначасова ў Вільне быў зняволены Т. Грыб, пазней пераведзены ў гарадзенскую турму<sup>71</sup>.

<sup>68</sup> Пануцэвіч В. Гарадзеншчына ў нацыянальным руху ў 1918 - 1919 гадох // Пагоня. 1994. № 11.

<sup>69</sup> Беларуская думка. 11.7.1919. № 42. (З архіва Ул. Ляхоўскага).

<sup>70</sup> Родны край. 10.7.1919. № 5. С. 1.

<sup>71</sup> Echo. 1919. № 150; Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. // Польшча. 1993. № 5. С. 190.

Даволі хутка ўсе арыштаваныя апынуліся на волі, за выключэннем Т. Грыба, якога вызвалілі толькі на пачатку лістапада пад залог у 400 рублей і без права выезду з Гародні. Толькі ў канцы снежня 1919 г. Т. Грыб выехаў з Гародні ў Менск<sup>72</sup>.

З усіх беларускіх арганізацый увосень 1919 г. у горадзе акрамя ўласна БНК засталіся толькі Гарадзенская беларуская вучыцельская Рада ды Грамада беларускай моладзі<sup>73</sup>. Праўда, гэтая прысутнасць была даволі відавочнай. Напрыклад, Грамада за кароткі час паспела паставіць вялікую колькасць спектакляў<sup>74</sup>. Старшынёй Грамады, яе “рэжысёрам” і адначасова адказным за выкарыстанне фінансаў, што шлі на беларускую працу ў Гародні ад урада БНР, з’яўлялася Паўліна Мядзёлка.

“Паночку! Як рабіць і што з грашымא? - Звярталася яна ў роспачы да А.Луцкевіча. – ...Справа вось у чым. Да гэтуль я выдавала на ўсё што патрэба па сваёй увазе, выдаткі рабіла і на Грамаду моладзі і Вучыцельскага саюза вучыцелям давала невялічкую падмогу - словам аплачвала ўсе рахункі сама - не дзялячы атрыманых на асобныя арганізацыі. Але, бачыце, ёсць некаторыя тыпы, каторыя зумысла хочучь унясці разлад у нашай працы і ў дабавак за шмат лішняга знаюць пра найную шчырасць другіх. І вось такія тыпы жадаюць даць ім адчот, бо ўважаюць, што гэтыя грошы прызначаны былі для адной арганізацыі... Будзе ласкавы напішыце, што вы не прызначалі (даючы мне) на асобныя арганізацыі, а на агульную справу і што адчот я даю толькі таму, ад каго атрымліваю грошы, а не першым-лепшым каторыя цікавіцца”<sup>75</sup>.

У пачатку студзеня 1920 г. П. Мядзёлка ад’ехала з Гародні ў Менск<sup>76</sup>.

27 сакавіка 1920 г. у памяшканні клуба “Беларуская хатка” адбылося святкаванне другой гадавіны абвяшчэння незалежнасці БНР. Старшыня Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту Я. Натусевіч у сваёй прамове ахарактарызаваў сучаснае становішча Беларусі і падкрэсліў вялікае значэнне дня

<sup>72</sup> Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. С. 192, 193; Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Кніга 1. Том 1. С. 492, 493, 509.

<sup>73</sup> 14 кастрычніка 1919 г. адбыўся П агульны сход Грамады беларускай моладзі, на якім было абрана новае кіраўніцтва. У склад праўлення Грамады ўвайшлі П. Мядзёлка (старшыня), У. Курбскі і М. Амьяльничук (намеснікі старшыні), К.Салошак (сакратар), Л. Дзякуць-Малей (скарбнік).

<sup>74</sup> 20 ліпеня – “Па рэвізіі” і “Як яны жаніліся”, 7 верасня – “Страхі жыцця” Ф.Аляхновіча і “Мядзведзь” А.Чэхава, 19 верасня - на карысць бедных дзяцей беларускай школы “Паўлінку” Я.Купалы і “Міхалку”, 1 кастрычніка – “Страхі жыцця”. 4 кастрычніка 1919 г. адбыўся “Суботнік” Грамады і Гарадзенскай беларускай вучыцельскай рады ў памяць памёршай 1 кастрычніка беларускай настаўніцы Вольгі Янчанкі. 8 кастрычніка Грамада ставіла “Маньку” Ф. Аляхновіча, 16 кастрычніка - спектакль для беларускіх дзетак “Паўлінка” і “Міхалка”, 19 кастрычніка і 22 кастрычніка – “Пашыліся ў дурні” Крапіўніцкага. Таксама адбыліся спектаклі 30 лістапада, 16 студзеня 1920 г. ды інш.

<sup>75</sup> Архівы БНР. Кніга 1. Том. 1. С. 458.

<sup>76</sup> Bielaruskaje zyscio. 13.10.1919. № 17; Bielaruskaje zyscio. 1.11.1919. №19; Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. С. 131.

25 сакавіка. Затым слова ўзялі Л. Дзякуць-Малей і тагачасны старшыня Грамады беларускай моладзі С. Баран. “Наагул, – адзначала газэта “Беларусь”, – вечар прайшоў вельмі добра і зрабіў на прысутных прыемнае ўражаньне”<sup>77</sup>.

На наступны дзень (28 сакавіка 1920 г.) былі прызначаны перавыбары Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту<sup>78</sup>. “Дзеся аграмаднай важнасці заданьняў сходу, – заклікала выдадзеная напярэдадні адозва, – камітэт гораца просіць усіх беларусаў абавязкова з’явіцца на нядзельны сход, пунктуальна подлуг вызначанай гадзіны”.

Сход распачаўся ў 15.00 і доўжыўся каля чатырох гадзін. Пасля справядлачы старшыні камітэту Я. Натусевіча і сябра Гарадскай рады Л. Дзякуць-Малей прысутныя перайшлі да галоўнага пытання сходу – выбараў новага Камітэту. Новым старшынёй Гарадзенскага БНК стаў С. Баран<sup>79</sup>.

У чэрвені 1920 г. пры Гарадзенскай Беларускай нацыянальным камітэце ўжо існавалі адміністрацыйны, арганізацыйны, дабрачынны аддзелы і юрыдычнае бюро. Акрамя гэтага на Гарадзеншчыне дзейнічала інструктары Камітэту Ю. Мясешка, П. Якубецкі, Сурба і Я. Пасевіч і дзевяць культурна-асветніцкіх гуртковаў<sup>80</sup>. 15 чэрвеня 1920 г. Мінскі Беларускай нацыянальны камітэт паведамляў Гарадзенскаму БНК аб выдзяленні яму штомесяц 6 тысяч марак. У канцы чэрвеня ў сваім дакладзе С. Баран пісаў: “...тыя ўплывы на жыхарства, якія мае камітэт, заставілі адміністрацыю лічыцца з камітэтам і прызнаць яго”<sup>81</sup>.

Але раптам усё змянілася. 4 ліпеня 1920 г. Савецкая Расія перайшла ў наступленне на ўсім Заходнім фронце. Гэта была адна з найлепш падрыхтаваных наступальных аперацый Чырвонай Арміі падчас грамадзянскай вайны. 11 ліпеня бальшавікі занялі Менск, а ўжо праз тры дні ўвайшлі ў Вільню. Чарга была за Гародняй.

Ул. Крынскі пазней згадаў з’яўленне ў горадзе “эмісару Комінтэрну нейкага Багдановіча, беларуса з групы Ігнатоўскага і Жылуновіча, які распачаў шырокую дзейнасць у кругох беларускага грамадзянства.. Ня гледзячы на тое, што беларусы вельмі шмат уціску зносілі ад палякаў і мелі ўжо даволі польскай акупацыі, дзейнасць Багдановіча не знайшла сярод беларускіх работнікаў і сялян ніякага водгуку, ён не здабыў тут сабе прыхільнікаў і калі заняцце Горадні чырвонай арміі сталася даканаўшымся фактам, яму прыйшлося шукаць апоры ў іншых беларускіх угрупаваннях, каб зусім ня страціць уплываў. Багдановіч

<sup>77</sup> З гісторыі святкавання 25 сакавіка // Спадчына. 1998. № 1. С. 38-39.

<sup>78</sup> Паводле іншых звестак, Гарадзенскі камітэт быў абраны на агульным сходзе 24 сакавіка 1920 г. з згоды Генеральнага камісара Е. Асмалоўскага і гарадзенскага старасты Рагалевіча.

<sup>79</sup> У склад Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту былі абраныя С. Баран (старшыня), С. Якавюк, Л. Дзякуць-Малей, М. Якімовіч, Я. Антонаў і У. Федарук. Не ўвайшлі ў камітэт Трафімік, Карповіч, С. Кішка, Зямкевіч, Брушка і папярэдні старшыня Я. Натусевіч (НАРБ. Ф. 325, воп. 1, ад. з. 115. Арк. 52-56 адв.

<sup>80</sup> НАРБ. Ф. 368, воп. 1, ад. з. 42. Арк. 4, 13 (З архіва Ул. Ляхоўскага).

<sup>81</sup> Тамсама. Арк. 11-13.

запрапанавалі найбольш уплывовай у Горадзеншчыне партыі беларускіх рэвалюцыйных сацыялістаў падзяліцца месцамі ў савецкіх установах пры ўмове, што гэтая партыя “стане на плятформу савецкай улады”. Ён стараўся пераканаць беларускіх эсэраў, што ў праціўным выпадку палякі і жыды апануюць уладу, а беларусы ня будуць мець ніякога ўплыву на кіраўніцтва краем. Захады Багдановіча скончыліся тым, што нязначная група “левых” эсэраў на чале з С.Багданам падпісала дэкларацыю аб прызнанні савецкай улады...”<sup>82</sup>

Раніцай 19 ліпеня конніца Гая пачала наступленне на Гарадзенскую крэпасць, але толькі 24 ліпеня бальшавікі занялі горад<sup>83</sup>. Але ўжо 20 ліпеня са складу палітатдзелу і асобага аддзелу 4 Арміі быў створаны Гарадзенскі ваенна-рэвалюцыйны камітэт<sup>84</sup>. У гэты час з беларускіх арганізацый у горадзе засталіся толькі Беларускі нацыянальны камітэт, Беларуская школьная рада і Грамада беларускай моладзі<sup>85</sup>. Як згадаў Ул. Крынскі, беларусы пайшлі на супрацоўніцтва з бальшавікамі. Старшыня Гарадзенскай беларускай школьнай рады Л. Дзякуць-Малей стаў кіраўніком пададзела прытулкаў і яслей аддзела сацзбясцяжэння<sup>86</sup>; намеснік старшыні Грамады беларускай моладзі Ул. Курбскі – загадчыкам культпрасветааддзела; у гэтым жа аддзеле працаваў сакратар Грамады К. Салошчык<sup>87</sup>. Інструктар Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту П. Якубецкі быў прызначаны школьным інструктарам па Гарадзенскаму ўезду, а Старшыня камітэту С. Баран стаў кіраўніком юрыдычнага аддзела Гарадзенскага рэўкома<sup>88</sup>.

Сярод супрацоўнікаў новай улады апынуліся і гэтыя вядомыя беларускія дзеячы як Аркадзь Смоліч і Сымон Рак-Міхайлоўскі. Абодвум было наканавана пражыць у Гародні даволі доўга<sup>89</sup>. Падчас савецкага панавання С. Рак-

<sup>82</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне // Новая дарога. 13.11.1942. № 34. С. 4-5.

<sup>83</sup> Увечары 19 ліпеня правабярэжная частка гораду была занята 15 кавалерыйскай дывізіяй. Да поўначы весь корпус Гая пераправіўся на плацах праз Нёман. Аднак раніцай 20 ліпеня польскія часткі перайшлі ў контрнаступленне. Яны здолелі адкінуць бальшавікоў на вуліцы Гародні, але атрымалі загад генерала Л. Жалігоўскага адступіць. Тое ж паўтарылася 21 ліпеня. Бальшавікі спачатку занялі Занёманскі фарштат, потым страцілі яго. У фарштате пачаліся рабункі габрэйскага насельніцтва польскімі жаўнерамі і часткай мясцовых жыхароў. Наступны дзень горад падвергся моцнаму артылерыйскаму абстрэлу з польскага боку. 22 і 23 ліпеня ў Гародні палыхалі пажары, якія, па чутках, распалілі пры адступленні польскія войскі.

<sup>84</sup> Гл.: Чарнякевіч А. Чырвоны ліпень 1920-га // Пагоня. 18, 25 ліпеня 1997 г.

<sup>85</sup> ДАГВ. Ф. 689, воп. 1, ад.з. 50. Арк. 29.

<sup>86</sup> Тамсама. Ад. з. 57. Арк. 4.

<sup>87</sup> Тамсама. Ад. з. 50. Арк. 49 зв.

<sup>88</sup> Тамсама. Ад. з. 10. Арк. 25; Ад. з. 31. Арк. 1-12.

<sup>89</sup> Напярэдадні на асобай нарадзе ў Менску было вырашана накіраваць для дзейнасці за мяжой некалькі найбольш “бээнэраўскіх” дзеячаў як акрэсліў іх Б. Тарашкевіч – В. Іваноўскага, К. Цярэшчанку, А. Смоліча і С. Рак-Міхайлоўскага. Прычым тры апошнія вызіжаць не хацелі. Хутчэй за ўсё С.Рак-Міхайлоўскі трапіў у Гародню з Ваўкавыска, дзе на кароткі час спынілася Беларуская вайсковая камісія, сябрам якой ён з’яўляўся. Аркадзь Смоліч пераехаў у Гародню разам з жонкай Аляксандрай Смоліч-Каткоўскай і маленькай дачкой. Зараз цяжка сказаць ці С. Рак-Міхайлоўскі са А. Смолічам засталіся ў Гародні выпадкова, ці гэта быў запланава-

Міхайлоўскі працаваў школьным інструктарам аддзела народнай адукацыі і займаўся арганізацыяй школ у Гарадзенскім павеце. Акрамя таго, паводле асабістых паказанняў С. Рак-Міхайлоўскага на “Працэсе 45-ці” ў Беластоку, ён з’яўляўся сябрам Гарадзенскага БНК.

Аркадзь Смоліч уладкаваўся ў Гарадзенскі рэўком кіраўніком агранамічнага паддзелу. Ён распачаў набор інструктараў па сельскагаспадарчым машынам і іншых спецыялістаў. Яго подпіс таксама стаіць пад цыркулярам аб правядзенні ўліку і мабілізацыі коней і валоў у Гарадзенскім павеце<sup>90</sup>. У якасці лектара зямельнага аддзела А. Смоліч выступаў на тэму “Камуны і арцелі”, вёў эканамічную геаграфію на рабочых курсах<sup>91</sup>.

За два месяцы савецкай улады ўзаемадасіны паміж бальшавікамі і беларускімі дзеячамі пагоршыліся. У першую чаргу, гэта датычала беларускай адукацыі. Беларусы неаднаразова звярталіся ў савецкія ўстановы за дапамогай.

“Наша першая заява, - пісалі настаўнікі беларускай прытулкавай школы ў Гарадзенскі рэўком, - разглядаецца вамі ўжо некалькі тыдняў, мы просім магчыма хутчэй выявіць Ваш погляд на нашу працу і калі знойдзецца немагчымым выдаць нам пэнсію, як гэта было зроблена савецкай уладай у другіх мейсцах, напрыйклад у Менску, просім апавясыць нас пісьменна, бо тады нам будзе патрэбна гэтка паперка. Калі нашы заявы разглядаліся месяцамі і заставаліся без увагі панамі Вазнякоўскімі, для нас гэта было зразумела, а данныя адносіны да нас - не ясны. Мы просім не літасціваю падачку, законную, запрацаванную заплату, толькі таму, што нам трэба жыць. Мы працавалі ў пралетарскім прытулку, навучэнні вялі, нам не плацілі, мы жылі на пазычкі. Далей так жыць не можна. Мы звярочваемся да Вас, як запікаўленых жыццём падначаленых Вашаму кіраўніцтву...”<sup>92</sup>

Наступныя крокі савецкай улады адносна беларускага руха наогул насілі варажы характар. У сярэдзіне верасня былі арыштаваныя кіраўнікі Гарадзенскага БНК С. Баран ды сакратар БНК С. Якавіок<sup>93</sup> і высланыя ў якасці заложнікаў з горада<sup>94</sup>.

---

ны крок. Той жа Б. Тарашкевіч падкрэсліваў, што “далейшай дарозе С. Рак-Міхайлоўскага ўпэўнена не перашкодзілі прычыны матар’яльнага характара і ў разе эвакуацыі з БВК ён мог мець генеральскае ўтрыманне”. Пазней у сваім звароце да Ю. Пілсудскага Часовы прэзідыўм БВК паведаміў, што С. Рак-Міхайлоўскі трапіў падчас эвакуацыі ў савецкі палон (Б. Тарашкевіч. Аўтабіяграфія... // Спадчына. 1996. № 4. С. 110; О. Łatuszonek Białoruskie formacje wojskowe... S. 140; Мікула Я. Аркадзь Смоліч на Гродзеншчыне // Гродзенскія запісы. Выпуск 1. Гродна, 1993. С. 99.

<sup>90</sup> Мікула Я. Аркадзь Смоліч на Гродзеншчыне. С. 100.

<sup>91</sup> ДАГВ. Ф. 689, воп. 1, ад.з. 50. Арк. 3, 5.

<sup>92</sup> Летам 1920 г. беларускія школы ў Гародні налічвалі больш за 200 вучняў. Планавалася нават стварыць замест беларускіх школ адзіную Гарадзенскую школу 1-й ступені, у спіс будучых выкадчыкаў якой трапілі сёстры Кухарчук, Я. Мальчэўская, М. Алошківа, У. Федарук, І. Тарасевіч, У. Шалешка, Е. Грынькевіч (ДАГВ. Ф. 689, воп. 1, ад. з. 70. Арк. 19-20, 67, 77, 91.

<sup>93</sup> Больш падрабязна пра асобу С. Якавіюка гл.: Вашкевіч А., Нарэль Д. Сымон Якавіок: адраджэнец, спекулянт, манархіст і савецкі дывэрсант // АРСНЕ-пачатак. 2005. № 5. С. 176-232.

<sup>94</sup> Магчыма, што арышт С. Барана быў вынікам пачатай бальшавікамі кампаніі супраць беларускіх эсэраў (Беларускае слова. 1920. № 20; Платонов Р., Сташкевіч Н. Терністы



Дзеянні бальшавікоў маглі мець падставы. Вось, што аб гэтым піша Ул. Крынскі: “Сярод беларускага грамадзянства пачалася даспяваць думка аб паўстанча-вызваленчай акцыі... На чале гэтай акцыі станулі хаваўшыся дагэтуль у Горадні ўдзельнікі зялёнадубскага руху (арганізацыі) “Зялёны Дуб” палкоўнік Адамовіч і ягоны сын “Дзяргач”...”<sup>95</sup> Той жа Ул. Крынскі, аднак, дадае, што ўжо далейшыя падзеі на польска-савецкім фронце перакрываюць усе планы.

Звесткі аб Варшаўскай катастрофе выклікалі сярод бальшавікоў паніку. Ужо 23 жніўня выйшаў сакрэтны загад аб эвакуацыі Гарадзенскага рэўкома. Эвакуацыя больш нагадвала ўпёкі. У выніку ўжо праз тры дні рэўком апынуўся ў Віцебску, дзе хутка быў расфарміраваны. Пры гэтым усе беларускія супрацоўнікі рэўкома, акрамя арыштаваных засталіся ў горадзе<sup>96</sup>.

Ранкам 26 верасня 1920 г. пасля цяжкіх баёў польскія часткі зноў занялі Гарадно<sup>97</sup>. У гэты ж дзень адбылося надзвычайнае пасаджанне Гарадзенскага беларускага нацыянальнага камітэту, на якім было пастаноўлена аднавіць работу і вясці яе “далей у кірунку абароны нацыянальных і эканамічных патрэб беларускага насельніцтва”<sup>98</sup>.

Адначасова прымаецца рашэнне адчыніць усе раней існаваўшыя ў горадзе беларускія ўстановы. Менш, чым праз тыдзень на ініцыятыўным сходзе абіраецца часовае кіраўніцтва Грамады беларускай моладзі, якое абвешчае перарэгістрацыю сяброў арганізацыі і пачынае падрыхтоўку да арганізацыйнага сходу<sup>99</sup>.

Хутка аднавіла сваю працу яшчэ адна беларуская арганізацыя – Гарадзенская беларуская школьная рада<sup>100</sup>. На кароткі час наступае своеасаблівы “рэне-

---

путь к свободе // Неман. 1992. № 11. Арк. 160-161.

<sup>95</sup> Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне // Новая дарога. 13.11.1942. № 34. С. 4-5.

<sup>96</sup> Савецкая ўлада праіснавала пасля гэтага ў Горадні яшчэ месяц. Гл.: Чарнякевіч А. Новая ўлада // Пагоня. 1997. № 255, 256.

<sup>97</sup> Больш падрабязна гл.: Wyszczelski L. Nieman 1920. Warszawa, 1991.

<sup>98</sup> Беларускае слова. 1920. № 1.

<sup>99</sup> З складу часовага кіраўніцтва Грамады была вылучана тэатральная камісія, якая атрымала даручэнне паставіць шэраг беларускіх спектакляў, канцэртаў і вечарын, каб такім чынам “здаволіць духоўныя патрэбнасці беларускай люднасці, што больш як тры месяцы не мела беларускага тэатра”. Адначасова лекцыйная секцыя павінна была наладзіць некалькі тэматычных лекцыйў. 2 і 3 кастрычніка 1920 г. па вул. Замкавай (дом № 5) праходзілі сямейныя вечарыны Грамады беларускай моладзі. Першапачаткова новым старшынёй Грамады быў абраны ...Адамовіч! Пазней склад кіраўніцтва Грамады змяніўся. Сюды ўвайшлі: У.Шалешка (сакратар), Драздоўскі (скарбнік), Амелянчык (кіраўнік тэатральнай секцыі), Матусевіч (адказны за суботнікі), С.Кішка (кіраўнічка лекцыйнай секцыі), Шах (вакальнай), Карповіч (павятовай). Грамада звярнулася з адозвай, каб “кожны, у чыіх жылах цячэ беларуская кроў нёс сваю цагляну ў той вялікі гмах, што завецца беларускай культурай” (Беларускае слова. 1920. № 1, 4, 26, 36, 47).

<sup>100</sup> Галоўнай мэтай Рады было адкрыццё ў горадзе некалькіх школ, гімназій, а таксама стварэнне сеткі беларускіх школ у наваце. 16 лістапада адбылося пасаджанне пленума Беларускай школьнай рады Гарадзеншчыны. У гэты ж час Беларускае нацыянальнае камітэт ухваліў пастанову арганізаваць асобую гаспадарчую частку беларускага дзіцячага прытулка (Беларускае слова. 1920. № 20, 27, 37, 62).

санс” беларускага руху ў горадзе. 2 кастрычніка 1920 г. пачала выходзіць газета “Беларускае слова”, рэдактарам якой першапачаткова стаў Вячаслаў Адамовіч-малодшы, больш вядомы як “атаман Дзяргач”<sup>101</sup>.

“Наша мэта ясная, – абвясціла “Беларускае слова” ў сваім першым нумары, – нашыя шляхі – простыя. Мы будзем змагацца, як ужо з даўніх часоў змагаецца лепшая частка беларускай інтэлегенцыі, за незалежнасць Беларусі... Мы ведаем, што ўжо хутка Беларусь станеца запраўды незалежнай... Дэмакратычная Польша, напісаўшы на штандары сваім імя і ідэю Пілсудскага, чынна паможа Беларусі здабыць незалежнасць”<sup>102</sup>.

У палове кастрычніка ў Гародню прыехалі К. Цярэпчанка, сябры Беларускай вайсковай камісіі А. Борык, А. Плескачэўскі, Я. Шурпа, Ю. Лявыкін, А. Якубецкі, Э. Якабіні ды Ф. Умястоўскі<sup>103</sup>. Пачаўся перыяд дыпламатычных раўтаў ды сустрэч. У сярэдзіне кастрычніка дэлегацыю Гарадзенскага БНК прымаў новы стараста Альфонс Розэн. Ён паабяцаў выдзяліць для беларускага прытулка і гімназіі, якія часова размясціліся ў будынку Барыса-Глебскага манастыра, памяшканне, забяспечыць іх харчаваннем, акрамя таго падтрымаць беларускую адукацыю і кааператыўную справу<sup>104</sup>. Праз некалькі дзён дэлегацыя Беларускай вайсковай камісіі ў складзе А. Якубецкага, Э. Якабіні і Ф. Умястоўскага наведла генерала В. Сікорскага, які дазволіў працу Камісіі на тэрыторыі Гарадзеншчыны. Пры гэтым генерал выказаў асабістую сімпатыю да “беларускай справы”.

27 кастрычніка 1920 г. дэлегацыя Беларускага нацыянальнага камітэту ў складзе С. Якавіюка і Я. Натусевіча зноў была прынята старастай, а яшчэ праз некалькі дзён прадстаўнікі камітэту С. Баран, С. Якавіюк і Я. Натусевіч сустракаліся з начальнікам II аддзела 3 арміі майорам Бэрнерам у справе арыштаваных напярэдадні беларускіх дзеячаў і Бэрнер паабяцаў “палешшыць умовы ўтрымання арыштаваных ды звольніць невіноўных”<sup>105</sup>.

Перамены былі даволі значнымі. Напрыклад, епіскап Уладзімір, што раней уваходзіў у Гарадзенскую ўправу, на пачатку кастрычніка справіў урачыстую паніхіду па Аляксандру Прушынскаму як “вялікаму паэце беларускім, які душу сваю палажыў за вызваленне Бацькаўшчыны”<sup>106</sup>.

Калі ў першых нумарах газеты “Беларускае слова” часта з’яўляліся звесткі аб украінскім нацыянальным руху, то пазней іх змянілі артыкулы пра С. Булак-

<sup>101</sup> Больш падрабязна гл.: Пашкевіч А., Чарнякевіч А. Невядомыя старонкі біяграфіі В.Адамовіча, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху // Берасцейскі хранограф: Зб. навук. прац. Вып. 4. Брэст: Акадэмія, 2004. С. 314-334.

<sup>102</sup> Беларускае слова. 1920. № 1.

<sup>103</sup> Тады ж у гатэлі “Гандалёвым” адчынілася бюро Беларускай вайсковай камісіі на чале з А. Борыкам на запісу ў беларускі клас Варшаўскай школы падхарунжных (Беларускае слова. 1920. № 7, 8, 13, 16).

<sup>104</sup> Беларускае слова. 1920. № 11, 12.

<sup>105</sup> Тамсама. № 22, 26, 27.

<sup>106</sup> Тамсама. № 5.

Балаховіча і гэта было невыпадкава<sup>107</sup>. “Праз некаторы час, – узгадваў пазней К. Цярэшчанка, – я выехаў у Горадню і заняўся кооператывна-арганізацыйнай працай. У пачатку лістапада туды прыехаў афіцэр Дземідаў (гэта было пасья прэлімінарнага міру) і сякрэтна пачаў рабіць у сябе зборы некаторых беларусаў, галоўным чынам тых, што нядаўна прымыкнулі да беларускага руху. На гэтых сходах красачна асьвятляўся місіанізм Балаховіча ў беларускай справе. Значна дапамагаў Дземідаву Гродзенскі архірэй, з благаслаўлення каторага выехала да Балаховіча шмат беларусаў. Самае сумнае з ўсёй гэтай гісторыі адыграў гурток сяброў Нацыянальнага Камітэту (Якавюк, Белецкі і яшчэ двое, прозвішч іх ня помню). Гэта кампанія бяз ведама агульнага схода Камітэту пераслала Балаховічу праз Дземідава заяву ў якой шчыра падтрымае яго акцыю, бачучы у яго асабе ядвіжна абаронцу Беларусі. Але Нац. Кам., даведаўшыся аб гэтай авантуры Якавюка і Ко, гэту заяву спраставаў шляхам пратэсту у прэсе. Хутка пасья ад’езду Дземідава, да Горадні дайшлі весткі, што ў Варшаве пры Балаховічу утварыўся Палітычны Камітэт Беларусі”<sup>108</sup>.

6 лістапада 1920 г. у газеце з’явіўся артыкул С. Рак-Міхайлоўскага “Балаховіч і Беларусь”, у якім сцвярджалась неабходнасць і надалей “з вялікай аспярожнасцю адносіцца да чыннасці і намераў генерала...” А ўжо 12 лістапада газета сціпла паведамляла аб тым, што аддзелы С. Балаховіча былі раззброены палякамі ў наваколях Пінска. У другой палове лістапада пачалі з’яўляцца матэрыялы аб беларускай партызанке<sup>109</sup>.

Але падпісанне ў Рызе прэлімінарнай дамовы паміж Масквой і Варшавай перакрэсліла супрацоўніцтва Гарадзенскага БНК з Польшчай. Ужо 1 лістапада 1920 г. адбылося паседжанне Камітэту, які пратэставаў супраць Рыжскай дамовы. У адказ польскія ўлады пачалі рэпрэсіі супраць беларусаў, асабліва стараючыся абмяжаваць уплывы БНК на вёсцы.

На пачатку студзеня 1921 г. “Беларускае слова” было зачынена загадам гарадзенскага старасты Рагалевіча. 20 студзеня ён жа запатрабаваў прадаставіць зацверджаны польскімі ўладамі статут Гарадзенскага і Цэнтральнага Беларускага нацыянальнага камітэтаў. Дакументы былі прадстаўлены. Нягледзячы на гэта на наступны дзень Рагалевіч падпісаў загад аб закрыцці Гарадзенскага БНК. Адначасова па Гародні прайшлі чарговыя арышты і вобскі сярэд беларускіх дзеячаў. Беларуская дэлегацыя накіравалася да старасты і ў II аддзел, але нікога там не засталі<sup>110</sup>.

<sup>107</sup> Яшчэ 24 кастрычніка 1920 г. адбыўся сход Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту, які выступіў у падтрымку С.Булак-Балаховіча. Першы матэрыял пра яго быў надрукаваны ў “Беларускім слове” 26 кастрычніка. За дзень да гэтага генерал С.Булак-Балаховіч разам з Б. Савінкавым, В. Адамовічам-старэйшым і іншымі сябрамі Беларускага палітычнага камітэту абвясціў пра пачатак барацьбы за вызваленне Беларусі. Артыкул за 5 лістапада так і называўся: “Генерал Балаховіч пачаў вайну за незалежнасць БНР”.

<sup>108</sup> НАРБ. Ф. 60, воп. 3, ад. з. 456. Арк. 30-35 адв. – 41 адв., 45 адв. – 49.

<sup>109</sup> 8 і 11 лістапада ў газеце друкуюцца матэрыялы: “На фронце генерала Булак-Балаховіча” і “Усходняя Беларусь чакae Балаховіча”. Адначасова з 22 лістапада рэдактарам “Беларускага слова” становіцца У.Шалешка. Апошні артыкул “Балаховіч і беларусы” быў надрукаваны ў № 44 за 24 лістапада (Беларускае слова. 1920. № 19, 29, 30, 33, 34).

<sup>110</sup> НАРБ. Ф. 325, воп. 1, ад. з. 115. Арк. 52-56 адв.

Супрацоўнік П аддзела так каментавалі роспуск Гарадзенскага БНК і закрыццё газеты “Беларускае слова: “На сённяшні дзень у Гародні ўжо няма П аддзела камандавання 3 арміі, які кіраваў усімі беларускімі справамі, а мясцовая секцыя не мае ніякіх інструкцый – як афіцыйных, так і неафіцыйных, аб тым, што рабіць з беларускай справай. Пасля апошніх падзей, гэта значыць пасля роспуску Камітэту, мясцовыя беларускія дзеячы звяртаюцца ўвесь час да мясцовай секцыі за дапамогай і апекай... Секцыя захоўвае як мага большую дыстанцыю як да цывільных уладаў, гэтак і да беларускага элемента”<sup>111</sup>.

Намагаючыся захаваць беларускі цэнтр у Гародні, у горад прыехаў старшыня Варшаўскага БНК Лявон Дубейкаўскі. Ён спадзяваўся рэарганізаваць мясцовы нацыянальны камітэт, з тым, каб коштам адстаўкі найбольш радыкальных і непрыхільна настроеных да палякаў дзеячаў выратаваць самую арганізацыю. Гэткая камбінацыя, відаць, не атрымалася. Аднак нават яе поспех ужо не здолеў бы змяніць ход падзей<sup>112</sup>.

У новых умовах, разлічваючы ў першую чаргу на падтрымку Літвы, якая мела з Польшай канфлікт з-за Вільні, камітэт перайшоў да нелегальнай дзейнасці. Частка ягоных сяброў далучылася да стварэння антыпольскага падполля і арганізацыі партызанскага руху. У Коўна за зброяй і літаратурай адправіліся шматлікія кур’еры, а Барыса-Глебскі манастыр ператварыўся ў канспіратыўны цэнтр. Апошняя кропка ў гісторыі Гарадзенскага БНК была пастаўлена вясной 1923 г. “працэсам 45-ці” ў Беластоку. Кіраўнікі арганізацыі, якую польскі суд аднёс да “антыдзяржаўных”, атрымалі шматгадовыя прысуды пазбаўлення волі.

Няўдалыя спробы аднавіць беларускае нацыянальнае прадстаўніцтва ў Гародні з выразна праўрадавай і паланафільскай арыентацыяй прадырэмаўся таксама на працягу 20-х гадоў. Апошні Гарадзенскі БНК быў створаны зусім іншымі людзьмі восенню 1941 г. падчас нямецкай акупацыі. І гэтым разам усё скончылася судовымі прысудамі і турмамі, толькі ўжо савецкімі. Аказалася, што няма большага злачынства, чым выступаць у абароне ўласнага народу, асабліва, калі гэта беларускі народ...

<sup>111</sup> Ужо ў лютым 1921 г. П аддзел 2 Арміі звярнуўся ў Генеральны штаб з запытам “Аб тактычных інструкцыях адносна беларускай прапаганды”. У рэзалюцыі на агентурных дакументах за 16 сакавіка 1921 г. было пазначана: “У справе беларускай прапаганды прапануецца ўстрымацца ад супрацьдзеяння, зразумела, калі яна не з’яўляецца варожай да польскай дзяржаўнасці” (С.А.В. II oddzial NDWP, syg. I.301.8.770).

<sup>112</sup> 4 лютага 1921 г. выйшаў Закон аб нармалізацыі палітыка-прававога палажэння зямель, якія згодна ўмовам польска-савецкага прэлімінарнага міра адыходзілі да Польшчы. У выніку Гародня апынулася ў складзе Беластоцкага ваяводства.

**Анатоль Трафімчык,  
кандыдат гіст. навук (Варшава)**

## **Праявы антысаветызму ў сістэме школьнай адукацыі на Гарадзеншчыне ў 1939 – 1941 гг.**

Стварэнне сістэмы савецкай школы ў Заходняй Беларусі ў першыя гады Другой сусветнай вайны працякала супярэчліва. Жорсткі ідэалагічны ўхіл, зішчэненне свабоды веравызнання, кантроль за жыццём вучня і настаўніка выклікалі негатыўную рэакцыю. Часта антыпатыі праяўляліся ў кантэксце супрацьстаяння савецкай уладзе ў цэлым.

Найбольш распаўсюджанай была пасіўная форма супрацьстаяння. Рашыцца на дзеянні было пад сілу далёка не кожнаму. Аднак нават іх адсутнасць не заўсёды ўберагала чалавека ад непрыемнай сустрэчы з сілавымі органамі. Часта патэнцыйная нелаяльнасць да ўлады вызначалася незалежна ад рэальных адносінаў да яе. У разрад сацыяльна-небяспечных элементаў трапілі практычна ўсе, чыё сацыяльнае паходжанне не ўпісвалася ў ідэалагічныя рамкі. Адсюль – шматлікія паведамленні пра “засмечанасць” настаўніцкіх кадраў “чуждымі элементамі”. Новая ўлада бачыла практычна ва ўсіх старшакласніках – нядаўніх гімназістах – сваіх праціўнікаў і контррэвалюцыянераў. Акрамя паходжання, у разлік бралася сяброўства ў моладзевых арганізацыях.

Аб уступленні мясцовых настаўнікаў у камуністычную партыю і камсамол, прынамсі, для большасці з іх не магло быць і гаворкі. Так, па Беларускай вобласці з 1086 настаўнікаў камсамольскага ўзросту да сакавіка 1941 г. ва УЛКСМ уступілі толькі 64 (5,9%). На ўсю вобласць камсамольскія арганізацыі былі толькі ў 20 школах з усёй колькасці 14 сярэдніх і 209 няпоўных сярэдніх, што складае 9,0%<sup>1</sup>. Невялікі прыток мог быць абумоўлены ўступленнем у яе дзяцей прыездных і габрэяў. Развіццё Усесаюзнай піянерскай арганізацыі таксама адбывалася неадназначна. З аднаго боку, колькасць яе сяброў няўхільна расла, а з іншага – суправаджалася гэта частымі праявамі непрыняцця піянерскага руху, які імкнуўся перавыхаваць дзяцей у камуністычным духу. Падаплёкай непрыняцця быў рэлігійны фактар. Ён жа ўплываў на ўзнікненне яшчэ адной пасіўнай формы праяўлення антысаветскіх настрояў – ненаведвання школы ў рэлігійныя святы і адмовы выконваць заданні на ўроках падчас святаў або адмове ад пазашкольнай працы. Новыя святы школьнікі сустракалі не заўсёды добрабычліва, іншы раз праяўляючы варожасць. Так, на дэманстрацыях старшакласнікі Горадні праходзілі

<sup>1</sup> Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Гарадзенскай вобласці (ДАГАГВ). Фонд 6195, воп. 1, ад. зах. 291, арк 8.

каля трыбуны з мясцовым кіраўніцтвам, адварнуўшы твары і не адказваючы на вітанні і лозунгі, а каля касцёла дэманстравалі перахрышчваліся<sup>2</sup>.

Страх перад НКУС падштурхнуў многіх жыхароў да ўцёкаў. Больш за 150 настаўнікаў толькі з Беластоцкай вобласці перабраліся за мяжу<sup>3</sup>. Прычым на ўцёкі адважваліся не толькі настаўнікі, але і нядаўнія гімназісты. Першымі былі вучні рэлігійных устаноў, якіх асабліва шмат было ў габрэйскім асяроддзі<sup>4</sup>.

Лакмусавай паперкай настрой ўсталі пытанні прадстаўнікам савецкай улады або прыезджым настаўнікам на ўроках і сходах пра арыштаваных, пра падзел Польшчы паміж Германіяй і СССР, пра галасаванне пад пагрозай савецкай зброі<sup>5</sup>. Паўсюль вяліся гутаркі, антысавецкая мадальнасць якіх фіксавалася агентамі НКУС.

Многія нядаўнія грамадзяне Польшчы выяўлялі актыўна сваю грамадзянскую пазіцыю. На савецкіх выбарах знаходзіліся людзі, настроеныя апазіцыйна да новых парадкаў, у т. л. настаўнікі<sup>6</sup>. У дакументах архіваў адзначаецца наведванне культурных устаноў школьнікамі і педагогамі. Гэта было непрымальным для савецкай улады, бо настаўнік павінен быў стаць носьбітам камуністычнай ідэалогіі. Па ўсёй Гарадзеншчыне фіксаваліся выпадкі ўзаемапранікнення школьнага навучання і рэлігіі нават пасля іх юрыдычнага размежавання савецкай уладай. А святкаванне важных дат гісторыі польскай дзяржаўнасці з'яўлялася адкрытым прайўленнем варожасці да Саветаў і падлягала неадкладнай элімінацыі.

Канфлікты таксама нараджала моўная сітуацыя. Асабліва востра на яе рэагавалі палякі. Прычым антыпатыі былі накіраваны ў адрас дзвюх моваў – рускай і беларускай. Першая навязвалася *de facto*, з'яўляючыся для палякаў у той жа час мовай акупантаў. Другая, якая мела перад тым статус дзюгараднай, стала *de jure* мовай тытульнай нацыі ў БССР. Адносна рускай мовы інфармацыя ў такім кантэксце сустракаецца часцей, што з'яўляецца яшчэ адным доказам антысавецкасці настрой, бо яна сінанімізавалася з новай уладай. Эскалацыя напружанасці даходзіла да межаў сабатажу, што было цалкам зразумела, бо з 30 школ Горадні ў 12 нацыянальны склад не адпавядаў дэкларуемай мове навучання<sup>7</sup>.

Антысавецкія настроі спарадзілі імкненне арганізаваць альтэрнатыву савецкаму навучанню. Таемнае навучанне рэалізоўвалася ў двух асноўных відах: 1) на ўроках у савецкай школе замест прадметаў новай праграмы, 2) у арганізаваных падпольна таемных школах.

<sup>2</sup> Gnatowski M. Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939 – 1941 w radzieckich źródłach. Białystok, 2001. S. 78.

<sup>3</sup> ДАГАГВ. Фонд 6195, воп. 1, ад. зах. 398, арк. 14-17.

<sup>4</sup> Розенблат Е. Иуданизм и советская власть в западных областях Беларуси (1939 – 1941 гг.) // Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Białystok, 2000. С. 186-187.

<sup>5</sup> ДАГАГВ. Фонд 6195, воп. 1, ад. зах. 291, арк. 10; Gnatowski M. Niepokorna Białostoczczyzna. S. 79-80; Śleszyński W. Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie w latach 1939 – 1941. Propaganda i indoktrynacja. Białystok, 2001. S. 520.

<sup>6</sup> Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. Фонд 7580 “П”, воп. 1, ад. зах. 430, арк. 6.

<sup>7</sup> Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Фонд 4, воп. 27, адз. зах. 246, арк. 22.

Атрыбутыка савецкай улады ў многіх выклікала рэакцыю варожасці. Вучні псавалі ці знішчалі партрэты бальшавіцкіх правадыроў, савецкую сімваліку, рэвалюцыйныя лозунгі etc. Іншым разам гэта суправаджалася малюнкамі польскага арла або патрыятычнымі надпісамі. Таксама шырокі размах набылі адкрытыя вербальныя пратэсты. У іх назіраецца вялікая ступень эмацыянальнасці, якая сведчыла пра веру і ўпэўненасць у хуткіх пераменах, а часта яшчэ і пра мінімум аб'ектыўнай інфармацыі.

Важнай старонкай жыцця Гарадзеншчыны таго часу стала антысавецкая ўзброеная барацьба. Многія гімназісты яшчэ ў верасні 1939 г. ваявалі супраць Чырвонай Арміі. З іх арганізаваліся цэлыя атрады. У выніку баявых дзеянняў гарадзенскіх гімназістаў даходзіла нават да знішчэння танкаў<sup>8</sup>. У далейшым Гарадзеншчына пакрылася сеткай падпольных структур. “Гут, у Горадні, паралельна дзейнічалі [...] канспіратыўныя ячэйкі, у тым ліку польская ваенная арганізацыя, аснову якой складалі вучні мясцовых гімназій. Неўзабаве яны ўстанавілі кантакты з вучнёўскай моладдзю па ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі, сталі рэгулярна курсіраваць сувязныя, пачаліся сумесныя скаардынаваныя акцыі па антысавецкай прапагандзе”<sup>9</sup>.

Шматакасаць дакументаў пра “контррэвалюцыйныя”, антысавецкія настроі і часта нават актыўную дзейнасць сярод навучэнцаў устаноў адукацыі сведчыць аб тым, што школа, асабліва на Гарадзеншчыне, з’яўлялася адным з асяродкаў непрыняцця новай улады і барацьбы супраць яе. Сакрэтны рапарт сакратару Беластоцкага абкама КП(б)Б Кудраеву ад 10 мая 1941 г. гаворыць пра “панаванне” антысавецкіх настрояў сярод вучняў і настаўнікаў у школах Аўгустова<sup>10</sup>.

Савецкая ўлада жорстка распраўлялася з праціўнікамі. У польскай гістарыяграфіі фігуруюць дадзеныя пра крайнюю брутальнасць рэпрэсій. Так, у Горадні былі расстраляны 20 вучняў, якія абаранялі Дом Стральца, прычым выканаўцамі былі функцыянеры НКВС. Па словах мясцовага жыхара У. Навіцкага, яшчэ ў верасні 1939 г. групы дзяцей пад узброеным канвоём выводзіліся з горада ў лес і расстрэльваліся<sup>11</sup>. Трагічная доля чакала і настаўнікаў, якія ўзялі ў рукі зброю. У далейшым па школах пракацілася хваля арыштаў, прычым у турмы кідалі нават 12-13-гадовых падлеткаў<sup>12</sup>.

Антысавецкія праяўленні, у якіх школьная моладзь прымала актыўны ўдзел, зафіксаваныя па ўсёй далучанай да БССР тэрыторыі. Аднак сярод насельніцтва Горадні і навакольнага рэгіёна супраціў савецкай уладзе быў найбольш моцным.

<sup>8</sup> Liszewski K. *Wojna polsko-sowiecka 1939 r.* Londyn, 1986. S. 41, 58, 61-62.

<sup>9</sup> Сямашка Я. І. *Армія Краёва на Беларусі.* Мінск, 1994. С. 16.

<sup>10</sup> Gnatowski M. *Niepokorna Białostoczczyzna.* S. 399-401.

<sup>11</sup> Filipowicz M., Sawicka F. *Zbrodnie sowieckie na obroncach Grodna 1939 r.* // *Biuletyn Historii Pogranicza.* 2005. № 6. S. 12, 15-16. Падобныя ўспаміны патрабуюць верыфікацыі, бо іх носьбіты з прычыны пакрыўджанасці савецкай уладай нярэдка схільны гіпербалізаваць неярэальнасць савецкай улады.

<sup>12</sup> Batura W., Makowski A., Szlaszyński J. *Dzieje Augustowa od założenia do 1945 roku.* Suwalki, 1997. S. 291.

Дадатак

### Дыферэнцыяцыя формаў антысавецкіх настройў і дзеянняў у школах Горадні і Гарадзеншчыны (1939 – 1941)

Пасіўныя выяўленні	У выглядзе адсутнасці дзеянняў	Сацыяльнае паходжанне	
		Захаваанне дыстанцыі паміж прыехаўшымі і мясцовымі	
		Неўступленне ў піянерскую і камсамольскую арганізацыю, кампартыю ці выхад адтуль	
		Ненавядванне школы ў дні рэлігійных святаў	
Пасіўныя выяўленні	Якія не перасладалі антысавецкіх мэтай, але выяўлялі пазіўнае	Адмова выконваць заданні на ўроку ў дні рэлігійных святаў ці адмова ад пазашкольнай дзейнасці	
		Эміграцыя, уцёкі за мяжу	
		Страх арышту, прэвентыўныя меры ў гэтай сувязі	
		Пастаноўка на грамадскіх сходах “няправільных” пытанняў, прапаноў	
Пасіўныя выяўленні	Якія не перасладалі антысавецкіх мэтай, але выяўлялі пазіўнае	Абмеркаванне недахопаў жыцця пры новай уладзе (бытвыя, міжсабовы узровень)	
		Галасаванне супраць савецкай улады на выбарах ці ігнараванне іх	
		Дапамога рэпрэсаваным савецкай уладай	
		Выкананне рэлігійных і культурных традыцый	
Актыўныя выяўленні	Актыўная грамадзянская пазіцыя (т. зв. маральны супраціў)	Рэлігійна-асветніцкая дзейнасць (у школе ці па-за ёй, пры супрацоўніцтве са святарамі ці без)	
		Патрабаванні пераводу школы на польскую мову ці захаванне польскай структуры школ, пераход у польскія школы	
		Школьныя забастоўкі, у т. л. ігнараванне савецкай школы, а таксама байкот рускай і/ці беларускай мовы і інш.	
		Антаганізм паміж прадстаўнікамі розных нацыянальнасцей на глебе антысавецызму	
Актыўныя выяўленні	Дзеянні, якія мелі ўдзельны характар і з’яўляліся крымінальнымі па савецкіх законах	Т. зв. малы сабатаж	Тайнае навучанне (у т. л. выкладанне прадметаў праграмы польскай школы)
			Пашкоджанне савецкай сімволікі і атрыбутыкі, у т. л. партрэтаў правадыроў, а таксама псананне маёмасці
			Стыхійныя антысавецкія выказванні, заклікі, пагрозы, лістоўкі, лозунгі і да т. п.
		Арганізаваная барацьба	Баявыя дзеянні (перадусім у верасні 1939 г.), напады на савецкіх функцыянераў і калабарантаў
			Арганізацыя падпольных структур і “контррэвалюцыйная” прапаганда, агітацыя і інш. дзейнасць



# Гістарыяграфія. Крыніцазнаўства



## Горадабудаўнічая культура Гародні: паміж фактам і вымыслам<sup>1</sup>

У 2007 г. выйшла з друку кніга Юрыя Нікадзімавіча Кішпыка, прысвечаная горадабудаўнічай культуры Гародні. Улічваючы адносна невялікую колькасць публікацый па гарадской праблематыцы Беларусі, яе з’яўленне, бяспрэчна, належыць вітаць. Кніга складаецца з уступу, пяці раздзелаў, заканчэння, спісу літаратуры. Першы раздзел прысвечаны развіццю планіроўкі далакацыйнага, г.зн. дамагдэбургскага горада. Аўтар спрабуе рэканструяваць планіровачную сетку сярэднявечнага горада. У другім раздзеле змешчаны аналіз горадабудаўнічага развіцця Гародні ў XVI ст. У трэцім – аўтар засяродзіў увагу на архітэктурных здабытках перыяду Новага часу. Чацвёрты і пяты раздзелы распавядаюць пра архітэктурна-планіровачнае развіццё ў XIX і XX ст.

Уражае багаты ілюстрацыйны блок. У першую чаргу звяртаюць на сабе ўвагу выкананы асабіста аўтарам малюнкi, аксаметрычныя панарамы горада розных перыядаў. Дзякуючы змешчаным у публікацыі фасадам (№ 114-127) аўтар ажыўляе нашыя ўяўленні пра архітэктурна-мастацкія здабыткі XIX – пачатку XX ст. У кнізе шмат, як выкарыстаных раней, так і малавядомых планаў Гародні XIX ст. Заслугай аўтара з’яўляецца таксама даследаванне некранутых дагэтуль крыніц другой паловы XX ст., што захоўваюцца ў Беларускай архіве навукова-тэхнічнай дакументацыі.

Найбольш наватарская частка кнігі – апошняя, прысвечаная рэканструкцыі гістарычнага горада ў другой палове XX ст. Аўтар уводзіць у навуковы абарот невядомыя планы горада, няздзейсненыя праекты перабудовы яго цэнтральнай плошчы. Напрыклад, упершыню публікуецца план Гародні 1950 г. з “белымі плямамі” знішчаных кварталаў горада (с. 229). Каштоўнымі з’яўляюцца матэрыялы пра планы грунтоўнай перабудовы Савецкай плошчы ў 1946-1949 г. (с. 230-236) і ўзвядзення на ёй Дома Саветаў (с. 237).

Аўтар заўважае, што актыўны наступ на гістарычную забудову распачаўся ў 60-х гг. XX ст., калі гістарычнае асяроддзе ўспрымалася як прымітыўнае. І як вынік – знішчэнне Фары Вітаўта, планы татальнага знішчэння вуліц Замкавай ды К. Маркса. Але менавіта ў гэты час пачалі гучаць галасы, якія аспрэчвалі такія падыходы да гістарычнай спадчыны Гародні. Ю.Кішпык упершыню прааналізаваў Генплан 1973 г., які прадугледжваў пабудову новага гарадскога цэнтра за Гараднічанкай (с. 248-261), а таксама іншыя праектныя прапановы. У 70-я гг. XX ст. перапланіроўка павінна была закрануць плошчу У.Леніна (с. 261-264).

<sup>1</sup> Аўтар разважае над тэкстам кнігі Юрыя Кішпыка *Градостроительная культура Гродно (Минск, 2007, 303 с.)*

Аўтар лічыць, што праект рэгенерацыі цэнтра А. Горба 1989 г. і праект, распрацаваны інстытутам “Белспецпраектрэстаўрацыя” ў гэтым жа годзе, якія прадугледжвалі радыкальную ахову горадабудаўнічай спадчыны, рэстаўрацыю ратушы ды “Фары Вітаўта”, не дастаткова абгрунтаваныя (с. 268-270). Ён сцвярджае, што немэтазгоднасць іх аднаўлення вынікае са створанага ў 50-60-я гг. XX ст. архітэктурнага асяроддзя, у якое ані “Фара Вітаўта”, ані ратуша не ўпісваюцца. У іншым месцы аўтар прыводзіць прыклад мастацкага ўзаемадзеяння гістарычнай і пасляваеннай архітэктуры, звяртаючы ўвагу на тое, што 4-павярховы будынак Абласавпрофа “отторгается от исторической застройки” па прычыне сваёй маштабнасці, высотнасці ды мастацкіх асаблівасцей (с. 274-275).

Якія ж перспектывы Старога горада? З разважанняў аўтара насоўваецца небяспрэчная выснова, што комплексная рэгенерацыя гістарычнага цэнтра не мае пад сабой падставы. На яго думку, трэба абмежавацца фрагментарным аднаўленнем помнікаў, спалучаным з кансервацыяй іх захаваных частак. Але праблема ў тым, што ў сённяшніх умовах рэстаўрацыя асобных помнікаў ці кансервацыя гістарычнай забудовы ў Гародні зведзена да фікцыі. Таму можна пагадзіцца з яшчэ адным меркаваннем, што рэстаўрацыя належыць не столькі да навукова-рэстаўрацыйнай, колькі да грамадска-палітычнай дзейнасці (с. 270-271). Аб гэтым сведчаць “рэканструкцыя” цэнтра горада, “зачыстка” паасобных каштоўных помнікаў неабарока і канструктывізму. А гэта значыць, што забудова гістарычнага цэнтра ўспрымаецца не ў якасці гісторыка-культурнага патэнцыяла горада, але хутчэй як фізічны баласт.

На думку аўтара, арыгінальнасць архітэктуры заключаецца ў “мастацкай выразнасці новай забудовы” (с. 272). Прыкладам тэндэнцыі спалучэння традыцыі і сучаснага можна палічыць стылізацыю забудовы, прывязаную да гістарычнага асяроддзя (будынкі К. Маркса 3, 38).

Працягваючы аналіз зместу кнігі, спынімся на метадалагічных падыходах аўтара, стаўленні да крыніц, іх выкарыстання ды інтэрпрэтацыі. Ва ўступе кнігі Ю.Кішык слухна заўважае, што як дагэтуль працы па гісторыі горадабудаўніцтва Гародні пісаліся пераважана гісторыкамі, археолагамі, мастацтвазнаўцамі ды краязнаўцамі. Архітэктары не надавалі ўвагі гэтай праблематыцы (с. 8). З гэтай пасылкі аўтар робіць выснову аб няздольнасці гісторыкаў і археолагаў раскрыць эвалюцыю планіровачнай структуры, выявіць прыкметы горадабудаўнічай пераёмнасці, зрабіць прафесійную графічную рэканструкцыю аб’ёмна-прасторавай кампазіцыі забудовы горада. Дзеля доказу свайго меркавання аўтар чамусьці згадвае беспадстаўную “дыскусію” аб часе атрымання магдабургскага права. Гаворка пра гэта пойдзе ніжэй.

Сцвярджанне, што гісторыкам не ўласцівы тэарэтычныя разважання наконт эвалюцыі горадабудаўнічага ансамбля і яго эстэтычна-мастацкіх асаблівасцяў, а таксама навывік правядзення аксанаметрычнай рэканструкцыі гарадской забудовы,

не выклікае прэрэчанняў. Можна пагадзіцца з сцвярджэннем аўтара, што ні гісторыкі, ні археолагі не ў стане самастойна раскрыць усе горадабудаўнічыя таямніцы. Але ці па сілах гэта таксама архітэктарам?

Згаданая вышэй катэгарычнасць суджэнняў не ўласціва навуковым даследаванням. У навуцы трэба заўсёда імкнуцца да пошукаў *aurea mediocritas*. А такой залатой сярэдняй у дадзеным выпадку з’яўляецца інтэрдyscyплінарнасць, прыцып выкарыстоўвання напрацовак гістарычнай навукі, архіўных пошукаў пісьмовых ды графічных матэрыялаў у сукупнасці з вынікамі археалагічных даследаванняў. Толькі на іх падставе магчыма праводзіць абагульненні, будаваць тэорыі, увогуле спрабаваць аргументавана разважаць.

Аўтар слушна заўважае, што можна нанова ўглядзецца ў аб’ект і вобразна адчыніць дзверы, праз якіх ніхто не ўваходзіў, г.зн., прымяняючы новыя метады даследавання і выкарыстоўваючы вядомыя дакументы можна атрымаць новыя высновы, аб якіх раней ніхто не здагадаўся.

На жаль, аўтар не заўсёды прытрымліваецца прыцыпа прыцягнення новых крыніц. Аб гэтым сведчыць безапеляцыйнае сцвярджэнне аб адсутнасці “совершенно неизвестных документов” (с. 9), напэўна, маючы на ўвазе ў першую чаргу графічныя матэрыялы. У іншым месцы сустракаецца меркаванне, якое, на жаль, не можа не засмуціць: “Очень беден комплекс документов, которые могут дать представление о градостроительной структуре, скрытой в глубине веков” (с. 14). Гэта меркаванне слушнае адносна дамагабургскай гісторыі горада, але з ім нельга пагадзіцца, калі гаворка ідзе пра перыяд XVI – XVIII стст.

Асабіста амаль 20 год вяду архіўныя пошукі па гісторыі Гародні. Эфектам пошукаў з’яўляюцца шматлікія крыніцзнаўчыя артыкулы, у тым навуковыя манаграфіі<sup>2</sup>. Насамрэч, у архівах захоўваецца безліч крыніц, у першую чаргу гэта недаследаваныя пісьмовыя матэрыялы па гісторыі горада: тэстаменты, апісанні асобных сядзіб, акты іх куплі-продажу, спісы ўладальнікаў нерухомай маёмасці, згадкі пра гарадское рамяство і гандаль, якія паходзяць з архіва гарадзенскага магістрата XVI – XVIII стст. У архіўных сховішчах знаходзяцца таксама цікавыя графічныя матэрыялы, у тым ліку планы Гародні, кварталаў горада, фасады шматлікіх камяніц XIX ст., што аўтар сам, зрэшты, даводзіць у апошніх раздзелах кнігі. Нельга пагадзіцца з выказанай думкай наконт беднасці крыніцзнаўчай базы даследаванняў гісторыі Гародні.

Археалагічныя раскопкі падаюцца аўтару бесперспектыўным спосабам даследавання, па прычыне іх правядзення на абмежаваных месцах. “Следует на-чисто отказаться от мысли, что археологические изыскания откроют нам предисторический (VIII-X века) или раннесредневековый (XI-XIII века) Городно, – с укреплениями и посадами, храмами и торгами... Можно потратить немало

<sup>2</sup> Gordziejew J. Socjotopografia Grodna w XVIII w. Toruń, 2002; Гардзеў Ю. Магдабургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16 – 18 ст.). Гародня – Wrocław, 2008.

средств и времени и обнаружить лишь повторение того, что уже стало ясным”. Аўтар падмацоўвае свае разважанні выказваннем Валянціна Сядова пра тое, што раскопкі ў Кіеве і Ноўгарадзе не высветлілі карціны паходжання гэтых гарадоў (с. 14). Безумоўна, нельга абсалютызаваць значэнне археалагічнай навукі, але таксама нельга змяншаць яе магчымасці.

Чаму для вывучэння сярэднявечнай гісторыі Гародні важнымі з’яўляюцца раскопкі? У адрозненні ад заходнееўрапейскіх гарадоў магістрацкія канцылярыі, а г.зн. і гарадскія архівы на беларускіх землях пачалі складацца даволі позна. Актавыя кнігі магістрата Гародні пачалі пісацца пасля атрымання горадам магдэбургскага права. Акрамя таго не ўсе яны захаваліся. Па гэтай прычыне археалагічныя раскопкі з’яўляюцца асноўнай, хаця і не адзінай, крыніцай па гісторыі сярэднявечнага горада. Аніякія “разважанні на тэму” іх не заменяць.

Паспрабуем адказаць на пытанне аб дасягненнях археалагічных пошукаў у нашым горадзе. Раскопкі, праведзеныя на тэрыторыі горада ў XX ст., заўсёды прыводзілі да нечаканых адкрыццяў. Да такіх належаць, напрыклад, Ніжняя царква на замкавым дзядзінцы ці Прачысценская царква. Дзякуючы ім удалося наблізіцца да разгадкі месцазнаходжання Васкрасенскай царквы (дзядзінец Новага замка) і Малой царквы. Зрэшты, у 90-х гг. XX ст. падчас будаўнічых прац былі адкрыты рэшткі Васкрасенскай царквы, перанесенай у XVII ст. на скрыжаванне сучасных вуліц Кірава і Сацыялістычнай.

Прыходзіцца канстатаваць, што ідэя недасканаласці гісторыка-археалагічнай метадалогіі даследаванняў ды ігнараванне іх вынікаў праходзіць праз кнігу “чырвонай ніткай”, становіцца стрыжнем разважанняў аўтара.

Узнікае пытанне, якія метады даследавання горадабудаўнічай структуры горада найбольш аптымальныя? У першую чаргу аўтар прапануе метады гісторыка-генетычнага аналізу, які здаўна прымяняецца навукоўцамі, што займаюцца гісторыяй горадабудаўніцтва Гародні. Аўтар прапануе таксама метады параўнальнага і структурнага аналізу, якія дапамагаюць раскрыць унутраныя сувязі ды супадпарадкаванне розных горадабудаўнічых кампанентаў. Да першага метаду параўнання варта паставіцца з пэўнай засцярогай па прычыне ягонаў “ускоснасці”. Яго падманлівасць заключаецца ў выпадковасці аналогіі і памылковым падабенстве. Інакш кажучы, прычыны фарміравання падобных кампазіцыйных элементаў горадабудаўнічай структуры ў розных гарадах, напрыклад, квадратнай па форме плошчы могуць выразна адрознівацца. Акрамя таго факт існавання ў горадзе X доўгага рынку не дае падстаў казаць аб тым, што такі ж рынак абавязкова функцыянаваў у горадзе Y. Галоўным метадам ці “асновным языком проведения анализа” аўтар лічыць графааналітычны метады, аб прыкладах якога пойдзе гаворка ніжэй. Істотнае месца ў сваёй кнізе аўтар прысвячае спробам рэканструкцыі планіровачнай кампазіцыі Гародні ў раннім сярэднявеччы, абапіраючыся на рэгрэсіўным метады аднаўлення планіроўкі сярэднявечнага горада польскага даследчыка С. Бабінскага (с. 18-19).

Паводле згаданай вышэйшай метадыкі, даследаваць горадабудаўнічую структуру ранняй Гародні прадстаўляецца магчымым дзякуючы правядзенню аналізу найбольш старога, захаванага плана горада. Аўтар падкрэслівае, што гэты план Юзафа Маркевіча 1780 г., які, цытую “принят в качестве графической опоры исследования” (с. 19). З такім захадам трэба згадзіцца. Дазволю заўважыць, што згаданы метада прымяняецца ў даследаванні ў гісторыі планіровачнай структуры горада пачынаючы з 60-х гг. XX ст. Першай у навуковы абарот кадастравы план Гародні 1780 г. узяла Алена Квітніцкая, якая на яго падставе правяла рэканструкцыю планіровачнай сеткі Гародні XVI ст.<sup>3</sup> Акрамя таго, абапіраючыся на ім, была зроблена гіпатэтычная спроба адказу на пытанне аб планіроўцы, гарадскіх межах і забудове дамагдэбургскай Гародні другой паловы XIII – пачатку XV ст.<sup>4</sup>

Аўтар кнігі робіць спробу правесці рэканструкцыю найбольш старадаўняй, сярэднявечнай структуры Гародні (мал. 12). На ягоную думку, “выявленные на берегах Городничанки элементы доисторического поселения (sic!)... убеждают в том, что это и есть исходное пятно, завязь будущего Городно”. Не адкідаваючы магчымасці кожнай навуковай гіпотэзы, трэба зазначыць, што меркаванне аўтара вельмі адважнае. Паспрабуем разабрацца ў ягоных разважаннях.

Па-першае, думкі наконт лакалізацыі старажытнай структуры Гародні, якая выяўлялася ўздоўж рэчкі (град – прысёлак – торг), нельга лічыць гіпотэзай. Неабходным элементам гіпотэзы з’яўляецца абгунтаваная пасылка, якая ў тэксце адсутнічае. Па-другое, аўтар не прыводзіць аніякіх грунтоўных, пераканаўчых доказаў існавання града над Гараднічанкай. Нельга знайсці адказы на пытанні, якім чынам на берагах Гараднічанкі было выяўлена першапачатковае паселішча? У якіх крыніцах былі знойдзены гэтыя звесткі? Аўтар нібыта абапіраецца на „весь комплекс доступных нам источников (яких? – Ю.Г.), в том числе – на своеобразный и загадочный опорный план” (мал.10). Урэшце, з’яўляецца пытанне, куды знікла гэты дагістарычная гарадзенская “Троя”? Чаму ў пазнейшых дакументах аб ёй няма аніякіх звестак?

На жаль, доказы тэзіса адсутнічаюць. Сваё меркаванне аўтар грунтуе на адным аргуменце, які нельга лічыць навуковым: “Обитавшие здесь люди обязательно должны были обратить внимание на небольшой выступ верхнего плато на левом берегу Городничанки”. Насоўваюцца пытанні, а калі не звярнулі? Калі выбралі іншае месца?

Як сцвярджае аўтар, “древний Городно возник не только вокруг княжеского замка, не исключительно из порубежной крепости на границе Киевской Руси, и не из одних лишь торгово-ремесленных поселений, как это рисуется истори-

<sup>3</sup> Квитницкая Е. Планировка Гродно в XVI-XVIII вв. // Архитектурное наследие. 1964, № 17, с. 11-38.

<sup>4</sup> Гардзееў Ю. Планіроўка Гродна ў другой палове 13 - пачатку 15 стст. // Гістарычны альманах. 1998, № 1, с. 13-26.

ками в отрыве от реальной картины”. Паводле Ю.Кішыка, да з’яўлення Гародні прычыніўся “сам ход исторического развития родо-племенного строя” (с. 29). Над Гараднічанкай узнік племянны цэнтр са сфарміраванай горадабудаўнічай структурай, які меў сваю сацыяльную арганізацыю на чале з старэйшынамі. Другі цэнтр – сядзіба князя – знаходзіўся на Замкавай гары. Аднак, на думку аўтара кнігі, яна мела другасную ролю. Побач з ёю месціліся гандлёва-рамесныя пасады: “Появившийся значительно позже князь уже застал в Городно сложившуюся структуру власти старейшин и сформировавшуюся градостроительную структуру” (с. 29).

Узнікае яшчэ адно пытанне, а калі з’явіліся ў Гародні князі? Адказ на гэтае пытанне знаходзім далей. На падставе летапісных згадак пра паходы кіеўскіх князёў на землі Панямоння ў канцы X – першай палове XI ст. аўтар робіць выснову: “Значит, не исключено, что самостоятельность Городно как племенного центра пала еще с конца X или начала XI века. Местные старейшины тогда были заменены чиновниками Киева” (с. 29, 30). Такім чынам, сцвярджаецца, што ў Гародні існавалі два цэнтры. Першы – племянны над Гараднічанкай з сваім градам ды старэйшынамі, другі – на Замкавай гары – з кіеўскімі “чыноўнікамі”. У іншым месцы можна сустрэць думку, якая прырэчыць вышэйвыкладзенай канструкцыі: „Новый град на Замковой горе ... служил ...средоточением выделявшейся племенной знати, присвоившей власть” (с. 31). Як жа мясцовая племянная знаць захапіла ўладу на Замкавай гары, калі, паводле слоў аўтара, у канцы X – першай палове XI ст. яна была заменена “чыноўнікамі” з Кіева?

Можна задаць шэраг іншых пытанняў аўтару кнігі, які намаляваў карціну ідэлічнай сельскай абшчыны. Аўтар не тлумачыць, чый гэта быў племянны цэнтр. Ці ў выпадку старажытнага паселішча мы маем дачыненне з паселішчам першабытнабшчыннага ладу і тэрытарыяльнай абшчынай? Чаму маёмаснае расслаенне прывяло да фарміравання абшчыны на чале толькі з старэйшынамі? А што з рода-племянной знаццо ці дружынай? І ўрэшце, калі ў Гародні ў раннім сярэднявеччы сфарміравалася структура ўлады, то чаму тут “значительно позже” з’явіліся князі?

Распавядаючы пра існаванне знешняй абарончай лініі горада, аўтар сцвярджае, “позже к этому мнению (Рапапорта – Ю.Г.) присоединились белорусские исследователи А.К. Кравцевич и Ю. Гордеев, не приводя, однако, доказательств места и времени строительства второй линии укреплений” (с. 32). Паспрабую адказаць на заўвагу. Меркаванне П. Рапапорта мела гіпатэтычны, хаця і небезпадстаўны характар. Ён асцярожна выказаўся аб магчымасці існавання знешняй лініі абароны. А Краўцэвіч не абмежаваўся дапушчэннем. Ён звярнуў увагу на асаблівасці рэльефа: 1) высокія рачныя берагі, глыбокі яр з усходу ад вакольнага горада, якія стваралі “сістэму кругавой абароны”, 2) крыжацкую небяспеку, 3) абпіраючыся на рэканструкцыю плана Гародні XVI ст. А. Квітніцкай,

паказаў іх лакалізацыю<sup>5</sup>. Як відаць з тэксту, кнігі яе аўтар згаджаецца з яго версіяй, падаючы прыблізную трасіроўку гарадскіх умацаванняў (с. 33).

Што тычыцца доказаў існавання знешняй лініі гарадской абароны, то яны былі знойдзены ў лісце мазавецкіх князёў да папы рымскага Яна XXII. Ліст датуецца 1325 г. У такога тыпу карэспандэнцыі не змяшчаліся падрабязныя звесткі пра гарадскія збудаванні Гародні, а толькі мімаходзь згадвалася ўмацаванне *oppidum* без указання канкрэтнай даты і месца<sup>6</sup>. Гэтыя дадзеныя даюць нам права дапускаць факт існавання лініі знешніх гарадзенскіх умацаванняў ужо на пачатку XIV ст.

Кішык прапануе версію аб магчымым узвядзенні другой лініі ўмацаванняў у канцы XII ст. (мал. 18), не прыводзячы доказаў гэтай даты ў кнізе, а іх магчымае з’яўленне тлумачыць даволі агульна, а менавіта імкненнем надаць замку новую якасць, удасканаліць абарончыя збудаванні ды інш. Нягледзячы на адсутнасць спасылак, такое меркаванне выглядае цалкам праўдападобна, калі ўлічыць незаўважаную аўтарам прычыну – пачатак рэгулярных крыжацкіх нападаў, які датуецца 1283 г.

Графічным падсумаваннем разважанняў наконт дамагдэбургскай Гародні з’явіўся шэраг аксанаметрычных панарам горада. На першай з іх, якая прадстаўляе Гародню пачатку XIII ст., аўтар, абапіраючыся ў першую чаргу на вынікі археалагічных раскопак Алеся Краўцэвіча, пазначае месцазнаходжанне галоўных аб’ектаў – замка, Каложскай царквы, Прачыспенскай царквы (адкрытай ў 80-х гг. XX ст.), а таксама схематычна размяшчае на плане гіпатэтычныя гарадскія абарончыя мury, царквы Малую ды Васкрасенскую, якая, як мяркуецца, стаяла на тэрыторыі вакольнага пасада. На панараме былі нанесены “место бывшего предисторического города” над Гараднічанкай ды тры рынкі (“торговища”), існаванне якіх не прасочваецца ў пісьмовых крыніцах.

Найбольшыя спрэчкі выклікае пазначэнне на аксанаметрычнай выяве царквы св. Іллі, якая з’яўляецца прыкладам пападання аўтара ў пастку суб’ектывізму ды іканаграфічнай міфатворчасці. Нагадаем, што царква св. Іллі згадваецца ў крыніцах толькі адзін раз у 1633 г. Аўтар падкрэслівае, што яе “местоположение... ранее было не установлено” (стар. 35) (sic!). Пры гэтым ён размяшчае яе на аксанаметрычнай рэканструкцыі Гародні пачатку XIII ст. (!?) (мал. 19). Такім чынам, паводле змешчанага ў кнізе плана, чытач можа зрабіць памылковую выснову аб тым, што царква св. Іллі існавала ўжо ў XII ст. (!?) і займала адно з наднёманскіх плато (на месцы сённяшняга драмтэатра). Такую выснову аўтар робіць на падставе медзярыта Адэльгаўзера/Цюндта XVI ст., на якім злева ад ратушы стаіць храм, які, паводле меркавання Ю.Кішыка і быў царквой св. Іллі

<sup>5</sup> Краўцэвіч А. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурныя слоі). Мінск, 1991. С. 75-76.

<sup>6</sup> Гардзеў Ю. Планіроўка... С. 25-26; Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Wyd. I. Sulkowska-Kuraś i S. Kuraś. Cz. 2. Wrocław, 1989. S. 178.



Прарока (с. 93) (!?). Разважаючы наконт гісторыі царквы, аўтар піша, што пасля вайны з Масквой 1654-1667 г., на яе месцы быў пабудаваны касцёл кляштарна-бернардыйнак (!?). Заўважым, што даступныя крыніцы не згадваюць аб існаванні ў Гародні ў XII-XIII стст. царквы св. Іллі. Гэта вымысел аўтара кнігі. Ён выразна ігнаруе даследаванні па соцыятаграфіі горада, у тым гісторыю кляштарна-бернардыйнак ды вывучаныя маёмасныя адносіны гэтай часткі горада<sup>7</sup>. Ю.Кіпчык бяздоказна сцвярджае, што гэты ўчастак „оставался свободным от рядовой застройки вплоть до середины XVII века” (с. 37).

Як жа на самой справе выглядала засяленне і маёмасная прыналежнасць пляцаў, на якіх сёння знаходзіцца будынак абласнога драмтэатра? Як вядома, бернардынкі з’явіліся ў Гародні не пасля 1667 г., як піша аўтар, а ў 1618 г. На пачатку XVII ст. манахі атрымалі ад пісара літоўскага Януша Скуміна Тышкевіча шэраг забудаваных пляцаў. Праз два гады яны набылі ўчастак з домам ад Юрыя Сцыпіё дэ Кампы. Гэтыя факты сведчаць аб тым, што да з’яўлення кляштарна-пляцэў гэтага квартала знаходзіліся ў валоданні шляхты, а не царквы св. Іллі. У 1621 г. на сродкі манаскіх пасагаў і з фундацыі літоўскага падканцлера Казіміра Сапегі былі ўзведзены будынкi кляштарна-касцёла Нараджэння Найсвяцейшай Маці Божай. У 1651 г. храм быў асвечаны. У сярэдзіне XVII ст. маскоўскай войскі спалілі ўсе кляштарныя збудаванні, а не царкву св. Іллі<sup>8</sup>.

Царква св. Іллі XII ст. ды царква св. Спаса XIV ст. таксама нанесены на панараму горада канца XIV ст. Апошнюю аўтар размясціў на месцы, дзе цяпер знаходзіцца будоўлі пабернардыйнскага кляштарна-касцёла (с. 41) (!?) І ў гэтым выпадку ступень верагоднасці такой рэканструкцыі з’яўляецца надзвычай сумніўнай і спрэчнай.

Свае метадалагічныя падыходы аўтар тлумачыць прымяненнем метада аксанаметрычнай рэканструкцыі, які абпіраецца на „сведение в единое целое разнобразной информации, основанной на источниках разной степени достоверности, а также на неизбежных предположениях”. Можна згадзіцца з сцвярджаннем пра выкарыстанне рознабаковай інфармацыі з рознай ступенню даставернасці. Але, на жаль, прыклад царквы св. Іллі паказвае на метадалагічную перавагу “неизбежных предположений”. Прыходзіцца канстатаваць, што лакалізацыя царквы св. Іллі ды царква св. Спаса – вынік выключна фантазіі аўтара.

У далейшых разважаннях аўтар спрабуе высветліць шэраг загадак, звязаных з гэтым раёнам горада. Адною з іх з’яўляецца лакалізацыя збудаванняў кляштарна-аўгустынцаў. На жаль, і ў гэтым выпадку аўтар надалей застаецца прыхільнікам дэдуктыўнага падыходу. На пытанне, дзе стаяў кляштар з касцёлам св. Тройцы, аўтар адказвае: “Участок монастыря августинцев находился в блоке застройки между улицами, которые образовались из упоминавшихся, проходящих возле града дорог. Позже они получают свои названия – Большая Троицкая и улица от

<sup>7</sup> Падрабязней гл. Gordziejew J. Socjotopografia..., s. 169.

<sup>8</sup> ЛДГА. Ф. 694, воп. 1, ад.з. 3985, арк. 13ав; ад.з. 4020, арк. 259; Адзел рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі. № 6325, арк. 6; VL. Т. IV, s. 475.

Немецкаго рынку к Віленскай улице. Но улица от Немецкаго рынка в конце XV века проходила не по трассе нынешней улицы Доминиканской, а несколько севернее, и старое торговнище находилось не там, где после перепланировки разместился Немецкий рынок, хотя и очень близко”. Гэтая думка схіляе чытача да таго, што касцёл св. Тройцы стаяў не ў Нямецкім рынку, а на паўночны ўсход ад яго, у таямнічым рынку (пра які адсутнічаюць згадкі!), на супрацьлеглым баку Траецкай вуліцы, на поўнач ад вуліцы *Ад Нямецкага рынку да Віленскай*, якая аказваецца зусім не тоеснай сучаснай Дамініканскай.

Нягледзячы на тое, што кляштар аўгустынцаў існаваў у канцы XV – XVI ст., г.зн. у “пісьмовым” перыядзе гісторыі Гарадні, спасылкі на гэтыя крыніцы ў кнізе адсутнічаюць. Аўтар будзе сваю рэканструкцыю не на аргументах, а на інтуіцыі.

Між тым, як сведчаць архіўныя крыніцы, вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч заснаваў каталіцкі кляштар аўгустынцаў у канцы XV ст.<sup>9</sup> На версію аб тым, што аўгустынская сядзіба ляжала ў паўднёвай частцы Нямецкага рынку, паказвае згадка 1494 г. аб вуліцы (вуліца Плябанская), якая вяла „versus ecclesiam claustralem sancte Trinitas”, ці „да касцёла кляштара св. Тройцы”<sup>10</sup>. Гэтую гіпотэзу ўскосна пацвярджае архіўная згадка аб тым, што ў 1674 г. пляц мяшчанкі Ганны Раўскай знаходзіўся паміж Гарадніцай, „старадаўнім Віленскім гасцінцам” ды пляцамі “Святой Тройцы”<sup>11</sup>. Вышэй прыведзеныя матэрыялы схіляюць да версіі аб знаходжанні кляштара аўгустынцаў менавіта ў паўднёвай частцы Нямецкага рынку. Канешне, не выклікае сумнення, што і гэта дапушчэнне патрабуе дадатковага крыніцзнаўчага пацверджання.

Немецкі рынак, названы Ю. Кішыкам “новообразованным”, з’явіўся ў XVI ст. на месцы “предисторического торгога, вблизи него, посреди сгустка старых дорог ...” (с. 73). Узнікае пытанне, чаму ў валочнай памеры Гарадні 1560 – 1561 гг. гаворыцца аб тым, што ў гэтым рынку „ніякага гандлю не бывае...”<sup>12</sup> Гэтая згадка сведчыць, што Немецкі рынак у першай палове XVI ст. ужо прыйшоў у заняпад, і што ён існаваў раней.

Сумненні выклікае таксама рэканструкцыя лакалізацыі “дарогі ў Польшчу”, якая ішла праз Нёман (мал. 19 № 9), а г.зн. гарадской пераправы і мосту. На думку аўтара, А. Квіціцкая памылялася, сцвярджаючы, што вуліца “Вялікая да мосту на Падоле” ішла праз Замкавы роў (паміж узвышшамі, дзя цяпер стаяць Новы замак ды драмтэатр), што тлумачыць неспрыяльнымі для праезду перападамі вертыкальных адзнак рэльефа і нахілам скатаў. Паводле аўтара, вуліца Вялікая вяла да мосту, які знаходзіўся “между третьей и четвертой при-

<sup>9</sup> Gozdawa M. Augustanie w Brześciu Litewskim // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. T. III. Wilno, 1910, s. 95; Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie. Wilno, 1912, s. 253.

<sup>10</sup> Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. T. 1, z. 1. Kraków, 1932, s. 474.

<sup>11</sup> Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 1800, воп. 1, адз. 1, арк. 561.

<sup>12</sup> Писцовая книга Гродненской экономии. Вильно, 1882. С. II, с. 43-44.

роднымі вершынамі”, што прыблізна паказвае на месца, дзе сёння знаходзіцца Стары мост (с. 72).

Аднак аналіз графічных матэрыялаў пацвярджае правату А. Квітніцкай, якая была ўз’яўлена, што месца пераправы праз Нёман знаходзілася паміж Новым замкам ды кляштарам бернардынак. Пра гэта сведчаць планы горада 1705, 1793 і 1798 гг.<sup>13</sup> Трасіроўку старажытнай нёманскай дарогі-пераправы добра відаць на захаваных планах ды на адным з малюнкаў Напалеона Орды. Акрамя таго, трэба памятаць, што тапаграфія гэтай часткі горада ў даўнія часы выглядала інакш. Сучасная вуліца Давыда Гарадзенскага не існавала, таму, як выглядалі перапады рэльефа і вуглы нахілаў скатаў, мы не ведаем.

Яраслаў Вайцахоўскі заўважыў, што нёманскі мост пераходзіў у дарогу, якая ішла на замак. Яна цягнулася ярам, які аддзяляў узвышша былога вакольнага горада (тэрыторыя Новага замка) ад тэрыторыі магдэбургскага горада (узвышша, на якім цяпер стаіць абласны драмтэатр), потым паварочвала на захад і бегла ўздоўж будоўлі Прачысценскай царквы. Далей гэтая дарога праходзіла тры мосты. Апошні – пад’ёмны – знаходзіўся каля брамы Старога замка<sup>14</sup>.

Ю. Кішык лічыць, што гарадская ратуша знаходзілася не ў сярэдзіне плошчы, а на рагу з вуліцай Замкавай (г.зн. на месцы, дзе цяпер знаходзіцца Палац тэкстыльшчыкаў) (мал. 55). Сваё меркаванне ён абумоўлівае аналізам плана 1655 г., на якім ратуша пазначаны ва фронце забудовы. Але і тут памылка!

Комплексны аналіз графічных і пісьмовых крыніц прымушае задумацца пра сапраўдную дату складання гэтага плану. Пазначаная дата (1655 г.) выклікае сумненні, паколькі на ім бачныя некаторыя аб’екты, што былі ўзведзены пазней, напрыклад, мураваны касцёл езуіцкага кляштара, якога ў сярэдзіне XVII ст. яшчэ не было<sup>15</sup>. Апроч таго на шэрагу планаў Гародні, напрыклад, плане 1705 г. на скрыжаванні Замкавай вуліцы ды паўднёва-заходняга боку Рынка стаяла камяніца, пазначаная надпісам „ратуша”<sup>16</sup>. Але гэта не была сядзіба мясцовых уладаў! Як вядома, пасля вайны з Масквой у 60-я гг. XVII ст. будынак ратушы быў пашкоджаны, што абумовіла перанясенне сядзібы магістрата ў рынкавыя камяніцы заможных мяшчан ды магістрацкіх ураднікаў. Напрыклад, у 1661 г. пасаджэнні гарадзенскай лавы ды рады адбываліся ў рынкавай камяніцы рай-

<sup>13</sup> Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (далей РДВГА). Ф. 846, воп. 16, ад.з. 1466, 21528, ч. 6, арк. 4; ад.з. 21874.

<sup>14</sup> Wojciechowski J. Stary zamek w Grodnie // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. R. VI. 1938, nr 2, s. 136.

<sup>15</sup> Квитницкая Е. Планировка..., с. 28; Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Wyd. 2. Poznań, 1989, s. 229. Зусім праўдападобна, што гэты план быў складзены на пачатку XVIII ст. (Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII wieku // Acta Collegii Suprasliensis. T. VII. Supraśl, 2005, s. 18; Kotljarchuk A. In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century // Södertörn doctoral dissertations. Nr 4. Stockholm, 2006, s. 301).

<sup>16</sup> РДВГА. Ф. 846, воп. 16, ад.з. 1466.

па Яна Зеляпугі, а ў 1664 г. – у доме бурмістраў Канстанціна Дзівы ды Адама Цвікліча<sup>17</sup>.

Шмат месца ў кнізе прысвечана пытанню перапланіроўкі Гародні ў XVI ст. На думку Ю.Кішыка, “перепланировка Гродно в начале XVI века представляет для нас интерес, поскольку это был первый ставший известным в истории градостроительного развития Великого княжества Литовского сознательный шаг, направленный на формирование относительного целостного, художественно организованного постраница” (с. 74-75). Аўтар, праўда, не прыводзіць аніводнага доказу і не спасылаецца на крыніцы, якія б сведчылі пра згаданыя радыкальныя горадабудаўнічыя пераўтварэнні. Нягледзячы на гэта, факт перапланіроўкі падаецца як здзейснены: “ставший известным ... сознательный шаг”.

Паводле яшчэ адной версіі перапланіроўка Гародні адбылася паміж 1533 г. (дата выкупу каралевай Бонай гарадзенскага староства ад Радзівілаў) і 1541 г. (яе ж прывілей аб добраўпарадкаванні Гародні) (с. 80-81). У іншым месцы распавядаецца пра перапланіроўку горада ў сярэдзіна XVI ст., што звязваецца з правядзеннем валочнай памеры ды ўздзеяннем ідэй Адраджэння (с. 67-69). Можна канстатаваць, што факт выдання якога-небудзь прывілея, распараджэння і загаду ў даўнія часы не азначаў іх аўтаматычнага выканання. Яскравым сведчаннем таго з’яўляецца прыклад закінутага калодзежа, які Бона загадала пачысціць ды аднавіць. Але, як паказвае аналіз крыніц, да грунтоўнай перабудовы гэтага аб’екта дайшло толькі ў канцы XVIII ст.<sup>18</sup>

Адсутнасць верагодных крыніцаў не перашкодзіла аўтару распавесці пра перапланіроўку, увесці ў абарот версію пра выкраенне Рынка з верацяна, геаметрызацыю вулічнай сеткі, як выніку гарадской рэформы (с. 68, 75), заснаванні Нямецкага рынка, які, на яго думку, з’яўляецца прыкладам рэнесансавага падыходу да арганізацыі плошчы (с. 75-76), з’яўленне вуліцы Златарскай у перыяд лакацыі (с. 73). Канкрэтныя пацверджанні сваіх меркаванняў аўтарам не прыводзяцца. Аўтарскія тэзісы абшпіраюцца толькі на жаданне аўтара ўбачыць пэўныя працэсы і з’явы.

Цяпер разгледзім справу датавання ўвядзення самакіравання ў Гародні. Аўтар слухна піша, аб тым, што “в известных работах о Гродно много неточностей, непроверенных факты, заимствований” (с. 8-9), маючы на ўвазе дыскусію па згаданай праблеме (с. 49). З абсалютнай упэўненасцю ён заўважае, што „каждый ее участник в силу патриотических побуждений стремится отодвинуть дату как можно дальше” (с. 9). Магу станоўча і аўтарытэтна запэўніць, не кожны! Гэтая цытата сведчыць аб тым, што аўтар кнігі не сачыў за дыскусіяй<sup>19</sup>.

<sup>17</sup> НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, ад.з. 1, арк. 87, 145-146, 170.

<sup>18</sup> Gordziejew J. Socjotopografia..., с. 81-82.

<sup>19</sup> Гардзееў Ю. Заўвагі да праблемы даследавання гісторыі Гародні (на падставе выдання сервіі “Памяць” // Гістарычны альманах. Т. 6, 2002, с. 192-193; Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2007, s. 401.

Увядзенне ў літаратуру міфа пра атрыманне Гародняй магдэбургскага права ў 1444 г. належыць Тэадору Нарбуту. Міхал Балінскі і Тыматэй Ліпінскі ў сваёй кнізе *Starożytna Polska*, умацавалі казус, сцвярджаючы, што ў 1391 г. Уладзіслаў Ягайла надаў Гародні “прывілей на гарадскія свабоды”, а Казімір Ягялончык у 1444 г. – “магдэбургскае права”. У 1889 г. Яўстафій Арлоўскі выказаў свае сумненні адносна магчымасці надання гарадскіх правоў у 1391 г. Аднак і яму не было наканавана пазбегнуць памылкі, якая прывяла да вывядзення даты атрымання магдэбургскага права ў 1444 г. Пошук гэтых дакументаў праводзіў Юзаф Ядкоўскі, але не знайшоў іх.

Насамрэч, наданне нашаму гораду права на самакіраванне адбылося ў 1496 г. Аналіз гэтага гарадзенскага прывілея, а таксама яго пазнейшых пацверджанняў ці канфірмацый 1506, 1576, 1589, 1718 гг. выразна ўказваюць на гэту дату.

Разважаючы наконт этнаканфесійнай структуры даўняй Гародні, аўтар піша аб тым, што каланізацыя гарадоў Польшы і ВКЛ праходзіла з узездам нямецкага і габрэйскага насельніцтва (с. 28). Калі адносна габрэйў гэта сцвярджанне можна палічыць у нейкай ступені абгунтаваным (у Гародні XVI ст. доля габрэйскага насельніцтва складала каля 10%, а ў другой палове XVIII ст. вырасла да 40% ад агульнай колькасці гараджан), то пацверджанні масавай нямецкай каланізацыі, у перыяд, калі горад атрымаў магдэбургскае права, адсутнічаюць. Гэта сцвярджанне хутчэй за ўсё запазычанае з польскіх публікацый.

Яшчэ аднім старым міфам, які аўтар крытыкуе і адкідае, з’яўляецца думка аб тым, што Гародню і яе ўмацаванні ў 1241 г. знішчыў Кайдан (с. 28, 35). Гэты міф бытуе ў літаратуры з XIX ст. У навуковы абарот палажэнне аб знішчэнні горада манголамі і яго падпарадкавання літоўскаму князю Эрдзівілу ў 1241 г увёў Нарбут, які пазычыў палажэнне з *Кронікі Быхаўца* і *Кронікі Стрыкоўскага*.

Падсумуем метадалагічныя палажэнні кнігі. Пры распрацоўцы горадабудаўнічай праблематыкі аўтар прапануе праводзіць даследаванне камбінаваным метадам спалучэння пісьмовых, археалагічных, этнаграфічных крыніц, а гэтак жа іншых метадаў, пра якія ішла гаворка вышэй. Аднак характэрнай рысай кнігі з’яўляецца яе апрыёрнасць і катэгарычнасць выказванняў. Аўтар выходзіць не з першаснасці фактаў, на якіх будуюцца тэорыя, а наадварот, імкнецца да сваёй тэорыі дапасавать факты. Вось адзін прыклад. Аўтар піша пра фарміраванне планіровачнага верацяна, якое было перабудавана ў XVI ст. Элементамі верацяна была даўняя вуліца Віленская (цяпер Савецкая) ды Калюцінская. Аўтар задае пытанне, чаму вуліца Калюцінская выгінаецца і потым і залучаецца з Віленскай? Яе выгін і зліццё з Віленскай, на думку аўтара, доказ верагоднасці тэорыі верацяна. Так выглядае заключэнне, калі ісці ад тэорыі да факта. А калі паспрабаваць спачатку даследаваць архівы ды назапісаць усе магчымыя крыніцы, а толькі потым рабіць высновы на падставе прааналізаваных фактаў? Такой з’яўляецца логіка кожнага даследавання. Пра што сведчаць крыніцы? Пра тое, што на паўночных ускрайках горада, блізу Гараднічанкі

знаходзілася Віленская брама, праз якую трэба было ўязджаць у горад, і да якой па гэтай прычыне збягаліся і Віленская, і Калюцінская<sup>20</sup>. Можна менавіта таму апошняя і выгіналася?

Логіка даследчага працэсу мае пэўныя заканамернасці. Яе асноўны прынцып – аб’ектыўнасць, якая праяўляецца ў вывадзенні высноў на падставе крыніц, іх аналізу. На жаль, замест эмпірычнай праверкі гіпотэз у кнізе дамінуюць асабістыя, суб’ектыўныя ўяўленні і мастацкі вымысел, з чым звязаны неабгрунтаваныя рэканструкцыйныя эксперыменты па “гіпотэтычнасці востанавліваемай” забудове. Аўтар лічыць мадэліраванне вобразу горада (с. 10) метадам пазнання яго горадабудаўнічай структуры. Але мадэліраванне павінна абапірацца не на домислах, а на фактах.

---

<sup>20</sup> Gordziejew J. Socjotopografia..., s. 87-88.

## Карты і планы Гродна XVII – XX ст.

Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей з'яўляецца адным з старэйшых на тэрыторыі Беларусі. Яго гісторыя пачынаецца з 1920 г. На пачатку сакавіка была створана пастаянная Камісія апекі над помнікамі мастацтва і культуры пры павятовым упраўленні ў Гродна. Адным з чальцоў камісіі стаў будучы першы дырэктар Гродзенскага музея, гісторык мастацтва, археолаг Юзаф Ядкоўскі. 12 сакавіка на арганізацыйным сходзе Камісіі апекі, па ініцыятыве Гродзенскага старасты Казіміра Рагалевіча, старшынёй камісіі быў прызначаны інжынер В.Хэрман, а 14 сакавіка кіраўніцтва камісіяй было даручана Ю.Ядкоўскаму.

Дзякуючы самаадданай і плённай дзейнасці гэтага нястомнага чалавека, за два гады была сабрана значная колькасць дакументальных і матэрыяльных рухомах гістарычных помнікаў музейнага значэння. Захаваліся дакументальныя звесткі аб тым, што першы картаграфічны матэрыял паступіў для будучага музея ў 1920 г. На пасяджэнні камісіі апекі 17 мая 1920 г. былі прадстаўлены 23 планы канца XVIII – першай паловы XIX ст., якія падараваў інжынер І.Цытажынскі, 18 планаў і картаў (у тым ліку план Гродна 1797 г.) канца XVIII – пачатку XIX ст., атрыманыя ад Гродзенскай камендатуры паліцыі.

Да станоўчага вырашэння пытання аб перадачы пад музей Старога замка ўвесь сабраны матэрыял часова быў размешчаны ў памяшканні Гродзенскага староства. Далейшы лёс гэтага збору моцна хваляваў чальцоў камісіі, паколькі ўмовы яго захавання былі кепскімі. Праблема была вырашана з прыездом у Гродна 13 чэрвеня 1922 г. прадстаўнікоў Міністэрства па справах рэлігіі і публічнай асветы. У памяшканні староства адбылося папшыранае пасяджэнне, на якім вырашана сабраныя камісіяй гістарычныя помнікі прызнаць асновай для адкрыцця дзяржаўнага музея. 12 верасня на пасяду кіраўніка музея быў прызначаны Юзаф Ядкоўскі. 9 снежня 1922 г. у пакоях староства пры значнай колькасці сабраных, адбылося ўрачыстае адкрыццё музейнай экспазіцыі, у якой занялі сваё месца і некалькі планаў<sup>1</sup>.

У сучасным зборы Гродзенскага музея картаграфічная калекцыя з'яўляецца адной з найбольш значных з пункту гледжання гістарычнай каштоўнасці і колькасці музейных прадметаў – больш за 400 адзінак. Асноўная частка калекцыі была сабрана да 1939 г. У склад яе ўвайшлі планы Старога замка, выкананыя Ю.Ядкоўскім і Я.Вайцяхоўскім; карты і планы зямельных надзелаў, гарадоў, Гродзенскай і сумежных з ёй губерняў, еўрапейскіх дзяржаў і іншае.

<sup>1</sup> Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920-1922. Grodno, MCMXXXIII.

У XVIII – XIX стст. складаннем і зацвярджэннем планаў, картаў, чарцяжоў ведала Будаўнічая экспедыцыя Казённой палаты, якая ў 1805 г. была пераведзена пад кіраўніцтва Губернскага праўлення. У 1832 г. – перайменавана ў Будаўнічую камісію. 31 сакавіка 1850 г. – пераўтворана ў Губернскую будаўнічую і дарожную камісію, з 1865 г. - у Будаўнічае аддзяленне Губернскага праўлення<sup>2</sup>.

Большасць з прадастаўленых планаў і картаў к. XVIII – п. XX стст. былі выкананы ў Гродзенскай губернскай чарцёжнай. Апошняя была ўтворана ў 1871 г., калі на паўночна-заходнія губерні быў распаўсюджаны закон 1868 г. “О порядке производства межевых дел в местностях, где введены в действие судебные уставы 20 лістапада 1864 г.” Яе ўзначаліў гродзенскі губернскі землемер, дзейнасць якога пачалася яшчэ з утварэннем Гродзенскай губерні ў 1802 г. Губернскі землемер на правах чальца ўваходзіў у склад *Общего присутствия* Гродзенскага губернскага праўлення, якое назірала за ходам межавання зямель у губерні. Гродзенская губернская чарцёжная падпарадкоўвалася губернатару, губернскаму праўленню і Межавому дэпартаменту. Штат чарцёжнай складаўся з губернскага землемера, яго памочнікаў, павятовых землемераў, справаводаў, чарцёжнікаў, пісараў<sup>3</sup>.

Спецыялістаў для чарцёжнай меркавалася рыхтаваць у Гродне. 31 сакавіка 1861 г. сапраўдным тайным саветнікам Кавалеўскім было зроблена распараджэнне аб адкрыцці землемерна-таксатарскіх класаў пры Гродзенскай губернскай гімназіі. На працягу двух гадоў навучання ў класах павінны былі выкладацца спецыяльныя дысцыпліны: таксаграфія, нівеліраванне, чарчэнне, ілюмінаўка, надпісванне, накладка планаў, межавыя законы. У клас меркавалася набіраць 40-50 чалавек, з якіх 15 маглі атрымаць стыпендыю 96 рублёў, 10 чалавек – 60 рублёў. Права на стыпендыю маглі атрымаць толькі вучні “стесненныя в способах своего существования”. У класы прымаўся вучні ўсіх саслоўяў не малодшыя за 15 год, якія скончылі курс у 4-м або ў адным з вышэйшых класаў гімназіі. Яны залічваліся без экзаменаў. Усе астатнія пасля папярэдніх іспытаў па рускай граматыцы, геаграфіі, гісторыі, матэматыцы, маляванню. Інспектарам землемерна-таксатарскіх класаў быў прызначаны выконваючы абавязкі Гродзенскага губернскага землемера тытулярны саветнік Станкевіч. Але класы гэтыя так і не адкрыліся. З ліста Станкевіча ад 21 кастрычніка 1861 г. да Ковенскага губернскага землемера Суршачэўскага вынікае, што перашкодзіла адсутнасць фінансавання<sup>4</sup>.

Але тым не менш Гродзенская чарцёжная працавала і з’яўлялася ўстановай, якая займалася рознымі пытаннямі межавання земляў. Яна таксама павінна была вырабляць і выдаваць копіі планаў, што захоўваліся ў архіве чарцёжнай<sup>5</sup>.

<sup>2</sup> Нацыянальны гістарычны архіў (НГАБ) у Гродне. Ф.8, воп. 1.

<sup>3</sup> НГАБ у Гродна. Ф.11, воп. 1

<sup>4</sup> НГАБ у Гродна. Ф.11, воп. 1, ад. з. 283, арк. 1-1 аб, 4-4 аб, 6-6 аб, 7.

<sup>5</sup> НГАБ у Гродна. Ф.11, воп. 1.



Ніжэй пойдзе гаворка аб планах і картах, на якіх прадстаўлены, як сам горад, так і розныя яго часткі.

1. КП – 9217. *Delineacya [!] Placu z Domem drewnianym Koszary zwanym, oraz z Cześćca Lodowni drewnianej [!]; w ogóle [!] Morg ieden [!] w Sobie zawieraiącego [!]. Podpisanie [!]*<sup>6</sup>.

План 1793 г. Аўтар невядомы. Выкананы магчыма ў Гродне. Рукапіс каляровы, папера ручнога вырабу, на паперы вадзяны знак “Паштовы ражок”. Памер плана: 22 × 35,5 см. План паўночнага геаграфічнага арыентавання. Прадстаўлена частка Гарадніцы з драўлянымі домам і лядоўняй. План падпісаны каралём Станіславам Аўгустам Панятоўскім. На адваротным баку маецца надпіс, што дадзены пляц падараваны каралём Феліцыяну Пачобуту. План быў перададзены ў дар музея 08.11.1930 г. п.Вандай Каменскай, аб чым сведчыць надпіс на адваротным баку. Захаваўся прамавугольны штамп “Muzeum w Grodnie” (малюнак 1).

2. КП – 8495. *Plan Placów w Mieście Grodnie. Wyliczenie Placów w Mieście Grodnie od Klasztoru PP.Brygidek należnych po ucyzionym wymiarze przez Niżej podpisanego Geometrę w Roku 1830 dnia 14 Sierpnia Uczynione [podnie adsumujące]*.

План 1830 г. Выкананы магчыма ў Гродне. Маштаб: у цалі 10 сажаняў ці [1 : 840]. Рукапіс каляровы, папера, на паперы вадзяны знак: “Wilna. F.Langenbach. Z9”. Памер аркуша: 96,3 × 50,5 см. Арыентаванне: паўднёва-ўсходняе. Прадстаўлены пляцы ў Гродне, якія належалі кляштару брыгітак. У легендзе падаецца спіс пляцаў гродзенскіх брыгітак, іх плошча і прозвішчы арандатараў (малюнак 2).

Наступны план – гэта копія папярэдняга, якую выканаў Ю.Ядкоўскі.

3. КП – 14673. *Place w Grodnie, należące do klasztoru panien Brygidek według planu z r.: 1830.*

Гродна, 20-30-я г. XX ст. Маштаб: у цалі 10 сажаняў ці [1:840]. Рукапіс каляровы, калька. Памер аркуша: 49,5 × 69 см. Арыентаванне: паўночнае. На плане пазначаны вуліцы вакол маёмасці кляштару брыгітак: Паліцэйская (Жэзніцкая), Брыгіцкая (Скідзельская), Герусалімская, Татарская (Баніфратэрская), Навікоўская (Дзявоцкая, Паштовы завулак). Падаецца ўласнасць гараджан.

4. КП-9010. *Планъ Геометрической Части Города Гродна, то есть: Плана съ строениемъ Гродненской Еврейской Больницы.*

Гродна, 1830 г. Падаецца частка горада ў раёне вуліцы Траецкай: вул. Замкавая, Дамініканская, Могілкаўская, завулак Дамініканскі, старыя габрэйскія могілкі, Казіны рынак, касцёлы, сады і агароды. Пазначаныя практы новых вуліц (малюнак 3).

5. КП-14701. *Планъ плаца Состоящаго въ Где Гродне при Городнице дровяной рынокъ называемый [!], принадлежащий къ Гродненскимъ Бонифрателямъ. Измераль [!] и планъ Сочиняль Гродненской Казенной палаты Землемеръ Сонхацкій.*

<sup>6</sup> Назвы планаў і карт падаюцца ў арыгінальнай арфаграфіі. Словы з неразборлівым напісаннем пазначаныя [!]

План 1838 г. Гродна. Маштаб: у адной палі 25 сажаняў або [1 : 2 100]. Рукапіс каляровы, папера. Памер: 33,7 × 20,1 см. Арыентаванне: паўночнае. На плане прадстаўлена частка Гарадніцы ў раёне вул. Раскоша. Пасля назвы падаюцца тлумачэнне знакаў і памеры пляца, які належаў гродзенскім баніфратарам.

6. КП - 14759. *Планъ Сущестующей вокруг Города Гродно двухверстной Черты и ново отведенной[!] двухверстной предохранительной дистанции Чарочнаго откупа. Составленъ по Указу Гродненскаго Губернскаго Правленія отъ 29. Декабря 1851 г. за № 16417. Дистанцію Отводить и Планъ составлять: Гродненскій Уездный Землемеръ Станкевичъ[!].*

План 1851 г. Гродна. Маштаб адсутнічае. Рукапіс каляровы, папера, на паперы вадзяны знак “J.Whatman. 1850”. Памеры аркуша: 99,1 × 132 см. Арыентаванне: паўночна-ўсходняе. На плане пазначаны горад Гродна, дарогі, рака Нёман і населеныя пункты, якія ўваходзяць у двухвярстовую мяжу. З левага боку змешчана легенда: тлумачэнне межаў. Захаваўся прамавугольны штамп “Muzeum w Grodnie”.

7. КП - 14765. *Геометрической Чертежъ окружной межи губернскаго города Гродно и выгонныхъ его земель, во исполненіе предписанія Г.[осподина] Гродненскаго Губернскаго Землемера отъ 15 Апреля 1863 года за № 471 основаннаго на указе Гродненскаго Губернскаго Правленія отъ 30 Декабря 1858 года за № 8835 окружную межу утверждать и спорную[!] границы въ натуре означать согласно Плана Землемера Тодта, по меридіану магнитной стрелки которая отъ истиннаго меридіана склоненіе имеетъ отъ Севера къ Западу на 10° градусовъ и Чертежъ сей составлять въ 1865 году месяца Марта 5 дня Белостокскій Уездный Землемеръ Коллежскій Секретарь Владиславъ Шпаковский. Сколько же внутри означенныхъ границъ земли, тозначится[!] въ Экспликаціи. Белостокскій Уездный Землемеръ Коллежскій Секретарь Владиславъ Шпаковский.*

План 1865 г. Магчыма выкананы ў Беластоку. Маштаб: у англійскай палі 100 сажаняў або [1 : 8 400]. Рукапіс каляровы, папера. Памер: 98 × 95 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлена акружная мяжа г.Гродна. У правай верхняй частцы змешчана легенда з пазначэннем памераў акружнай мяжы Гродна. У правай ніжняй частцы падаецца змест судовай справы, на рашэнню якой быў выкананы дадзены чарцёж. З правага боку ад чарцяжа знаходзіцца апісанне сумежных земляў. Захаваўся прамавугольны штамп “Muzeum w Grodnie”.

8. КП - 14757/5. *Планъ г.Гродно.*

План 1867 г. Гродна. Аўтар невядомы. Маштаб: у англійскай палі 50 сажаняў або [1 : 4 200]. Рукапіс каляровы, калька, папера, тканіна. Памер аркуша: 79,9 × 67,7 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план горада і бліжэйшага наваколя. План складаецца з 24 частак памерамі 13,3 × 16,8 см, наклееных на тканіну. План быў аформлены ў цвёрдую вокладку.

9. КП - 14757. *Планъ Про...ированнаго Расположенія Губернскаго Города Гродно 1882 г.*

План 1882 г. Выдадзены ў Санкт-Пецярбургу. Аўтар невядомы. Маштаб адсутнічае. Друк аднакаляровы, папера. Памеры аркуша: 88,5 × 71 см. Арыентаванне: паўночнае. У левай цэнтральнай частцы падаецца апісанне горада, дзе пералічваюцца каменныя і драўляныя пабудовы, якія існуюць і плануюцца да будаўніцтва. У ніжняй цэнтральнай частцы змешчана легенда: тлумачэнне знакаў.

10. КП - 14757/3. *Плань горада Гродны. Составленъ въ Губернской Чертежной въ 1892 году. Печ. въ Типо-Литографіи Грод. Губерн. Правленія.*

Аўтар невядомы. Маштаб: у англійскай цалі 100 сажаняў ці [1 : 8 400]. Літаграфія аднакаляровая, папера. Памер: 46,2 × 58,8 см. Арыентаванне: паўночнае. Падаецца план Гродна з назвамі вуліц. У левым верхнім куце размешчаны герб губерні – на тарчы пад каронай выява зубра. Пад гербам знаходзіцца ўказальнік будынкаў грамадскага прызначэння і некаторых уласных будынкаў (малюнак 4).

11. КП - 14757/7. *Плань гор. Гродно.*

План 1903 г. Гродна. Аўтар невядомы. Маштаб: у англійскай цалі 50 сажаняў ці [1 : 4 200]. Літаграфія аднакаляровая, папера, тканіна. Памер: 60,8 × 80,3 см. Арыентаванне: паўночнае. Падаецца план горада.

12. КП - 14757/2. *Stadtplan von Grodno.*

Можна меркаваць, што план быў выдадзены ў перыяд з 1915 па 1918 гг. Месца выдання невядома. Аўтар невядомы. Маштаб: [1 : 8 200] Літаграфія двухкаляровая, папера. Памер: 39,5 × 53 см. Арыентаванне: паўночнае. Падаецца план Гродна з пазначэннем назваў вуліц. У левай частцы размешчаны ўказальнік рускіх грамадскіх і гарадскіх будынкаў, а таксама нямецкіх адміністрацыйных будынкаў на нямецкай мове.

Пасля ўказа ад 20 красавіка 1863 г., які дазволіў мець друкарні ў мяжы аселасці, у Гродне ўзнікла сетка габрэйскіх друкарняў і літаграфій. Сярод іх былі літаграфіі сям'і Мейлаховічаў. Першая з іх была заснавана Маісеем Мейлаховічам. У 1868 г. яго сыны Іосель і Давід атрымалі дазвол на адкрыццё чарговых літаграфій. У сваю чаргу Давід навучыў мастацтву друкавання сваіх дзяцей Рыўку-Юдэсу і сына Зундэля<sup>7</sup>. Менавіта ў адной з майстэрняў гэтай сям'і ў 1924 – 1928 гг. былі надрукаваны наступныя планы г.Гродна (малюнак 5).

13. КП - 14783. *Plan Góry Zamkowej w Grodnie. Wykonany w Kier. Rej. Inż. i Sap. Grodno podług południka magnetycznego w roku 1924 na mocy rozkazu M. S. Wojsk. Dep. V. Inż. i Sap. l. 5364/24.V. Tjn. m. IV. a. d. 11.10.1924 r. Rysował Ulanowski kreslarz. Nakład Muzeum Państwowego w Grodnie. Odbito w litografii „Z.Mejlachowicz” w Grodnie. 1924.*

План 1924 г. Гродна. Маштаб: [1 : 500]. Рукапіс каляровы, друк аднакаляровы, папера, тканіна. Памер аркуша: 97,5 × 120,5 см. Арыентаванне: паўночнае.

<sup>7</sup> Сабалеўская В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх лўрэяў. Гародня, 2000. – 88 с.

На плане падаюцца назвы вуліц вакол Замкавай гары, а таксама прозвішчы ўладальнікаў дамоў уздоўж набярэжнай Нёмана. У левым ніжнім куце знаходзіцца легенда: тлумачэнне колераў. У правым ніжнім куце змешчана апісанне межаў: прадмесце Гродна, рака Нёман, зямля Каложскай царквы, прыватныя ўладанні і інш.

14. КП - 14757/4. КП - 29753. *Plan m. Grodna wykonany na podstawie zestawienia budownictwa miejskiego [?] m. Grodna. Wykonat według planów Biura Pomiarów Magistratu m. Grodna w 1928 r. A. Mielnikow. Wydawnictwo księgarski E. Iberskiego, Grodna. Lit. „Z. Miejlachowicz”, Grodna, 1928.*

План 1928 г. Гродна. Маштаб: [1 : 15 000]. Літаграфія каляровая, папера. Памер: 57,2 × 43,1 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план горада з назвамі вуліц. У левым ніжнім куце змешчана легенда: тлумачэнне знакаў; у левым верхнім – герб Гродна. З адваротнага боку размешчана гандлёвая рэклама.

15. КП - 14687/1,2. *Plan nowego parku miejskiego w Grodnie, urządzanego według projektu W. Tańskiego z oznaczeniem miejsca, na którym ma stanąć pomnik Elizy Orzeszkowej.*

План 1929 г. Гродна. Выканаў Ю. Ядкоўскі. Маштаб: [1 : 500]. Рукапіс аднакаляровы, калька. Святлакопія каляровая, папера. Памер: 40 × 41 см. Арыгінал і святлакопія. Арыентаванне: паўночнае. План прадстаўляе тэрыторыю гарадскога парка паміж гарадскім батанічным садом, гарадскім тэатрам, плошчай Незалежнасці, Гарнізоннай царквой, Швейцарскай далінай і вуліцай Элізы Ажэшка.

16. КП - 7439. *Stadtplan von Grodno. Hergestellt im Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin 1940. Generalstab der Luftwaffe. Grundlagen: Orientacyjny Plan Miasta Grodno 1:10 000, 1937.*

План 1940 г. Берлін. Маштаб: [1 : 10 000]. Друк двухкаляровы, папера. Памер: 51,4 × 46,2 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план горада і бліжэйшага наваколя. Асобна вынесены падрабязны план Рыбнага рынка (7,2 × 12,6), план пасёлка і чыгуначнай станцыі Ласосна (7,2 × 8,7). З левага боку падаецца ўказальнік будынкаў грамадскага прызначэння, а таксама спасылка, што гэта дадзеныя часоў расійскага ўладання. У верхняй правай частцы змешчаны надпіс, які сведчыць, што гэта спецыяльны выпуск для службовага карыстання. Пад планам знаходзіцца легенда: тлумачэнне знакаў. З адваротнага боку падаецца ўказальнік вуліц у алфавітным парадку. На самім плане ад рукі арабскімі лічбамі пазначаны хутчэй за ўсё ваенныя аб'екты.

17. НД – 251/13, 14. *Orientacyjny plan miasta Grodna. Wydawnictwo księgarski E. Iberskiego, Grodna. Zakł. graf. Ł. Miejlachowicza, Grodna. 1937 r.*

План 1937 г. Гродна. Аўтар невядомы. Маштаб: [1 : 10 000]. Літаграфія каляровая, папера. Памер: 61,8 × 46 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план горада і бліжэйшага наваколя. У левым верхнім куце знаходзіцца герб Гродна. У левым ніжнім куце змешчана легенда: тлумачэнне знакаў. Асобна падаецца падрабязны план Рыбнага рынка (9,6 × 12,7), план пасёлка і чыгуначнай

станцыі Ласосна (8,4 × 8,8). З адваротнага боку размешчана гандлёвая рэклама, спіс вуліц, алей і плошчаў, грамадскіх будынкаў, а таксама фотаздымкі некаторых помнікаў горада.

18. КП – 29933. *Stadtplan von Grodno.*

Копія з польскай карты 1920-30-х г., 1941 (?). Месца выдання невядома. Аўтар невядомы. Маштаб: [1:4 000]. Друк каляровы, папера, тканіна. Памер аркуша: 188,5 × 152,5 см. Арыентаванне: паўночнае. Падаецца план Гродна і наваколя. Злева ад плана змешчана легенда: тлумачэнне знакаў.

19. КП - 14757/1,6, КП – 29934. *Miasto Grodno. Z planu 1 : 1 000, sporządzonego przez mierniczego przysięgłego Antoniego Augustynika, pomniejszyl fotomechanicznie Inż. Franciszek Augustynek, mierniczy przysięgły w Warszawie.*

План 1920-30-х гг. Выдадзены магчыма ў Варшаве. Маштаб: [1 : 10 000]. Друк двухкаляровы, папера. Памер аркуша: 79,7 × 63 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план горада з пазначэннем вуліц, будынкаў, мастоў, моілак і бліжэйшых ваколіцаў.

20. КП – 14675. *Karta Odgraniczająca Miasto Grodno z Wygonami od Majętnosci Stanisławowa i Augustowa oraz od Gruntów Jurydzycznych Skarbowych i innych na mocy Ukazu Izby Skarbowej Litwy w roku 1797 Dnia 22 Augusta wyszłego sporządzona i kopcami oraz Liniami Geometrycznymi[!] przez ziemnie[!] Adama Todta Komornika Pttu Grodzieńskiego uytromadzona.*

Копія, выкананая ў 1920-30-я г. Ю.Ядкоўскім. Гродна. Маштаб: [1 : 33 600] (?). Рукапіс каляровы, калька. Памер аркуша: 50 × 31,5 см. Арыентаванне: паўночнае. Прадстаўлены план Гродна з пазначэннем будынкаў горада і бліжэйшых ваколіц: Пышкі, Пярэсялка, Станіславава, Панемунь, Аўгустовак.

Наступныя два планы тычацца аднаго і таго ж участка Гродна, дзе стаяў дом гродзенскага мешчаніна, жандармскага унцэр-афіцэра Фамы Кісялёва. Па дадзеных НГАБ, будаўніцтва дома суправаджалася судовым разбіральніцтвам. 103 квартал Занеманскага фарштата, дзе павінен быў будавацца дом, знаходзіўся ў непасрэднай блізкасці ад крыніцы, якую называлі “Каралеўскай студняй”. Яшчэ ў 1895 г. мяшчане Ю.Гітль і Г.Сталярыс падалі прапэнне аб назначэнні агляду месца і забароне будаўніцтва з прычыны таго, што гэта будзе дрэнна ўплываць на якасць вады ў крыніцы, якую бяруць для вырабу сельцёрскай<sup>8</sup>. Праверка была праведзена губернскай камісіяй, якая пастанавіла, што дом можна будаваць, але неабходна перанесці яго на правы бок участка<sup>9</sup>.

21. КП – 78952. *Проект на постройку деревяннаго дома Фомой Киселевымъ на местности его временно арендуемой имъ отъ Города въ 103 кварт. занеманскаго города Гродны Форштадта.*

План выкананы ў гарадской управе г. Гродна 5 верасня 1895 г. Арыгінал.

Прозвішча аўтара невядома. Зацверджаны план ваенным інжынерам Жукоўскім. Маштаб да плана дома: у 1 цалі 3 аршыны або адна сажань ці [1 : 84].

<sup>8</sup> НГАБ у Гродна. Ф. 8, воп. 2, ад. з. 1123, арк. 2-8 адв.

<sup>9</sup> НГАБ у Гродна. Ф. 8, воп. 2, ад. з. 1123, арк. 2-8 адв.

Маштаб да плана часткі горада Гродна: у 1 цалі 50 сажаняў ці [1 : 4 200]. Каляровы рукапіс на кальцы. Памер: 62,4 x 29,3 см. Арыентаванне: паўднёвае. На плане маецца анатацыя: “Гродненская Городская Управа, согласно постановлению своему 5-го Сентября состоявшемуся, настоящий планъ утверждаетъ и постройку по оному деревяннаго дома, на временно арендуемой городской земле разрешаетъ съ тѣмъ, чтобы таковой, по истеченію срока содержания сей земли, былъ снесенъ владельцемъ онаго на собственный счетъ, безъ претензіи къ городскому общественному управленію. Сентября 5 дня 1895 года. Г.Гродно. Причитающийся гербовый сборъ уплаченъ”. Маецца таксама пячатка Гродзенскай гарадской управы і подпісы гарадскога галавы, сакратара гарадской управы. На плане паказаны: план дома, фасад дома, разрэз па аб, план участка, план часткі г.Гродна. Да плана мясцовасці падаецца тлумачэнне.

22. КП - 78953. *Plan działu ziemi miejskiej, znajdującej się w posiadaniu ob. Tomasza Kisielewa, przy ul. Lewej-Nabrzeżnej na przedmieściu m.Grodna położonej. Sporządzony w 1925 r.*

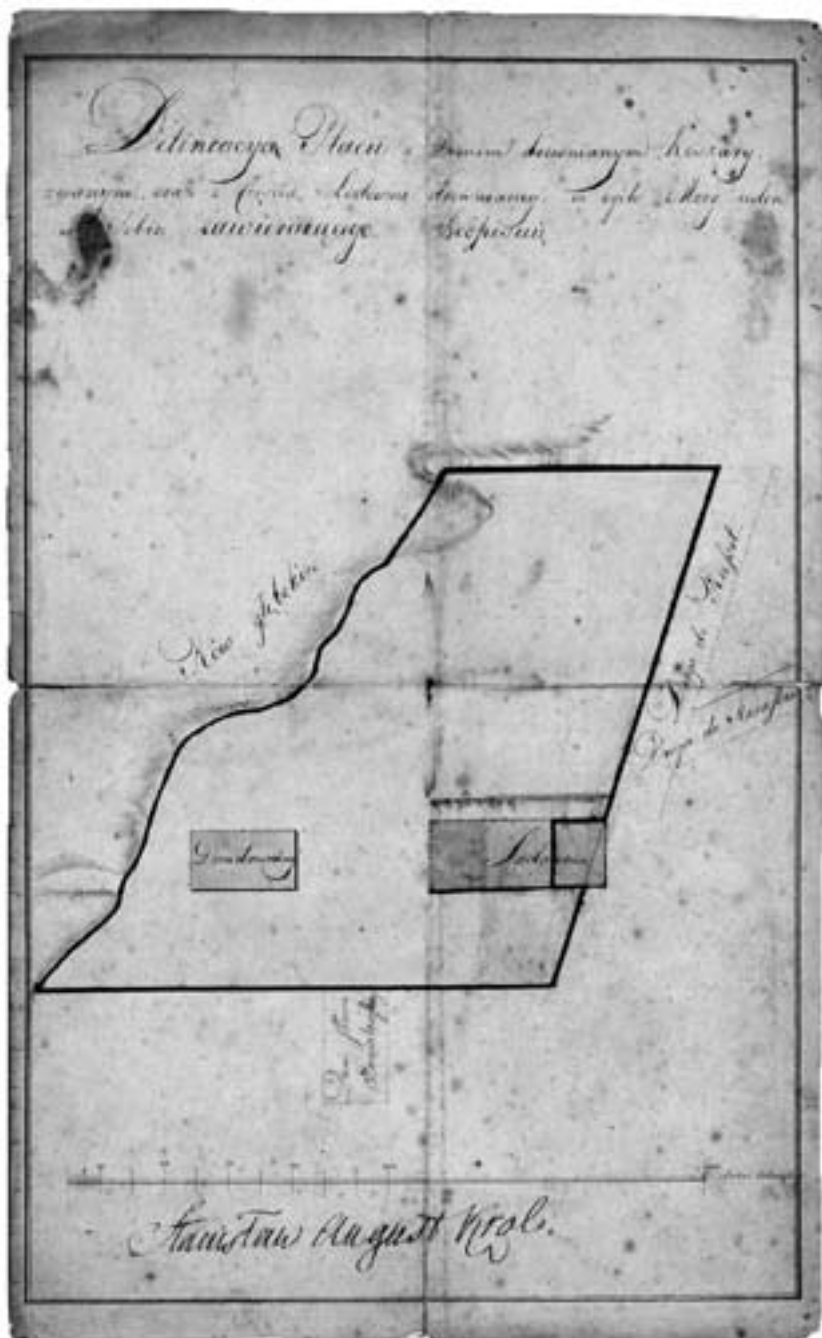
План 1925 г. Гродна. Аўтар невядомы. Маштаб: [1 : 250]. Рукапіс каляровы, калька. Памер: 31,9 × 44 см. Арыентаванне: паўночнае. На плане прадстаўлены ўчастак зямлі Т.Кісялёва. У левай цэнтральнай частцы знаходзіцца апісанне агульнай плошчы. У левым ніжнім куце падаецца апісанне забудовы. На адваротным баку ёсць надпіс ад рукі, які сведчыць аб тым, што дадзены гарадскі пляц быў прададзены на вечнае ўладанне Хэлене Рэй. Тэкст замацаваны круглай пячаткай магістрата Гродна.

Як ужо адзначалася вышэй, картаграфічная калекцыя Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея з’яўляецца адной з найбольш значных і каштоўных. Карты і планы Гродна – багатая крыніца для вывучэння гісторыі нашага горада, яго будаўніцтва.

---

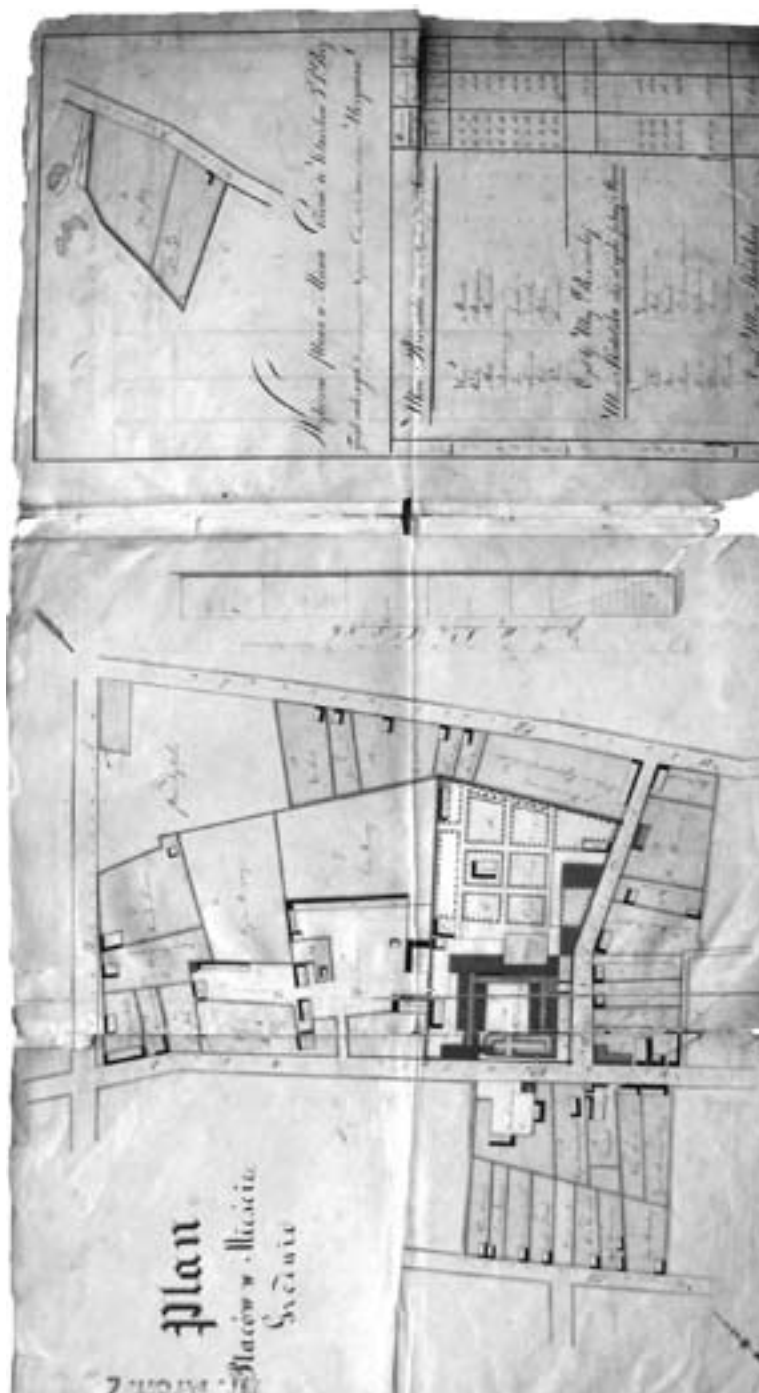
#### Спіс ілюстрацый:

1. КП – 9217. Delineacja[!] Placu z Domem drewnianym Koszary zwanym, oraz z Częścią Lodowni drewnianej[!]; w ogóle[!] Morg jeden[!] w Sobie zawierającego[!]. Podpisuję[!].
2. КП – 8495. Plan Placów w Mieście Grodnie. Wyliczenie Placów w Mieście Grodnie do Klasztoru PPBrygidek należnych po uczynionym wymiarze przez Niżej podpisanego Geometrę w Roku 1830 dnia 14 Sierpnia Uczynione.
3. КП – 9010. Планъ Геометрической Части Города Гродна, то есть: Плана съ строеніемъ Гродненской Еврейской Больницы.
4. КП – 14757/3. Планъ города Гродны. Составленъ въ Губернской Чертежной въ 1892 году. Печ. въ Типо-Литографіи Грод. Губерн. Правленія.
5. НД – 251/13, 14. Orjentacyjny plan miasta Grodna. Wydawnictwo księgarni E. Ibierskiego, Grodno. Zakł. graf. Ł.Micjlachowicza, Grodno. 1932 r.



1. KII – 9217. Delineacya[!]: Placu z Domem drewnianym Kozary zwanym, oraz z Częścią Lodowni drewnianej[!]; w ogóle[!] Morg ieden[!] w Sobie zawierającego[!]. Podpisuję[!].

2. КП – 8495. Plan Placów w Mieście Grodnie. Wylczenie Placów w Mieście Grodnie do Klasztoru PP.Brygidek należących po uczynionym wymiarze przez Niżej podpisanego Geometrę w Roku 1830 dnia 14 Sierpnia Uczynione.



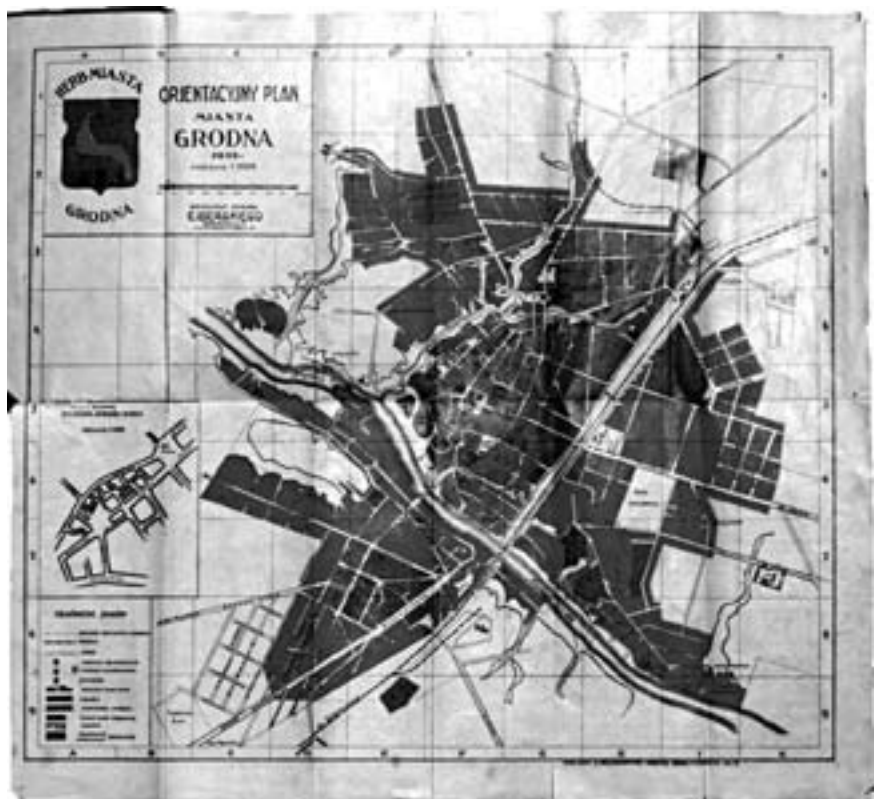




3. КП – 9010. Планъ Геометрической Части Города Гродна, то есть: Плаца съ строениемъ Гродненской Еврейской Больницы.



4. КП – 14757/3. Планъ города Гродны. Составленъ въ Губернской Чертежной въ 1892 году. Печ. въ Типо-Литографіи Грод. Губерн. Правленія.



5. HA – 251/13, 14. Orientacyjny plan miasta Grodna. Wydawnictwo księgarń E. Ibierskiego, Grodno. Zakł. graf. Ł. Miejlachowicza, Grodno. 1932 r.

## Крыніцы па габрэйскай “жаночай гісторыі” ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гародні

Адной з прыкметных падзеяў у развіцці гістарыяграфіі канца XX ст. стала з’яўленне новага напрамку міждысцыплінарных даследаванняў – *Gender Studies*, якія звярнулі ўвагу на сацыякультурную сутнасць полу. Для сучаснай гістарычнай навукі імкненне “убачыць жанчыну” – гэта не даніна модзе, а надзённая патрэба даследаваць у гістарычнай рэтраспекцыі сутнасць укладу ў гісторыю яе важнейшага суб’екта.

У габрэйскім асяроддзі роля жанчыны не зводзілася да вядзення хатняй гаспадаркі і выхавання дзяцей. Яна выконвала функцыю эканамічнага забеспячэння сям’і і падтрымання традыцый праз веданне і дасканаласць выканання кашпруга. Пашырэнне даследаванняў гісторыі габрэйскай жанчыны робіць актуальным пытанне забеспячэння гэтай тэматыкі крыніцамі.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні з’яўляецца адным з старэйшых і буйнейшых збораў пісьмовых крыніц у Рэспубліцы Беларусь. Ён налічвае 1200 фондаў, у якіх знаходзяцца 408 тыс. адзінак захавання. Тут захоўваюцца дакументы з XVI па пачатак XX ст., якія адносяцца да гісторыі сучаснага заходняга рэгіёну Беларусі – колішніх тэрыторый Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Гарадзенскай губ., а таксама Вілейскага, Ашмянскага, Дзісенскага і Лідскага паветаў Віленскай губ. Расейскай імперыі.

Габрэі заўсёды складалі значную частку жыхароў заходняга рэгіёну Беларусі. Згодна з дадзенымі губернскай статыстыкі на 1881 г., іх колькасць дасягала 19,7 % насельніцтва Гарадзенскай губ. (229 574 чал.). Менавіта іх прысутнасць абумовіла наяўнасць у фондах НГАБ у Гародні комплексу крыніц па іўдаіцы, што практычна не адлюстравана ў архіўных каталогах. Прадстаўленая праца будзе садзейнічаць ліквідацыі гэтага недахопу.

Матэрыялы НГАБ у Гародні ахопліваюць шырокае кола тэм, якія звязаны з гісторыяй габрэйскай жанчыны. Іх можна умоўна падзяліць на групы:

**Статыстычныя звесткі.** Дададзеныя пра колькасць габрэйскіх жанчын, у тым ліку з указаннем саслоўнай прыналежнасці:

Ф. 1. Канцылярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);

Ф. 320. Канцылярыя кіраўніка Беластоцкай вобласці (1807-1842);

- Ф. 14. Гарадзенскі губернска-статыстычны камітэт (1835-1915);
- Ф. 100. Гарадзенская губернская перапісная камісія (1896-1897), Гарадскія і мяшчанскія ўправы;
- Ф. 492. Берасцейская гарадская ўправа (1895-1916);
- Ф. 1046. Слонімска-гарадская ўправа (1910);
- Ф. 680. Друйска-гарадская ўправа (1702-1866);
- Ф. 676. Лідскі гарадавы магістрат (1795-1868);
- Ф. 237. Ваўкавыскае гарадское спрошчанае грамадскае кіраванне (1902-1916);
- Ф. 1574. Лідскае гарадское спрошчанае кіраванне (1897-1915);
- Ф. 116. Берасцейская мяшчанская ўправа (1879-1917);
- Ф. 132. Ваўкавыска-мяшчанская ўправа (1888-1903);
- Ф. 975. Валыянская мяшчанская ўправа (1915);
- Ф. 976. Зяльвянская мяшчанская ўправа (1893);
- Ф. 537. Индурская мяшчанская ўправа (1906);
- Ф. 1641. Армянская мяшчанская ўправа (1904);
- Ф. 1210. Поразаўская мяшчанская ўправа (1904);
- Ф. 1640. Радуньская мяшчанская ўправа (1906);
- Ф. 1639. Шчучынская мяшчанская ўправа (1908-1915);
- Ф. 38. Гарадзенская дырэкцыя народных вучылішчаў (1862-1917).

Гэтыя дадзеныя збіраліся чынавенствам гарадскіх дум, магістратаў, ратуш і павятовай паліцыі і абагульняліся ў справаздачы гарадзенскага губернатара, якая адпраўлялася ў сталіцу. У Фондзе 1 яны адклаліся ў выглядзе комплексу, які складаецца з некалькіх дзесяткаў спраў пад назвай “Статыстычная звесткі пра насельніцтва і эканамічны стан губерні”. Дырэкцыя народных вучылішчаў, збіраючы інфармацыю пра колькасць габрэйў, цікавіліся лічбай патэнцыяльных вучняў казённых школ.

**Дэмаграфічныя дадзеныя.** Інфармацыя пра натуральных рух насельніцтва і гісторыю сям’і.

- Ф. 1. Канцылярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);
  - Ф. 320. Канцылярыя кіраўніка Беластоцкай вобласці (1807-1842);
  - Ф. 24. Гарадзенская губернская казённая палата (1813-1917)
- Фонды габрэйскіх грамадстваў:
- Ф. 146. Гарадзенскае габрэйскае грамадства (1697-1874);
  - Ф. 232. Берасцейскае габрэйскае грамадства (1874-1897);
  - Ф. 273. Кобрынскае габрэйскае грамадства (1838-1856);
  - Ф. 1507. Ваўкавыскае габрэйскае грамадства (1764-1765);
  - Ф. 1536. Пружанскае габрэйскае грамадства (1859)
- Фонды павятовых сінагогаў:
- Ф. 56. Радунская сінагога (1897-1914);
  - Ф. 33. Ражанкаўская сінагога (1896-1914);

- Ф. 79. Жалудоцкая синагога (1896-1914);
- Ф. 255. Шчучынская синагога (1900-1914);
- Ф. 272. Васілішкаўская синагога (1896-1914);
- Ф. 286. Воранаўская синагога (1897-1914);
- Ф. 271. Арлянская синагога (1901-1914);
- Ф. 290. Астрынская синагога (1897-1914).
- Ф. 1787. Дзісенскі павятовы рабін (1896-1914).

У рэвізскіх сказках ёсць дадзеныя па складу сям’і з указаннем прафесіі і адрасу. Пасямейныя спісы габрэяў Гародні, якія жылі на некаторых цэнтральных вуліцах горада ў 1795 г., можна знайсці ў Фондзе казённой палаты. Метрычныя кнігі асобных грамадстваў захаваліся фрагментарна. Больш раннія, якія тычацца першай паловы XIX ст., можна знайсці ў Фондзе 1 у справах, якія звычайна маюць назву “Звесткі пра колькасць кагалаў, синагог, школ, службовых асоб і настаўнікаў габрэйскага закону”. Найбольш поўныя звесткі на 1840 г.<sup>1</sup> Пазнейшыя, якія адносяцца да мяжы XIX – XX ст., часцей за ўсё па 3-5 адзінак захавання ў вопісу, утрымліваюцца ў фондах аднайменных синагогаў. Пры дапамозе гэтых крыніцаў можна вывучыць гісторыю габрэйскай сям’і і правесці канкрэтнае генэалагічнае даследаванне.

**Эканамічная дзейнасць.** Звесткі пра заняцце гандлем і прамысловасцю, капіталах купчых, асваенні жанчынамі новых відаў дзейнасці.

- Ф. 1. Канцылярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);
- Ф. 320. Канцылярыя кіраўніка Беластоцкай вобласці (1807-1842);
- Ф. 8. Будаўнічае аддзяленне (1816-1915);
- Ф. 9. Урачэбная ўправа (1839-1917);
- Ф. 24. Гарадзенская губернская казённая палата (1813-1917);
- Ф. 100. Гарадзенская губернская перапісная камісія (1896-1897).

Інфармацыя пра ўдзел габрэяў губерні ў гандлі ўтрымліваецца ў многіх справах Фонду 1. Тут дадзеныя пра валоданне лаўкамі і арэнду іх у маістратаў, аб’ёмы продажу і асартымэнт тавару. Змястоўныя спісы на 1819 і 1822 гг. прыведзеныя ў вопісу<sup>2</sup>. Атрымліваецца, што ў 1822 г. сярод 119 габрэяў, якія легальна гандлявалі ў Гародні, было 26 жанчын з капіталам ад 50 да 900 руб. Яны прапаноўвалі пакупнікам галянтарэйныя тавары, вопратку (часцей ужываную), гародніну і посуд. Дакументы архіва распавядаюць пра габрэйка-ліхвярак, напрыклад, Хаю Варшаўскую з Берасця, у закладзе ў якой апынулася нават срэбра сям’ятыцкай синагогі<sup>3</sup>.

На працягу XIX – пачатку XX ст. габрэйкі Гарадзенскай губ. валодалі саматужнымі прадпрыемствамі. Скурачныя заводы трымалі ў 20-я гг. XIX ст. купчыха

<sup>1</sup> Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (НГАБ). Ф. 1, воп. 20, ад. зах. 641.

<sup>2</sup> Тамсама. Воп. 1, ад. зах. 1422, 2677.

<sup>3</sup> Тамсама. Ф. 98, воп. 1, ад. зах. 511.

3 гільдыі Х.І.Фінава з Гародні, у 40-я гг. З.Л.Пужыц з Берасця. Звесткі пра працу іх фабрык можна знайсці ў гадавых “Ведамасях фабрык і заводаў Гарадзенскай губерні” ў Фондзе 1. Яшчэ больш прыкметны след габрэйскія жанчыны пакінулі ў вытворчасці і продажы спіртных напояў. У “Перагісны з Гарадзенскай казёнай палатай пра збор падаткаў з піцейных прадпрыемстваў Гарадзенскай губерні” за 1825 г. узгаданыя гарадзенскія пшынкаркі Хася Іонова з Троіцкай вуліцы, Сорка Кофманова з вуліцы Маставой, Песя Лейбава і Хесна Гешэлева з Рынка<sup>4</sup>.

Дакументы сведчаць, што беластоцкія габрэйкі ў 1888 г. актыўна канкуравалі з мужчынамі ў продажы алкаголю. З 22 пшыноў Беларасту 6 належалі жанчынам: Рэйзле Кавальскай, Ясе Лямперт, Гіндзе Камянецкай, Індзе Ізбіцкай, Таўбе Розенталь<sup>5</sup>. Пры гэтым габрэйскія жанчыны ўдзельнічалі не толькі ў продажы, але і ў вытворчасці моцных напояў. У 1898 г. у Беларасту броварамі валодалі Рохля Гайль і Лея Памеранц, у Гародні – Рохля Андрэс. Таўбе-Хаі Геллер належалі бровары ў Беларасту і Бельску, а таксама піўная лаўка. Вопытным прадпрымальнікам была купчыха 2 гільдыі Хая-Лея Яфэ з Гародні. Яна кіравала справамі вінакурні, віннай лаўкі і склепу для продажу пэйсахавай водкі ў Брэст-Літоўску, бровару ў Гародні, аптовага склада ў мястэчку Індура і піўной лаўкі ў Сакольніц<sup>6</sup>.

На мяжы стагоддзяў у Гарадзенскім рэгіёне з’явілася вялізарная колькасць габрэйскіх крамаў і майстэрняў, якія аказвалі насельніцтву розныя паслугі. Сярод іх уласнікаў дакументы нярэдка называюць жанчын. Напрыклад, Рыўка Глэйберман з Беларасту, якая яшчэ пры жыцці мужа кіравала майстэрняй па рэзцы пячатак, а калі аўдавала, прыняла на сябе кіраванне фірмай<sup>7</sup>.

Той факт, што жанчыны становяцца ўтрымальніцамі кнігарняў і чытальняў (С.Ф.А.Гальперн, К.А.Хазіна, С.-Г.Блюмэнфельд, Ш.Э.Хавановіч<sup>8</sup>), якія прапанавалі літаратуру на замежных мовах, сведчыць пра распаўсюджанне ў жаночым асяроддзі асветы заходняга накірунку. Нельга не адзначыць, што жанчыны асвойвалі новыя віды дзейнасці – фатаграфію, друкарскую справу<sup>9</sup>, вольныя прафесіі, медыцынскія спецыяльнасці, пра што сведчаць паданні на імя губернатара, сабраныя ў Фондзе 1, дакументы Фондаў 9 і 100.

Асабліваю цікавасць прадстаўляюць паданні аб дазволе пабудаваць альбо рэканструяваць прадпрыемствы (Фонд 8). З яго дакументаў можна даведацца пра прадпрымальніцкую дзейнасць купчыхі Малкі Зыскіндаўны Каўфман, якая валодала на гарадзенскім Фаршгаце вінакурнымі і мукамольнымі заводамі, пра будаўніцтва вінакурні Х.-Л. Яфэ ў 80 – 90-х гг XIX ст.<sup>10</sup>

<sup>4</sup> Тамсама. Ф. 1, воп. 3, ад. зах. 48.

<sup>5</sup> Тамсама. Воп. 8, ад. зах. 2338.

<sup>6</sup> Тамсама. Воп. 9, ад. зах. 848.

<sup>7</sup> Тамсама. Ад. зах. 837.

<sup>8</sup> Тамсама. Ад. зах. 498, 900, 1618.

<sup>9</sup> Там же. Воп. 18, ад. зах. 1382.

<sup>10</sup> Тамсама. Воп. 9, ад. зах. 835, 2338.

У Фондах 8 і 9 знаходзім інфармацыю пра працу габрэяк Гарадзенскай губ. у якасці павітух. Перапісныя лісты Фонду 100 даюць комплекснае ўяўленне аб тым, чым займаліся габрэйкі губерні, ці была іх прафесія асноўнай крыніцай прыбытку сям’і альбо сродкам дадатковага заробку. Аказалася, што з 329 габрэйскіх жанчын Гародні працаздольнага ўзросту, якія былі названы ў перапісных лістах, 131 працавалі прыслугай (нянькамі, гувернанткамі, кухаркамі), 33 – рабочымі на прадпрыемствах, 24 – займаліся рамяством, 18 - гандлем, 3 - рукадзеллем, астатнія былі настаўніцамі, павітухамі, ліхвяркамі, агародніцамі<sup>11</sup>.

**Удзел у сацыяльна-палітычным, рэлігійным і культурным жыцці.**

- Ф. 1. Канцылярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);
- Ф. 320. Канцылярыя кіраўніка Беларускай вобласці (1807-1842);
- Ф. 103. Гарадзенская губернская канцылярыя па справах таварыстваў і саюзаў (1906-1914);
- Ф. 581. Гарадзенская аб’яднаная палата крымінальнага і грамадзянскага суда (1831-1883);
- Ф. 34. Гарадзенскі акруговы суд (1883-1917);
- Ф. 35. Пракурор гарадзенскага акруговага суда (1883-1915);
- Ф. 366. Гарадзенскае губернскае жандармскае кіраванне (1867-1917).

У матэрыялах гэтай групы дакументаў адлюстраваны тыя сферы грамадскага і культурнага жыцця, якія былі даступныя для габрэйскай жанчыны XIX – пачатку XX ст.: наведванне розных культурных мерапрыемстваў, тэатру. Не заўсёды яно праходзіла легальна. У дакументах архіва ёсць звесткі пра арганізацыю тайных малітоўных дамоў, несанкцыянаваных уладамі хатніх спектакляў. Удзел габрэяў у палітычным жыцці назіраўся ужо ў 60-я гг XIX ст., праўда, хутчэй у кур’ёзным сэнсе. Напрыклад, Хася Браўдава, Хая Марголісава, Сора Пейсах і Рыўка Сосава былі асуджаны за ўдзел у паўстанні 1864 г. Аднаы пастаўлялі паўстанцам малочныя вырабы, іншыя гандлявалі кулямі<sup>12</sup>.

У Фондзе 103 захаваліся матэрыялы, якія асвятлялі ўдзел габрэйскіх жанчын у дабрачыннасці, а таксама статуты таварыстваў, якія аказвалі дапамогу жанчынам: “Навука і прызначэнне”, “Таварыства дапамогі габрэйка-вучаніцам гімназій”, “Дапамога тым, хто падае”, “Таварыства габрэйскіх дзіцячых калоній”.

Пра хрост габрэяк апавядаюць матэрыялы Фонду 1. Гэта прашэнні аб дазволе змены веравызнання, якія ствараюць магчымасць вывучэння матываў прыняцця гэтага важнага рашэння. Хтосьці змяняў веру, не маючы іншай магчымасці развесціся з мужам, хтосьці жадаў атрымаць еўрапейскую адукацыю, хтосьці спадзяваўся атрымаць дапамогу для выхрыстаў альбо проста баяўся пакарання. Прысутнічалі таксама рамантычныя і крымінальныя абставіны. Адзначаны выпадкі пераследаванняў габрэяк, якія прынялі хрост, з боку былых

<sup>11</sup> Тамсама. Ф. 8, воп. 2, ад. зах. 430.

<sup>12</sup> Тамсама. Ф. 100, воп. 1, ад. зах. 196, 197.



адзінаверцаў. Адзначаны выпадкі чаравання, распаўсюджвання забабонаў<sup>13</sup>. Фонды “сілавых структур” з 80-х гг XIX ст. адзначаюць рост палітычнай актыўнасці габрэй і ўдзел жанчын у дзейнасці сіянісцкіх арганізацый і Бунда<sup>14</sup>.

### **Асвета.**

Ф. 100. Гарадзенская губернская перапісная камісія (1896-1897);  
 Ф. 1. Канцылярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);  
 Ф. 320. Канцылярыя кіраўніка Беластоцкай вобласці (1807-1842);  
 Ф. 9. Урачэбная ўправа (1839-1917);  
 Ф. 14. Гарадзенскі губернскі статыстычны камітэт (1835-1915);  
 Ф. 125. Гарадзенская гарадская дума (1876-1916);  
 Ф. 38. Гарадзенская дырэкцыя народных вучылішчаў (1862-1917)  
 Ф. 839-842. Інспектары народных вучылішчаў па паветух Гарадзенскай губ (1898-1918).

Матэрыялы гэтых фондаў дазваляюць атрымаць звесткі пра прыватныя і дзяржаўныя жаночыя школы і вучылішчы, пра колькасць вучаніцаў, пансіённы, пра хатніх настаўнікаў, прызначэнні стыпэндый вучаніцам габрэйскіх казённых вучылішчаў і гарадзенскай жаночай гімназіі, распаўсюджанне адукацыі сярод габрэйак. Фонд 9 дае ўяўленне пра дзейнасць гарадзенскай спавівальнай школы, значную долю вучаніцаў якой складалі габрэйкі. Па перапісных лістах Фонду 100 можна вывучыць стан пісьменнасці і схільнасць да моўнай асіміляцыі, сувязь сацыяльнага паходжання з узроўнем адукацыі. Атрымліваецца, што з 415 гарадзенскіх габрэйак старэйшых за 5 гадоў, інфармацыя пра якіх падаецца ў перапісных лістах 100 фонда, пісьменных было 278. З іх 168 атрымалі хатнюю адукацыю, 34 – гімназічную, 21 – скончылі курс прыватнага а 8 – казённага вучылішчаў, адна наведвала школу пры фабрыцы Шарапэўскага, адна закончыла Санкт-Пецярбургскую мэдыка-хірургічную акадэмію. Рускую мову назвалі роднай жанчыны з сем’яў кушчоў і прадстаўнікоў вольных прафесій (бухгалтар, адвакат)<sup>15</sup>.

Асобны комплекс справаў у Вопісу 25 Фонда 1 складаюць пасведчанні аб палітычнай дабранадзеінасці, якія афармляліся для паступлення ў дзяржаўныя навучальныя ўстановы. Па іх мы можам высветліць, якія прафесіі былі найбольш прывабнымі для габрэйскіх дзяўчат губерні, у якія навучальныя ўстановы яны імкнуліся. Роза Раецкая, Рэйзля Эпштэйн і Сора Гальперн марылі стаць стаматолагамі, дзеля чаго паступалі ў Кіеўскі універсітэт і зубаўрачэбныя школы. Некалькі дзяўчат здавалі іспыты за курс гімназіі, каб атрымаць званне аптэкарскіх вучаніцаў і працаваць у аптэках, якія належалі супругам. Берта Эйдман плянавала стаць народнай настаўніцай<sup>16</sup>.

<sup>13</sup> Тамсама. Ф. 1, воп. 34, ад. зах. 3567.

<sup>14</sup> Тамсама. Воп. 3, ад. зах. 352.

<sup>15</sup> Тамсама. Ф. 366, воп. 1, ад. зах. 160.

<sup>16</sup> Тамсама. Ф. 1, воп. 25, ад. зах. 2400 б.

**Сямейна-пабытовае жыццё і маральнасць.**

- Ф. 100. Гарадзенская губернская перапісная камісія (1896-1897);
- Ф. 1. Канцэлярыя гарадзенскага губернатара (1802-1917);
- Ф. 320. Канцэлярыя кіраўніка Беластоцкай вобласці (1807-1842);
- Ф. 9. Урачэбная ўправа (1839-1917);
- Ф. 2. Гарадзенскае губернскае праўленне (1802-1913);
- Ф. 581. Гарадзенская аб'яднаная палата крымінальнага і грамадзянскага суда (1831-1883);
- Ф. 34. Гарадзенскі акруговы суд (1883-1917);
- Ф. 35. Пракурор гарадзенскага акруговага суда (1883-1915).

У гэтай групе фондаў знаходзяцца дакументы, якія апавядаюць пра ўнутрысямейныя канфлікты, што патрабавалі судовага вырашэння (развод, раздзельнае пражыванне, гвалт, выкраданне і спакушэнне дзяўчат, падзел маёмасці, скандалы). Матэрыялы судовых устаноў утрымліваюць дакументы пра згвалтаванне, крымінальныя аборты, дэстазабойствы, дваяжонства. У Фондзе 1 прыцягваюць увагу паданні прыватных асобаў, якія падавалі скаргі на ўтрымальнікаў бардэляў. Фонд 9 захоўвае інфармацыю пра прастытуцыю, у т.л. вынікі інспекцыі бардэляў Берасця, Гародні, Слоніма, Беластока, санітарна-гігіенічныя патрабаванні, урачэбныя кніжкі прастытутаў, якія дазваляюць зрабіць высновы пра іх узрост і сацыяльнае паходжанне.

Такім чынам, у фондах НГАБ у Гародні захоўваецца шмат рознабаковай інфармацыі, якая можа спрыяць даследаванням “жаночага твару” габрэйскай гісторыі Беларусі. Карысныя нават тыя матэрыялы, у якіх адсутнічаюць згадкі габрэйскіх жанчын. Напрыклад, тое, што яны не названыя сярод прадстаўнікоў пэўных прафесій, сведчыць пра прыкрытэты габрэйскага свету, які вельмі марудна прасоўваўся па шляху мадэрнізацыі, пра нізкі ўзровень эмансipaцыі ў гэтым асяроддзі.

Трэба адзначыць, што праца даследчыка будзе ўскладняцца некаторымі абставінамі. Справа ў першую чаргу ў канфесійным прынцыпе падачы статыстыкі, які быў прыняты ў Расійскай імперыі. Практычна немагчыма прасачыць лёс жанчыны габрэйскага паходжання, якая прыняла хрост. Яна адсутнічае ў спісах “габрэяў” (іўдзеяў), яе імя і прозвішча змененыя. Акрамя таго ў габрэйскім асяроддзі спрацоўваў жорсткі гендэрны стэрэатып, згодна з якім справай жанчыны была хатняя гаспадарка і дзеці, а задачай мужа – фінансavaе забеспячэнне сям’і. Хаця на справе гэтая мадэль даўно адыйшла ў мінулае. У XIX ст. менавіта на жаночыя плечы лёг цяжар забеспячэння выжывання сям’і, аднак уласнікам майстэрні альбо крамы часцей за ўсё будзе названы мужчына, а не яго жонка, рэальная гаспадыня бізнеса.

Аляксей Шаланда,  
кандыдат гіст. навук (Менск)

## Прыватны ліст віленскага цэйкварта Вільгельма Поля ад 6 мая 1641 г. аб водаправодзе і арсенале ў Горадні

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Менску сярод розных папер фонда Радзівілаў захоўваецца прыватны ліст ад 6 мая 1641 г. Вільгельма Поля, віленскага цэйкварта, у якім гаворыцца аб водаправодзе і арсенале ў Горадні<sup>1</sup>. Дакумент гэты ўжо трапіў у поле зроку даследчыкаў, якіх, праўда, больш цікавіла апісанне гарадзенскага арсеналу<sup>2</sup>. Добрая палова ліста, якая засталася па-за ўвагай, адносіцца да праекта пабудовы ў Горадні водаправода да Старага замку.

Водаправод у горадзе існаваў ужо ў 1629 г.: гарадзенскі бурмістр Ганус Фандэберг за свой кошт правёў *“wodę rurami do rynku na pożytek pospólity”*<sup>3</sup>. Як вынікае з дакументу, планавалася яшчэ і спецыяльны водаправод да замку. Падрабязны каштарыс будаўнічых прац, складзены Вільгельмам Полем, дае ўяўленне якім ён павінен быў быць.

Ці быў гэты праект рэалізаваны на практыцы? Каб адказаць на гэтае пытанне патрэбны далейшыя архіўныя пошукі. Адное можна казаць упэўнена – дакумент сведчыць аб даволі высокай ступені развіцця інжынерна-тэхнічнай думкі ў ВКЛ у першай палове XVII ст. і высокім узроўні цывілізаванасці тагачаснага беларускага грамадства. Ліст таксама з’яўляецца важнай крыніцай па гісторыі архітэктуры Горадні, рамяства і тагачаснай метралогіі.

Пры друкаванні дакументу па магчымасці захаваны ўсе адметнасці і асаблівасці аўтэнтычнага тэксту рукапісу: заглаўныя літары ў сярэдзіне сказаў, малыя літары пасля кропкі, аўтарскія знакі прыпынку, вынасная літара °, злітнае напісанне некалькіх асобных словаў. У квадратных дужках даецца раскрыццё скаротаў і прапушчаныя словы і літары, адноўлены тэкст. Аўтарскія памылкі вылучаны словам (sic!).

<sup>1</sup> НГАБ. Ф.694, воп.4, ад. зах. 956, ч.1, арк.165.

<sup>2</sup> Ткачев М. Замкі Беларусі. Мн., 1981. С. 34; Госцеў А., Швед В. Кронан. Летапіс горада на Нёмане (1116–1990 г.). Гродна, 1993. С. 29.

<sup>3</sup> АВАК. Вільна, 1874. Т.VII. С. 111; Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня, Вроцлаў, 2008. С. 50.

**Ліст прыватны віленскага цэйкварта Вільгельма Поля па справе пабудовы водаправоду да гарадзенскага замку і аб стане замкавага арсеналу, Вільня, 6 мая 1641 г.**

Na Rozkaz W(aszej)M(iło)sci M(milościwego)Pana y Dobrodzieja<sup>4</sup> mego ziechalem do Grodna, dla zważenia y zprowadzenia wody do Zamku Grodzieńskie(g)<sup>5</sup>, y przyiachawszy do folwarku JE(g)°M(iło)sci(weg)° Pana Czernickiego<sup>6</sup>, ktory Folwarek nazwano Putrisky<sup>7</sup>, w ktorim iest wody niemalo, ktora wybierza zguri, zpuldnie y poczalem wazic az do Zomku (sic!) Grodzieńskie(g)<sup>8</sup>, nalazlem co może być ta woda w zamku Grodzi(e)nskim wisoko na trzy saźnie<sup>9</sup> A ztego woda aż do miasta Grodna do brami Wilenskiej<sup>9</sup>. Jest prentow<sup>10</sup> 1600. Od brami Przes (sic!) miasto do Zamku, prutow 250. Uczyni wszytkiego pretow 1850. to iest Mylą<sup>11</sup> drogę y prent 50. Kazdy prent rachuiąc po lokcu<sup>12</sup> (sic!) Siedm y pul, do prowadzenia tey wody potrzeba

<sup>4</sup> Маеіца на ўвазе або віленскі ваявода Януш Тышкевіч, або віленскі кашталян і гарадзенскі староства Крыштаф Хадакевіч. Гл.: Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek / Pod red. A.Rachuby. Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.Romanuk. Warszawa, 2004. T. I. s. 195; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Мн., 2006. Т. 2. с. 710.

<sup>5</sup> Стары замак у Горадні.

<sup>6</sup> Род Чарніцкіх гербу “Ястрабец” зменены або “Мілян” (на тарчы падкова без крыжа, у кляйноне ястраб без падковы) у Гарадзенскім павеце быў мазавецкага паходжання. Фальваркам Путрышкі ў 1641 г. валодаў Якуб Чарніцкі, які згадаецца ў 1629–1633 г. як уладальнік маёнткаў Русота і Гожа Катаўшчызна, пасля яго спадчына перайшла сынам: Ляксандру Антонію на Чарніцах Чарніцкаму, падстолію віленскаму (1650–1676 г.) (жонка Эльжбета Ямніцкая) і Марціну Казімеру Чарніцкаму, падчашама гарадзенскаму (1669–1678 г.) (жонка Барбара Славагурская). (Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa W.X.Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków, 1897. s. 76. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek... s. 155; Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej, Warszawa, 1906. T. III. s. 9; Boniecki A. Herbarz Polski. T. 3. Warszawa, 1901. s. 367–368; Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J.N.Bobrowicz. Lipsk, 1839. s. 247; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Supraśl, 2005. s. 184, заўвага 453; НГАБ у Горадні, ф.128, воп.1, спр.3, арк.17). Апошні ў 1678 г. быў асуджаны на баніцыню. У баніцынім лісце быў згданы яго маёнтак Тузаўляны і іншыя “w Powiecie Grodzieńskim” мяжачыя. (ГДГАМ, КП 9216, арк.1). Магчыма, сярод не названых былі і Путрышкі. Так, у 1690 г. у Гарадзенскай парафіі згадаюцца 5 дымоў у Тузаўлянах і Путрышках, якімі, праўда, ужо валодаў Станіслаў Казімер Галадзёўскі, скарбнік пінскі (1695 г.). Метрыка Літэўска. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Trockie 1690 r./ Opr. H.Lulewicz. Warszawa, 2000. s. 98, заўвага 69.

<sup>7</sup> Правільна – Путрышкі. Згданы фальварак знаходзіўся каля сучаснай аднаіменнай вёскі, якая знаходзіцца ў 9 км на паўночны ўсход ад Горадні. Гродзенская область. Карта памятных мест Второй мировой войны. Гродно, 2004.

<sup>8</sup> Сажань – мера даўжыні. 1 сажань = 194,8 см. (Калечыц І. Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны. Мн., 2008. С. 81).

<sup>9</sup> Віленская брама Горадні стаяла на паўночнай гарадской мяжы на скрыжаванні Віленскай і Калоцінскай вуліцаў. Гардзееў Ю. Магдэбургская Гарадня... С. 63].

<sup>10</sup> Прут – адзінка вымярэння даўжыні і плошчы. 1 прут = 7,5 локция = 4,87 м. (Калечыц І. Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны... С. 82).

<sup>11</sup> Міля – адзінка вымярэння даўжыні (адагласці). 1 міля = 7,777 км. (Калечыц І. Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны... С. 81).

<sup>12</sup> Локаць – адзінка вымярэння даўжыні. 1 локаць = 64,96 см. (Калечыц І. Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны... С. 82).

drzewa kop<sup>13</sup> 25 posażnią pul czwarta. A teraz zaraz do początku potrzeba drzew kop trzy pocziawszy robić, potrzeba zaraz więc(e) dowozic, Rormistrza y Rorniki potrzeba zaraz, zkoru drzewo będzie, ztąd z Wilna posłać. Ciesłę y Grabarzie są w Grodnie<sup>14</sup>. Чзiesлeм з Grabарzem co бeдa садзавкe кoпać, y obrombowacz (sic!), albo y wodę wzrumę fasowac, potrzeba przytydnem placzic; bo onny, y Ja sam nie mogę wiedzieć co będzie kosztowało. Rormistrowi temu potrzeba do wienich rąk dac sto kop z ktorych on powinni być Lidzbu uczynic. A kedy Sадзавкa бeдe gotowa, potrzeba Rornikem, zarazem, zaplacic. Od kręcenia Rur, y od polozenia Rur, od Każdei Ruri po ql<sup>15</sup> 10, A kopaczom osobno potrzeba też zaraz dac szwidra porobicz. także tesz z buxi do Rur za każdą po gros 20. Tego roku potrzeba buxow 250. tak Ja kładę, plus minus, co każda Rura będzie kosztowała z buxami, Rurnikom y Grzebarzom po złotych два. Co wszytkie(g)° uczyni złotych<sup>16</sup> 3000.

Strony Risztunku. Dział Moskiewskych 6 leży za Neml<sup>17</sup> w polu obawam się że by szkoda nie przypadła, coby uszy nie odbito potrzeba by ich ztego Miesce (sic!) poprowadzić.

Zbroja wszytka w Zamku, w sklepie mają bic 600 którą platnar<sup>18</sup> poprawił gotowego sto y 39 zapłacono Jemu za sto po trzech złotych; potrzeba ostatek dopłacić iесce za 39. Sam że on platnar niezadlugo będzie y list przy sobie ma od JE(g)°M(i)lo sci Pana Oeconoma<sup>19</sup> strony Muszketą leżąc też na gromadę bez lożę. Jest tam Rzemiestnik, z ktorim JE(g)°M(i)lośc zмowil za każdą Muszket; za Loże, y za Slosarską robotę, co tylko nabicz y strzelacz, po złotych pultora. Szpadę Niemieckich iest tesz gromada, ale iесce nic gotowego. Iako wiela każdego iest, może W(asza) M(i)lośc M(oj)M(i)losci(wy) Pan, do JE(g)°M(i)losci<sup>20</sup> Pisac o Jnwentarz.

Mnie się zda, co by temu Rzemiesnikowi zadatek posłać na sto Moszketow (sic!) złotych pultorasta. A kedy tę zroby, znówu na sto Moszketow (sic!) złotych sto.

Datt w Wilnie yakom przyiachal Jn 6 Maja Roku 1641.

M(oj)M(i)lo(s)ci Na(j)nyszy sluga Wihelm Poll Ceikwart<sup>21</sup> Wilensky.

<sup>13</sup> Капа – тут у сэнсе 60.

<sup>14</sup> Гарадзенскія пeсaлapы ў XVI–XVIII ст. уваходзілі ў аб'яднаны цeх будаўнічых спецыяльнасцяў. (Шаланда А. Пeргaмiны канца XVI–XVII ст. на лaцінскай і польскай мoвах у фoндax Гapaдзeнскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея // Гeрoльда Litherland. Гopaднaя, 2002. № 3–4. С. 97–119; Гapaдзeў Ю. Maгдэбyргская Гapaднaя... С. 114–119).

<sup>15</sup> Скарот, які абазначаў слова “гpoшaў”. Гpoш – бiлoнная мaнeтa, бiццe якой у BKЛ пачaлoся ў 1535 г. 1 гpoш = 10 пeнязяў. (Kaлeчыц I. Дaпaмoжныя гiстapычныя дыcцыплiны... С. 102–103).

<sup>16</sup> Злoты – гpaшoвая aдзiнкa ў Kaрaлeўcтвe Пoльскім, якая ў XVII ст. шыpoкa выкapыcтoўвaлacя ў гpaшoвым aбapачэннi BKЛ. 1 злoты = 30 гpoшaм. (Kaлeчыц I. Дaпaмoжныя гiстapычныя дыcцыплiны... С. 103).

<sup>17</sup> Maecца на ўвaзe paкa Нeмaн (ням. Memel).

<sup>18</sup> Плaтнap – (ням. Plattner) paмeснiк, які зaймaўcя aздoбaй xалoднaй збpoй. Гapaдзeў Ю. Maгдэбyргская Гapaднaя... С. 337.

<sup>19</sup> Acoбa гapaдзeнскага экaнoмa нe iдeнтыфiкaвaнa.

<sup>20</sup> Тут: дa экaнoмa.

<sup>21</sup> Цэйквapт – (ням. Zeugwahrter) apceнaльскi нaглядчык.

## Тэстамент гарадзенскага мешчаніна Барталамея Галоўчыца 1639 г. як крыніца па гісторыі беларускага мяшчанства

Уактавай кнізе гарадзенскага магістрата за 1639 – 1644 г. быў выяўлены тэстамент гарадзенскага мешчаніна Барталамея Галоўчыца. Увогуле, тэстамент – гэта прававы акт ці распараджэнне, складзенае ў вызначанай форме пра асабістую маёмасць на выпадак смерці. Асоба, якая жадала скласці тэстамент, павінна была сваю волю выказаць у прысутнасці земскага, гродскага ці магістрацкага ўраду адпаведнага павету<sup>1</sup>.

Тэстаменты даследаваліся і друкаваліся пераважна польскімі вучонымі Уршуляй Аўгустыняк, Аліцыйй Фаліноўскай-Градоўскай і Малгажатай Баркоўскай<sup>2</sup>. З беларускіх даследчыкаў мяшчанскія тэстаменты вывучаў Максім Гардзеў<sup>3</sup>. Таксама пра тэстаменты пісала Вольга Бабкова<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Масляка Г. Тэстамент // Вялікая княства Літоўскае: Энциклапедыя. У 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Т. 2. Мінск, 2006. С. 661–662.

<sup>2</sup> Augustyniak U. Testamenty ewangelikow reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992; Falińska-Gradowska A. Testamenty szlachty Krakowskiej XVII–XVIII w. Kraków. 1997; Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku. Kraków, 1984.

<sup>3</sup> Гардзеў М.Ю. Новыя звесткі да біяграфіі Сімяона Полацкага // Кантакты і дыялогі. 1998. № 7–8. С. 54–56; Гардзеў М.Ю. Новы дакумент да біяграфіі Сімяона Полацкага // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. А.А. Куляшова. 1999. № 1. С. 60–67; Гардзеў М.Ю. Новыя данне к біографіі Сімеона Полоцкаго: завешчание матери просветителя // Славіноведение. 1999. № 2. С. 37–47; Гардзеў М.Ю. Матэрыяльнае становішча сям'і Сімяона Полацкага // Сімеон Полоцкий: мировоззрение, общественно-политическая и литературная деятельность. Материалы Международной научной конференции. Полоцк, 1999. С. 53–57; Гардзеў М.Ю. Сімяон Полацкі: сям'я і роднасныя сувязі // Штогоднік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. 1999. Мн., 1999. С. 40–47; Гардзеў М.Ю. Тэстамент маці Сімяона Полацкага // Беларускі горад у часе і прасторы. 500 гадоў Полацкай магідэбургі: Зборнік навуковых прац. Наваполацк, 2001. С. 87–97; Гардзеў М.Ю. Запісы-тэстаменты полацкіх мяшчан часоў вайны 1654–1667 гг. як пісьмовыя гістарычныя крыніцы // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэсп. навукова-практ. канф. Мінск, 27 сакавіка 1999 г.: У 2 ч. Мн., 1999. Ч. 2. С. 39–42.

<sup>4</sup> Бабкова В.У. Тэстаменты з актавых кніг Менскага гродскага суда XVI – XVII стст. // Архіварыус. Вып. 3. Мінск, 2005. С. 104–119.

У фондзе 1761 Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі (НАРБ) захоўваецца 25 спраў гарадзенскага магістрата за 1638 - 1810 г. Першая кніга, у якой і быў змешчаны дадзены тэстамент, з'яўляецца храналагічна самай ранняй. Яна мае 298 аркушоў і ўтрымлівае 287 дакументаў, якія звязаны з двух магістрацкіх кніг: бурмістроўска-радзецкай за 1639-1642 гады (аркушы 1-86), і войтаўска-лаўніцкай за 1638-1644 гады (аркушы 87-298). Тэстамент Барталамея Галоўчыца быў актыкаваны ў войтаўска-лаўніцкіх кнігах. Гэтыя кнігі былі складзены пісарам Казімірам Петрасевічам<sup>5</sup> і перапісаны пры бытнасці лаўніцкага пісара Адама Марціевіча ў 1650 г.<sup>6</sup>

Тэстамент Барталамея Галоўчыца быў актыкаваны 4 красавіка 1639 г. пасля смерці тэстатара<sup>7</sup>. У сумарыюшы войтаўскіх кніг за 1639 г. ён змешчаны ў канцы кнігі і разам з тэстаментам Стэфана Максімавіча Гібулы пад № 5. Тэстамент складаўся ў доме Барталамея Галоўчыца пры яго ложку. Спецыяльна скліканы суд гайны перад самой смерцю тэстатара запісаў і засведчыў яго волю. У яго склад увайшлі лаўнікі Матэуш Ябланоўскі і Фёдар Юрэвіч, пісар Казімір Петрансевіч<sup>8</sup> і бурмістр Грыгорый Варабеевіч.

Большую частку маёмасці Барталамея Галоўчыца ахвяраваў каталіцкім ордэнам: езуітам – 26 золотых, дзве капы і пяць талерак алавяных і паўмісак, дамінаканцам – 10 коп, бернардынам – 30 золотых і вялікую колькасць іншай маёмасці (срэбра са шкатулы, брайцараў – пяць, занглаў – два, прэнцікаў – два, колкоў – два, дзівэк – шэсць, чапрачок – адзін, злітак серабра і сыгнет), на фарны касцёл – 10 коп літоўскіх грошаў. У цэлым – 56 золотых і 22 капы, або пры пераліку на літоўскія грошы – 44,4 капы (2 664 грошы).

Значную частку маёмасці Барталамея Галоўчыца пакінуў свайму дзядзьку Венцлаву Галоўчыцу, а менавіта даўгі гарадзенскіх мяшчан (3 капы і 9 золотых), 3 бочкі солі і астатнюю маёмасць, якая па нейкай прычыне не адзначана ў тэстаменце. Жонцы Барталамея завяшчаў толькі 4 меры солі; брату – сала, авечку і ягня; стрыечнай сястры Аўдоціі, якая жыла ва ўрочышчы Канапелькі над ракой Гараднічанкай<sup>9</sup>, сала і 2 авечкі з ягнятамі; мужу Аўдоціі – капеняк і кажух; пасынку Якубу – шэры жупан; хлопцу Крысю – астатніх авечак, даламан, кажух і шаблю. Рэзніку Пархвену, відаць, добраму сябру і калегу, дараваў доўг у 4 капы. Селімону Барталамеяваму і Кадышу Мазуру – па адным салу. Доўг шаўца Крыся (Крышка) запісаў два разы – Венцлаву і ўнуку Крысю. Загадаў таксама з тых бочак (пэўна з салам), якія адыходзілі Венцлаву, даць па палове бочкі брату Лаўрыну і стрыечнай сястры Аўдоціі. Акрамя гэтага тэстатар адклаў

<sup>5</sup> Пісар лаўніцкі Казімір Петрасевіч (Петрашэвіч) неаднаразова згадваецца ў актывых кнігах гарадзенскага магістрата, і ў 1650 г. – яго ўдава Магдалена Ганна Зяленская Петрашэвічова. Borowik P. *Jurydyki miasta Grodna w XV – XVIII wieku*. Suprasl, 2005. S. 213, 242, 243.

<sup>6</sup> НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, ад. з. 1, арк. 87.

<sup>7</sup> Тамсама. Арк. 108 адв. – 109.

<sup>8</sup> Прозвішча падаецца як у дакуменце.

<sup>9</sup> Borowik P. *Jurydyki miasta Grodna...* S. 197.

невялікія грошы сабе на пахаванне. Пяць коп, якія знаходзіліся ў Канапельках, загадаў знайсці і падзяліць паводле волі выканаўцаў тэстаменту – Венцлава і Якуба. Нарэшце, у канцы тэстаменту Барталамей згадаў пра каня, які знаходзіўся ў Рыбаках Азёрскіх<sup>10</sup> у Цімоха Трушкі, і быў пакінуты жонцы.

Пра веравызнанне тэстатара сведчыць месца пахавання. Галоўчыц жагадаў, каб яго пахавалі на могілках пры Фарным касцёле. Таксама варта ўвагі тое, што тэстатар ахвяраваў толькі на каталіцкую царкву.

У дадзеным тэстаменце адлюстраваны значны аб'ём гістарычнай інфармацыі. Вялікая колькасць нумізматычных тэрмінаў (грош, золоты) сведчыць пра тагачаснае грашовае абарачэнне, а назва вопраткі (кажух, капеняк<sup>11</sup>, даламан<sup>12</sup>, дэлія<sup>13</sup>, зангла<sup>14</sup> ад паса, брайцары<sup>15</sup> і іншыя рэчы) – пра матэрыяльную культуру<sup>16</sup>. Польскія золотыя, літоўскія грошы на той час суадносіліся наступным чынам: 1 капа літоўскіх грошаў = 1,25 капы польскіх грошаў = 2,5 польскіх золотых = 60 літоўскіх грошаў<sup>17</sup>. У тэстаменце згадваецца ўсяго 60 коп няўных грошай, але без уліку грошай на пахаванне.

Авечкі з ягнятамі, сала, саланіна і соль, на нашу думку, звязаны з прафесійнай дзейнасцю Барталамея, як рэзніка. Нельга не прыгадаць і хлопца (вучня) Крыся. Вялікая колькасць вопраткі кажа пра дабрабыт гэтага рамесніка. Сярод іншых даўжнікоў адзначаны гарадзенскія рамеснікі швец Крысь, рымар Крыштаф, мечніка Каспар, а таксама гарадзенскія магістрацкія ўраднікі Фёдар Юрэвіч, лаўнік Аляксандр Казерадовіч, былы радца Ян Грандзіч і яго жонка. Паколькі многія людзі былі на момант складання тэстаменту вінны Барталамею значныя сумы грошай, можна сцвярджаць, што Барталамей Галоўчыц займаўся ліхвярствам.

У тэстаменце добра прасочваецца сваяцкія сувязі паміж тэстатарам і членамі яго сям'і, таму тэстамент можа выкарыстоўвацца як генеалагічная крыніца. У параўнанні з іншымі дакументамі тут пералічаны ўсе (за рэдкім выключэннем) бліжэйшыя сваякі. Да таго ж часам можна па асобных дэталях высветліць узаемаадносіны ў сям'і, месца жыхарства і г.д. Напрыклад, кідаецца ў вочы тое, што амаль усю маёмасць тэстатар завяшчаў каталіцкаму касцёлу, што ўласціва чалавека такога дастатку. Такія распараджэнні дазваляюць казаць пра заможнасць сям'і і адсутнасць жывых дзяцей. Сваёй другой жонцы Барталамей пакінуў некалькі бочак сала і каня. Ён згадаў, што падчас хваробы жонка записала яму 20 коп літоўскіх грошай. Сям'я Б. Галоўчыца складалася з

<sup>10</sup> Магчыма, назва вёскі ў накірунку якой ішла вуліца Азёрская.

<sup>11</sup> Капеняк – плашч ад дажджу без рукавоў.

<sup>12</sup> Даламан – гусарская верхняя курткі.

<sup>13</sup> Дэлія – від сукні з шырокімі рукавамі.

<sup>14</sup> Зангла (занкель) – запанка ці брошка ад паса.

<sup>15</sup> Брайцар (брайцарка) – металічнае кольца, на якім вісіць пас.

<sup>16</sup> Głoger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. W 4 t. Warszawa, 1985.

<sup>17</sup> Словарь древняго актового языка Северо-Западнаго края и Царства Польскаго / Составил Н. Горбачевский. Вильна, 1874. С. 332.



тэстатара, яго другой жонкі Рагіны Дземянаўны, сына нябожчыка(?) Стэфана, дзядзькі Венцлава, сына Рагіны ад першага шлюбу Якуба Крыся, роднага брата Барталамея Лаўрына, стрычнай сястры Аўдошці і яе мужа Міхаіла. Не ўзгаданы жонкі Венцлава, Якуба і Лаўрына, а таксама іх дзеці, што не дае поўнай карціны пра род Галоўчыцаў.

Што ж да знешняга боку тэстаменту, то відавочна, што тэстамент складаўся незадоўга да смерці тэстатара. Запісаны і зацверджаны ён быў лаўніцкім судом, які быў спецыяльна скліканы, у прысутнасці бурмістра. Прысутнасць ураднікаў надавала яму законнасць, аб чым адзначана ў дакуменце: “Суд гайны быў спраўлены”. Сам факт пра згаданне месца правядзення суду як “дом пані Барталамеевай” можа сведчыць пра своеасаблівую прыпіску пры актыкацыі, калі ўжо пана Барталамея не было ў жывых, а хата стала законнай маёмасцю яго жонкі і ўжо згадваецца толькі як яе ўласнасць. Але, на нашу думку, больш верагодна, што хата і першапачаткова належала толькі пані Рагіне. Пра гэта ўскосна сведчаць наступныя факты. Па-першае, у самім тэстаменце нідзе не згадваецца якая-небудзь нерухомасць, у тым ліку і гэтая хата, што можа сведчыць пра адсутнасць на той час у Барталамея Галоўчыца сваёй нерухомай маёмасці. Па-другое, у гэтай жа магістрацкай кнізе ёсць дакумент, дзе сказана, што 7 мая 1636 г. Барталамей Галоўчыц з жонкай Рагінай Дземянаўнай прадалі пляц з домам Юзафу Градкоўскаму<sup>18</sup>, г.зн. свой дом Барталамей прадаў, а жыць перайшоў да жонкі. Па-трэцяе, сам факт, што і Рагіна, і Барталамей уступілі ў шлюб другі раз можа сведчыць пра шлюб па разліку.

Такім чынам, дадзены тэстамент з’яўляецца цікавай крыніцай па гісторыі гарадзенскага мяшчанства, які асвятляе сямейныя адносіны, матэрыяльны стан, веравызнанне.

Дадатак.

## Тэстамент Барталамея Галоўчыца

*Тэстамент напісаны лацінскімі літарамі, скоратісам на польскай мове сярэднепольскага перыяду. Насавыя літары “a” і “e” заўсёды выдзяляюцца. Дыфтонг “rz” пішацца злітна, таму ў некаторых выпадках падобны на літару “n”. Літара “v” пішацца без левай часткі папярэчыны, таму “v” і “r” у большасці выпадкаў адрозніваюцца толькі па сэнсе. Літары “i”, “j” і “y” (без кропкі) часам блытаюцца, аднак на канцы слоў звычайна выкарыстоўваецца “y”, а перад галоснымі “i”. На канцы слоў літара “v” звычайна падвойная (legowall). Усе імёны, прозвішчы, пасады і назвы прафесій пішуцца з вялікай літары (у публікацыі з вялікай літары толькі імёны і прозвішчы). У тэксце ўжываюцца, як традыцыйныя скароты—геаграфічныя і грашовыя, так і графічныя пры назначэнні бочак з соллю. Пры траскрыбіраванні тэксту мы прытрымліваліся палітарнай перадачы, з раскрыццём*

<sup>18</sup> НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, ад. з. 1, арк. 262.

*вядомых скаратаў у дужках, пазначэннем аркушаў кнігі ў квадратных дужках. У перакладзе пазначаліся толькі аркушы.*

[108 аав.] Sąd Gainy potrzebny był wyłożony w domu P(ani) Bartłomieiowej Hołowczycowej rzeźniczka y miesz(czanka) Grod(zenska), był odprawowany przez sławetnych PP(anow) Matheusza Jabłonowskie(g)o, Fiedora Jurewicza ławnikow y P(ana) Kazimierza Petransewicza pisarza m(eys)ca Gro(dzienskiego), przy bytnosci P(ana) Grzegorza Worobieiwicza bur(mistra). Roku 1639, dnia 4 Aprilis.

Testament.

Przed ktorym urzędem będąc zastany P(an) Bartłomiej Hołowczyc na poscieli acz na ciele chory, ale na umysle y rozumie barzo zdrowy, ostatnią wole swoią tym testamentem swym chciał rozporządzić. Naprzod ofiarował Bogu duszę, a ciało przy kosciele Farskim Grod(żeńskim) pogrześć roskazał na cmentarzu. A po smerci moiej na Farę leguie kop 10 s tych p(e)n(ę)dzę, co mi małzonka moia, także chora na poscieli będąc przy mnie, legowała mnie iako mężowi swemu po smierci swoiej kop 20 lit(ewskich). A na koscioll dominikanski kop 10, za co powinni P(ana) Boga prosić za dusze moją. Tenże testator mianował u Janowej Grandziney, rackiej bywszey, długu ma zło(tych) 20, kop dwie przez nieboszczyka winne(g)o, a przez nie samą kop 6. Ten dług zapisuie y leguie oycóm jezuitom, przy tym y talerzow cynowych pięć, a pulmisek szosty. Tenże testator zeznał u Alexandra Kozieradowicza terazneys(z)e(g)o rackiego zło(tych) 6, y to oycóm jezuitom legował. Soli 2 s tey soli tenże testator legował dziackiewi swemu Wenclawowi Hołowczycowi iednę soli y sadel dwie y kociol do te(g)o temuz Wenclawowi. A zenie swey teraznieyszey na jmie Raginie Machniance Bartłomieiowej sadel cztery. Ten ze testator legował y paneuke szzednią temuz Wenclawowi Hołowczycowi. Tenże testator zeznał długu sobie winne(g)o u Krzyska szewca kop 2, u Krzysztopha rymarza kopa jedna y u P(ana) Fiedora Jurewicza ławnika Grod(ziemskiego) zło(tych) 9 temuz Wenclawowi dziackowi swemu Hołowczycowi oddać. Owiec swoje jałowych chłopcowi swemu Krzysiovi Jakubowiczowi, y co dwie kopie u Krzysia Szewca to temuz chłopcowi Jakubowiczowi. Syna me(g)o Stephana doloman y kozuch to temuz chłopcowi do Konopielek. Siestrze cioteczney na jmie Audoci owiec dwoie z jagnięty, polec słoniny y sadlo jedno. A bratu swemu ławrynowi sadlo y owce [109] owcę z jagnięciem. Tenże testator zeznał zupan szary Jakubusiowi pasierzbowi swemu legował, a delią na mnie włożyc czerwoną. Parchwien rzeźnik winien kop 4, co to mu darował zeby za duszę ie(g)o P(ana) Boga prosill. Sadlo iedno Kadyszo wi Mazurowi swemu powinemu legował, Sielimonowi Bartłomieiwiczowi sadlo jedno także legował. Tenże testator legował ciotczance swey z bratem ławrynem niech rozdzielą po połowicy beczi iedney, ktorem Wenclawowi Hołowczycowi legował. A szablę chłopcowi Krzysiovi, która iest u Kaspra miecznika nic nie winno legował. Srebra dzieg 30, y od pasa zangly dwoie z lancuszkim, y cokolwiek iest drobiazgu, oprócz zony swey srebra, to oycóm Bernardynom, y drugie srebro od ładownicy, braicarow pięć, zanglow dwa, przęcek dwie, kolek dwie, dziwek szesc, czapraszka iedna, zlewek srebra y sygnet

tymze oycom bernardynom legowall. Kopieniak y kozuch moy własny Michalowi Audocinemu męzowi do konopielek tenze testator legowall. A co sie tkanie gotowych p(e)n(e)dzy, kturych nie wiele y tych nie mianowall, ostawill sobie na pochowanie. A executorami te(g)o testamentu uczynill Wenclawa Holowczyca y pasierzba swe(g)o Jakuba Harasimowicza, syna własne(g)o malzonki swoiey teraznieyszey, zostawiuąc sobie moc y władzę az do smierci w tey wyszey pomienioney liegatiey swoiey. Z Rybakow Jezierskich u Cimocha Truski kon szpakowaty zony moiey teraznieyszey. A kop pięć moia własna, którą naidzą powinni, moi co są w Konopielkach, ci mają odyskac y podzielic sie. Ktory to testament iest za zesłaniem urzędowym stwierdzony y umocniony. Matheusz Jablonowsky ręką swą.

### Пераклад

[108 адв.] Суд гайны, які адбыўся ў доме пані Барталамеевай Галоўчыцавай, рэзнічкі і мяшчанкі Гародні, быў выкананы вядомымі панамі Матэўшам Ябланоўскім, Фёдарам Юрэвічам лаўнікамі і панам Казімірам Петрансевічам пісарам горада Гародні, у прысутнасці пана Грыгорыя Варабеевіча, бурмістра. Году 1639, дня 4 красавіка.

#### Тэстамент

Перад гэтым урадам асабіста вызнаў пан Барталамей Галоўчыц на пасцелі, цела м хворы, але ў добрым і здаровым розуме і пры разуменні. Апошнюю волю сваю гэтым сваім тэстаментам хацеў абвясціць. Найперш ахвяраваў Богу душу, а цела загадаў пахаваць на могілках пры фарным касцёле ў Гародні. А па смерці маёй на фару завяшчаю коп 10 з тых грошай, што мне жонка мая, таксама хворая на пасцелі будучы пры мне, завяшчала мне, як мужу свайму, пасля сваёй смерці 20 коп літоўскіх. А на касцёл дамініканскі – 10 коп, за што павінны Пана Бога прасіць за маю душу. Той жа тэстатар згадаў, што жонка былога радцы Яна Грандзічы, доўгу мае 20 золотых і 2 капы, якія вінен нябожчык муж, а яна сама 6 коп. Той доўг запісваю і завяшчаю айцам езуітам, пры тым і талерак алавяных 5 і паўмісак шосты. Той жа тэстатар згадаў у Аляксандра Казерадовіча, цяперашняга радцы, 6 золотых, і таксама падараваў айцам езуітам. Солі 2 бочкі, з той солі той жа тэстатар завяшчаў свайму дзядзьку Венцлаву Галоўчыцу і адну бочкі солі і 2 бочкі сала і кацёл таксама таму ж Венцлаву. А жонцы сваёй цяперашняй па імені Рагіна Махнянка Барталамеева сала 4 бочкі. Той жа тэстатар завяшчаў і сярэдняю панеўку таму ж Венцлаву Галоўчыцу. Той жа тэстатар загадаў, каб яму вінныя доўгі шаўца Крыся 2 коп, рымара Крыштафа капа адна і пана Фёдара Юрэвіча, гарадзенскага лаўніка, 9 золотых адаць таму ж свайму дзядзьку Венцлаву Галоўчыцу. Сваіх яловых авечак падараваў свайму хлапцу Крысю Якубовічу, і што дзве капы ў шаўца Крыся, таксама таму ж хлапцу Якубовічу, а майго сына Стэфана даламан і кажух – таму ж хлапцу да Канапелек. Стрычнай сястры па імені Аўдоцця авечак дзве з ягнятамі, палову саланіны і сала 1 бочку, а свайму брату Лаўрыну адаць сала і авечку [109] і ягня

той жа тэстатар. Шэры жупан Якубусю пасынку свайму завяшчаў, а чырвоную дэлію на мяне апрагнуць. Рэзнік Пархвень вінен 4 капы, гэта яму дараваў, каб за душу яго Пана Бога прасіў. Сала 1 бочку Кадышу Мазуру свайму віннаму завяшчаў, Селімону Барталамееваму сала адно таксама завяшчаў. Той жа тэстатар завяшчаў сваёй сястры і брату Лаўрыны, каб яны раздзялілі напалову адну бочку з тых, якія Венцлаву Галоўчыцу завяшчаў, а шаблю завяшчаў хлопцу Крысю, якая ў нічога не віннага мечніка Каспара. Серабра 30 грошай і ад паса занклы два з ланцужком і трохі ёсць драбнаты, акрамя сваёй жонкі серабра, тое айцам бернардынам і другое серабро са шкатулы, брайцараў – пяць, занглаў – два, прэнцікаў – два, колкоў – два, дзівэк – шэсць, чапрачок – адзін, злітак серабра і сыгнет тым жа айцам бернардынам завяшчаў. Капеняк і мой уласны кажух Міхаілу, мужу Аўдоці да Канапелек той жа тэстатар завяшчаў. А што датычыцца гатовых грошаў, якіх не шмат і тых не прызначыў, а пакінуў сабе на пахаванне. А выканаўцамі таго тэстаменту зрабіў Венцлава Галоўчыца і пасынка свайго Якуба Гарасімовіча, сына уласнага свайго цяперашняй жонкі, пакідаючы сабе сілу і ўладу аж да смерці у тым вышэй памянёным запісе сваім. З Рыбакоў Язерскіх у Цімоха Трушкі шэры конь маёй цяперашняй жонцы. А 5 коп маіх уласных, якія знайсці павінны, што ёсць у Канапельках і павінны адшукаць і падзяліць самі. Гэты тэстамент у прысутнасці ўрада зацверджаны і ўмацаваны. Матэуш Ябланоўскі ўласнаю рукой.

## Змест

Прадмова.....	3
---------------	---

### Гісторыя. Гародня ў XII – XVIII ст.

<i>Краўцэвіч Аляксандар</i> Фармаванне гістарычнага цэнтру Гародні.....	8
<i>Янушкевіч Андрэй</i> Харугва Гарадзенскага павету ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 г.....	17
<i>Borowik Przemysław</i> Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas „potopu moskiewskiego” (1655-1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali.....	29
<i>Катлярчук Андрэй</i> Кейданская унія 1655 г. паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Швэцыяй і шляхта Гарадзенскага павету.....	40
<i>Галубовіч Віталь</i> Пастулаты Гарадзенскага соймака на Сойм 1646 г.....	48
<i>Мацук Андрэй</i> Эліта Гарадзенскага павету ў перыяд праўлення Аўгуста III. 1733-1763 гг. ....	54
<i>Сліж Наталля</i> 3 гісторыі Прачысценскай царквы ў Гародні. XVI – XVIII ст.....	64
<i>Лявшук Владимир</i> Иезуитский коллегиум в Гродно XVII-XVIII ст.ст.: очерк эволюции забытого образовательного учреждения.....	96
<i>Кітурка Ірына</i> Антоній Тызенгаўз і Гарадзенская школа мернікаў. Другая палова XVIII ст... 105	105

### Гісторыя. Гародня – Горадня – Гродна ў XIX – XX ст.

<i>Соркіна Іна</i> Насельніцтва Гародні паводле апублікаваных матэрыялаў Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. ....	112
<i>Киштымов Андрэй</i> Гродно и неманский водный путь. Конец XVIII – начало XX в.....	136
<i>Смалянчук Алясь</i> Горадня на старонках “Нашай Нівы”. 1906 – 1910 гг. ....	145
<i>Чарнякевіч Андрэй</i> 3 гісторыі Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту. Канец 1918 — пачатак 1921 г.....	151

*Анатоль Трафімчык*

Праваы антысаветызму ў сістэме школьнай адукацыі  
на Гарадзеншчыне ў 1939 – 1941 гг. .... 173

### **Гістарыяграфія. Крыніцазнаўства**

*Гардзееў Юры*

Горадабудаўнічая культура Гарадні: паміж фактам і вымыслам ..... 178

*Мась Вольга*

Карты і планы Гродна XVII-XX ст. .... 191

*Сабалеўская Вольга*

Крыніцы па габрэйскай “жаночай гісторыі”  
ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гарадні ..... 204

*Шаланда Аляксей*

Прыватны ліст віленскага пэйкварта Вільгельма Поля  
ад 6 мая 1641 г. аб водаправодзе і арсенале ў Гарадні ..... 211

*Грыб Антон, Яцкевіч Зміцер*

Тэстамент гарадзенскага меншчана Барталамея Галоўчыца 1639 г.  
як крыніца па гісторыі беларускага мяшчанства ..... 211

*Дзянісава Кацярына, Сліж Наталля*

Inscriptiones Ecclesiarum Grodnensium:  
Касцёл Маці Божай Анёльскай і кляштар французскагаў ..... 221